

PREVODOSLOVJE
IN UPORABNO
JEZIKOSLOVJE

Univerza v Ljubljani
FILOZOFSKA
FAKULTETA

Tanja Žigon, Karin Almasy, Andrej Lovšin

VLOGA IN POMEN
PREVAJANJA
UČBENIKOV
V 19. STOLETJU:
KULTURNOZGODOVINSKI
IN JEZIKOVNI VIDIKI

Tanja Žigon, Karin Almasy, Andrej Lovšin

**VLOGA IN POMEN
PREVAJANJA UČBENIKOV
V 19. STOLETJU:
KULTURNOZGODOVINSKI
IN JEZIKOVNI VIDIKI**

*Zbirka Prevodoslovje
in uporabno jezikoslovje*

Ljubljana 2017

**VLOGA IN POMEN PREVAJANJA UČBENIKOV V 19. STOLETJU:
KULTURNOZGODOVINSKI IN JEZIKOVNI VIDIKI**
ZBIRKA PREVODOSLOVJE IN UPORABNO JEZIKOSLOVJE
ISSN 2335-335X

Avtorji: Tanja Žigon, Karin Almasy in Andrej Lovšin
Recenzenta: Mateja Jemec Tomazin in Boštjan Udovič
Uredniški odbor zbirke: Špela Vintar, Vojko Gorjanc, Nike Kocijančič Pokorn
Tehnični urednik: Jure Preglau
Lektorica: Marija Zlatnar Moe
Prevod angleškega povzetka: Janko Trupej
Lektor povzetka v angleščini: Christian Moe

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017.
Vse pravice pridržane.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Izdal: Oddelek za prevajalstvo
Za založbo: Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete

Ljubljana, 2017
Prva izdaja, elektronska izdaja
Oblikovna zasnova: Kofeïn, d. o. o.
Prelom: Jure Preglau

Publikacija je brezplačna.
Publikacija je dostopna na: <https://e-knjige.ff.uni-lj.si>
DOI: 10.4312/9789612379773

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v okviru Javnega razpisa za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2016.

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID=292783872
ISBN 978-961-237-977-3 (pdf)

Kazalo vsebine

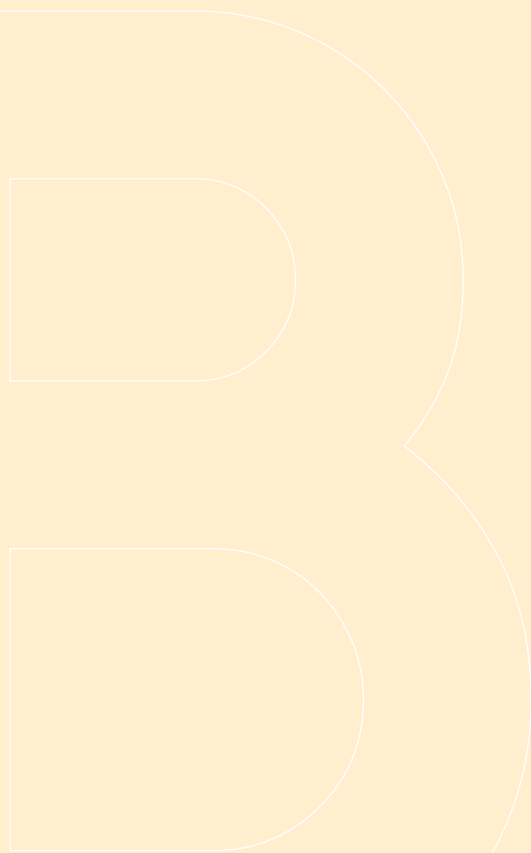
KAZALO VSEBINE

Besede kovati pri nas ni le igrača	8
1 Uvod	12
2 O kulturno-političnih razmerah na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja	16
3 Vprašanje šolstva v habsburški monarhiji	24
3.1 Od »šolskega« patenta do marčne revolucije	25
3.2 Od revolucije 1848 do konca prve svetovne vojne	30
3.2.1 Uvedba novih tipov šol v drugi polovici 19. stoletja	33
3.2.2 Šola in slovenščina kot učni predmet	37
3.3 Problematika izdajanja šolskih knjig v habsburški monarhiji	42
3.3.1 Slovenski učbeniki do marčne revolucije	43
3.3.2 Državni monopol, dunajska založba šolskih knjig, potrjevanje in recenzentski postopek	44
3.3.3 Slovenski učbeniki v drugi polovici 19. stoletja	48
4 Kultura prevajanja ter status prevajalca in prevoda	52
4.1 Kultura prevajanja v habsburški monarhiji	54
4.2 Razmere na področju prevodne dejavnosti na Slovenskem	57
4.3 Položaj prevajalca in status prevodov	60
4.4 Oblikovanje terminologije v slovenščini	71
5 Prevajanje učbenikov iz nemščine v slovenščino v drugi polovici 19. stoletja	78
5.1 Naravoslovje	82
5.1.1 Prevajalci in ovire na poti do aprobacije prirodopisnih učbenikov	85
5.1.2 Potrjena prevedena učbenika: Erjavčevo <i>Živalstvo</i> in Tuškovo <i>Rastlinstvo</i>	89
5.2 Matematika	95
5.2.1 Prevajanje geometrijske terminologije	96
5.2.2 Matematični učbeniki v slovenskih prevodih in njihovi prevajalci	103
5.2.3 Prevodne značilnosti matematičnih učbenikov	106
5.3 Zgodovina in zemljepis	115
5.3.1 Prevajalca učbenikov in težave s Cigaletovimi prevodi	116
5.3.2 Analiza prevodov zgodovinskih in zemljepisnih učbenikov	121

6 Sklepne misli	132
7 Zusammenfassung	142
8 Summary	146
9 Viri in literatura	150
10 Kazalo slik	168
11 Imensko kazalo	172

Za **Ericha Prunča**, ki je s svojimi pogledi in raziskavami bistveno prispeval
k razumevanju kulture prevajanja na Slovenskem.

Besede kovati pri nas ni le igrača¹

¹ Citat je parafrazirana Levstikova misel iz polemike, ki jo je naslovil »Odgovor sestavku Potrebe Slovencev glede prirodnih ved«, objavljene v *Slovenskem glasniku* leta 1858.

V 19. stoletju so o jeziku in njegovem pomenu razmišljali številni pomembnejši predstavniki tedanjega javnega življenja. Fran Levstik (1831–1887) je menil, da je živi jezik »drevo, ki vedno odganja«, je zaklad, ki ga »nihče med nami ne pozna po vsej njegovi obilici« (Levstik 1956: 35). Celo Josip Stritar, ki ga sicer bolj poznamo po tem, da v svojih *Dunajskih pismih*, objavljenih v *Ljubljanskem zvonu*, na primer v tretjem pismu iz leta 1896, zagovarja pisanje izvirne slovenske književnosti ter prevodom odreka mesto v literarnem polisistemu, je leta 1877 v dunajskem *Zvonu* zapisal, da je treba preozke meje »razširiti jeziku« (Stritar 1955: 203). Poudaril je, da se moramo vprašati, kako prestopiti meje, ki utesnjujejo in onemogočajo razvoj jezika, in nadaljeval, da bi bilo najbolj nevarno »pustiti jezik, naj se sam iz sebe polagoma »organsko« razvija, kakor se je pri drugih, kulturnih narodih«, kajti »kako vino bi pridelavali naši gorniki, ako bi križem roke držali in pustili rasti trto, kakor se ji ljubi, kakor jo je Bog ustvaril!« Rojakom svetuje, naj pospešujejo razvoj jezika, kolikor dopuščajo njegovi zakoni, kajti »[a]ko hočemo čakati, da se nam jezik sam iz sebe razvije do potrebne stopnje, učkali ne bomo ne mi ne naši otroci, ne naših otrok otroci« (ibid.).

Jezikovnih mej pa v 19. stoletju pa niso prestopali le avtorji izvirne slovenske književne besede, temveč tudi in predvsem prevajalci, ki so se s svojim znanjem in maloštevilnimi pripomočki, torej s slovarji, slovniciami ali enciklopedičnimi deli, spopadali z besedili v tujih jezikih in njihovim prenosom v materinščino. Med prevajalci so posebno in pomembno vlogo odigrali prav prevajalci šolskih knjig, ki so jih imele v rokah številne generacije, se iz njih učile, pilile čut za slovenski jezik in bogatile svoj besedni zaklad. Pogosto so prevajalci učbenikov orali tudi ledino pri vzpostavljanju terminologije posameznih strok, saj so zavzeto iskali slovenske ustreznice nemškimi poimenovanjem, kar ni bilo vedno lahko. O tem leta 1858 v *Glasniku slovenskem z Valentinom Janežičem* (1852–1912), bratom bolj znanega Antona Janežiča (1828–1869), polemizira že Levstik, ko pravi: »Kadar kaki reči ne vemo imena, to se ve, da si ga moramo dobiti; ali rekel bi, da ne kakor že bodi, ampak jeziku povšeči; to pa zna zopet samo tisti, kdor je trden v jeziku. Iz glave si moramo izbiti misel, da je besede kovati pri nas le igrača, dopuščena vsakemu, ki ve, kako se »riba« sklanja« (Levstik 1956: VI/35). Levstik s temi besedami opozarja na to, kar zelo dobro vemo danes, torej, da vsakdo, ki govori tuji jezik, vsebine in pomenov zato še ne more in tudi ne zna uspešno prenesti v materni jezik (prim. Zlatnar Moe, Mikolič Južnič in Žigon 2015: 102–119). Nadalje že tudi Levstik poudarja, da oblikovanje primerne strokovnega jezika ni mačji kašelj ter da je treba posamezne izraze, poimenovanja in predvsem strokovne termine izbirati premišljeno. Avtorjem in prevajalcem svetuje, naj upoštevajo dejansko rabo ter preudarno presodijo, katero besedo bodo uporabili, saj, tako Levstik: »Mi se učimo jezika vse premalo, vse prepovrhu; zato ne moremo in tudi celo ne smemo že zdaj omišljati vsaki stvari potrebnega izraza vsi po enakem, kakor ne moremo nikogar siliti, da naj v pisavi rabi to ali ono besedo, ako je za trdno prepričan, da ni vredna pasje dlake« (Levstik 1956: 35).

V pokrajinah, kjer so izobraženci tekoče govorili oba deželna jezika, torej slovensko in nemško (in nedvomno še vsaj kakšen jezik slovanskih narodov monarhije) je bila situacija na področju prevajanja še toliko bolj zapletena. Prevajalci so bili, kot razberemo iz zgornjih citatov, že v preteklosti tisti, ki so prevzeli nalogo posrednikov med jeziki in kulturami. Čeprav se je njihovo delo močno razlikovalo od današnjega načina dela v prevajalskem poklicu, smemo trditi, da so bili kljub vsemu neke vrste strokovnjaki za jezik, terminologi in skrbniki jezikovnih virov.

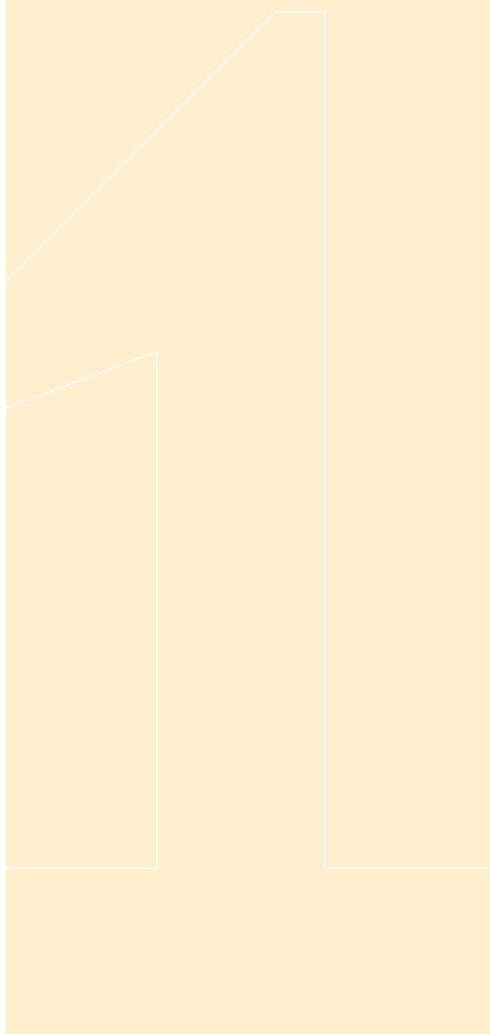
Avtorji te monografije želimo osvetliti nekatere vidike prevajanja in bralcem predstaviti pomen prevajalskega dela in vlogo prevodov v družbi 19. stoletja. V zadnjih letih smo se vsi trije ukvarjali z raziskovanjem prevodne dejavnosti v preteklosti. Pri svojem delu smo pogosto naleteli na ista vprašanja, zato smo pri iskanju odgovorov večkrat strnili moči in razpravljali o tej tematiki. Tako se je rodila tudi ideja, da svoje dosedanje raziskave predstavimo v skupni monografiji. Zavedamo se, da ne bomo ponudili dokončnih odgovorov. Monografija prinaša nekaj pogledov na prevode in prevajalski poklic, ki so se izkristalizirali na osnovi naših raziskav. Velikokrat nas je pot vodila v muzeje in knjižnice, kjer smo listali po starih učbenikih, ali v arhive, kjer smo v porumenelih dokumentih in pismih iskali zapise, ki bi govorili o prevajanju in prevajalcih, da bi tako rekonstruirali nekdanji pogled na prevodno dejavnost na Slovenskem. Včasih smo bili bolj in spet drugič manj uspešni, a vedno znova smo se veselili novih odkritij. Pri arhivskem delu je največ potrpljenja pokazala Karin Almasy, ki je odkrivala zlata vredne zapise in pričevanja. Pri nastajanju monografije smo si avtorji delo razdelili. Večina teoretičnega dela, uvodno, prvo, drugo, tretje in četrto poglavje, sta napisali obe soavtorici, Tanja Žigon in Karin Almasy. Andrej Lovšin sodeloval predvsem pri praktičnem delu pregledovanja učbenikov, ki jih je pred nekaj leti predstavil že v svoji diplomski nalogi (Lovšin 2010). Soavtorici sta njegove ugotovitve kritično pretresli, ovrednotili zbrane prevode učbenikov ter dodali nekatere nove prevode in vidike. Zgodovinska ozadja ter arhivske akte dunajskega Ministrstva za bogočastje in uk ter rokopisne vire o prevajalcih je poiskala in umestila v čas in prostor Karin Almasy.

Avtorji se posebej zahvaljujemo recenzentoma za natančno branje in številne nasvete in pripombe, prav tako pa se zavedamo, da monografije ne bi bilo brez finančne podpore Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, tehničnih nasvetov sodelavcev Znanstvene založbe Filozofske fakultete in strokovnih kritičnih pripomb naših kolegov in kolegic, prijateljev in prijateljic, ki so marsikateri klepet ob kavi ali kosilu namenili »prevajalski« tematiki. Tudi njim najlepša hvala.

V Ljubljani, na martinovo 2016

Tanja Žigon, Karin Almasy in Andrej Lovšin

1 Uvod

Monografija *Vloga in pomen prevajanja učbenikov v 19. stoletju*, v kateri so v ospredju kulturnozgodovinski in jezikovni vidiki, obravnava vprašanja kulture prevajanja in statusa prevajalcev in prevodov v preteklosti ter v ospredje postavlja prevajanje šolskih učbenikov v slovenski jezik. Časovni razpon raziskave je izbran preišljeno. V drugi polovici 19. stoletja se začne počasen proces izgrajevanja slovenske skupne identitete, slovenski jezik pa se razvija v enoten, standardiziran in kodificiran jezik naroda z vsemi svojimi odtenki ter upoštevajoč vsa strokovna področja, kar je povezano z razvojem terminologije. Po marčni revoluciji 1848, ki je prinesla tudi spremembe na področje izobraževanja, je država prevzela krmilo nad produkcijo modernih učbenikov, ki niso imeli več le vzgojnih nalog, temveč so sledili temeljni nalogi šolstva, torej posredovanju znanja, in so slovenske učence in gimnazijce v njihovem maternem jeziku seznanjali tudi z znanstveno in strokovno vsebino. Našteti procesi so potekali drug ob drugem, prav šolske knjige pa so postale trden temelj, na katerem sta se gradila enotni slovenski jezik in slovenska skupna identiteta, saj so v šolskih klopih spremljale generacije učencev, ki so se ob njih kalili in odraščali.

Uvodoma je predstavljena tematika prevajanja učbenikov v drugi polovici 19. stoletja na Slovenskem, v drugem poglavju pa je orisano zgodovinsko ozadje dogodkov na Slovenskem, kar je neločljivo povezano s političnimi procesi v podonavski monarhiji v drugi polovici 19. stoletja. Družbeni, politični in kulturni kontekst je namreč pomemben za razumevanje značilnosti prevajalskega dela v obravnavanem obdobju. V tretjem poglavju se od splošnega premaknemo k specifičnemu in se posvetimo vprašanju šolstva v habsburški monarhiji. Orisana je zgodovina šolstva v monarhiji od začetkov do konca 19. stoletja s posebnim poudarkom na organizacijskem in jezikovnem stanju osnovnih in srednjih šol v habsburških deželah s slovenskim prebivalstvom v drugi polovici 19. stoletja. Pri tem je v ospredju vprašanje, kdaj in kako si je slovenščina utrla pot v avstrijske šole in kakšno vlogo so pri tem odigrali slovenski učbeniki in šolske knjige, še posebno učbeniki, ki so bili v slovenščino prevedeni iz nemščine, poleg tega pa je osvetljena tudi vloga ustanov, ki so bdele nad aprobacijo, torej odobritvijo in potrditvijo šolske rabe posameznih učbenikov, in so tako krojile usodo prevodne šolske literature v tedanjem času.

V četrtem poglavju se natančneje posvetimo kulturi prevajanja in odnosu do prevajanja v 19. stoletju na Slovenskem ter se pri tem opiramo na koncept *kulture prevajanja*, kot ga je v prevodoslovje vpeljal Erich Prunč. Tu mislimo na sistem različnih konvencij in norm, ki v skupnosti vplivajo na prevodno dejavnost in jo določajo ter so posledica razmerij moči in ideologij v kulturi. Upoštevamo tudi model *polikulturene komunikacije*, ki je zaznamovala življenje v podonavski monarhiji in ga je v raziskovanju utemeljila Michaela Wolf. Besedilo in naše teze pomembno dopolnjujejo izjave, mnenja ter misli o prevajanju in prevajalcih, ki so jih njihovi sodobniki zapisali v predgovorih, pismih, kritikah, časopisih itn.

(*metatranslational statements*). Mnenja so si včasih popolnoma nasprotna, ambivalentna, vendar pa slikovito kažejo, kakšne so bile razmere na področju prevajanja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. Lefevere (1992: VII) meni celo, da so prav ta metabesedila neke vrste »ponovno pisanje« (*rewriting*), čeprav je najbolj vplivna in znana oblika ponovnega pisanja prav prevajanje.

Nazadnje se monografija v petem poglavju po kratkem ekskurzu skozi prevodoslovne teorije, predvsem deskriptivne, ki smo jih uporabili pri analizi (polistemska teorija Even-Zoharja, sistem norm po Touryju), kakor tudi sociološke, kulturološke in historične poglede na prevajanje, posveti analizi izbranih prevodov monografskih učbenikov in šolskih knjig iz nemščine v slovenščino ter okoliščinam, v katerih so nastali. Analiza je razdeljena na tri tematske sklope, in sicer naravoslovje, matematiko ter zgodovino in geografijo, za katere so v šestdesetih letih 19. stoletja nastali prvi monografski učbeniki v slovenskem jeziku.

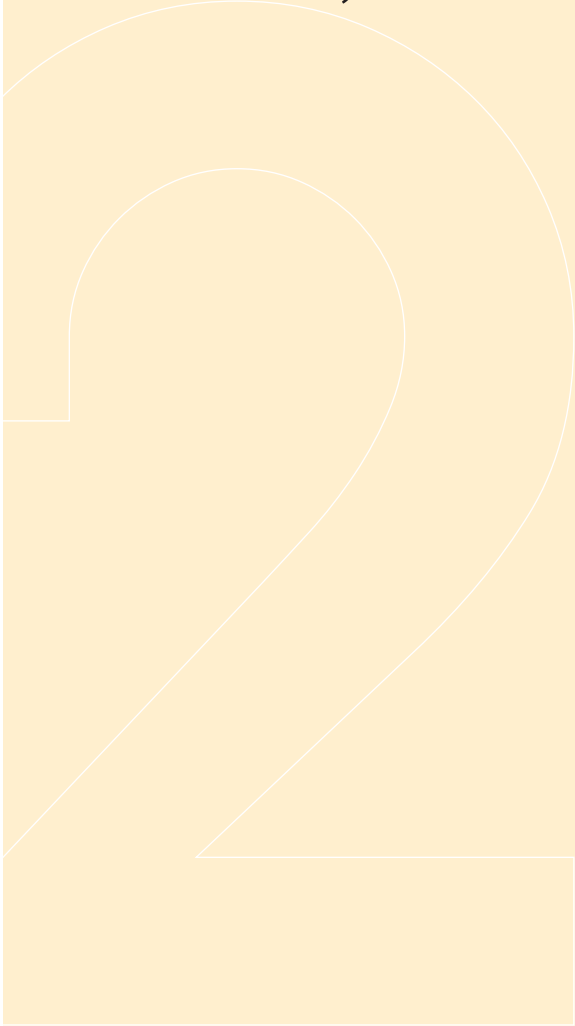
Na podlagi opravljenih raziskav in temeljnih spoznanj, ki jih ponuja dostopna literatura, smo oblikovali tri hipoteze, ki smo jih na osnovi pregledanega gradiva in študij primerov preverili in potrdili:

1. Razvoj modernega šolstva v habsburški monarhiji je po doslednem uveljavljanju reform šolstva, ki jih je spodbudila revolucija leta 1848, omogočil ne le vsesplošno opismenjevanje prebivalstva, temveč je prvič prišlo tudi do enotnega državnega usmerjanja vzgoje in izobraževanja mladih. V nasprotju s tradicionalno, nacionalno-negativno razlago, pri katerih avtorji z obžalovanjem ugotavljajo, da do leta 1918 »Slovenci nismo sami odločali v šolstvu in je bil izpostavljen naš narod na vsem ozemlju tujim vplivom« (Ostaneč 1972: 5), menimo, da je prav centralizacija šolstva in uporaba prevodov odločilno prispevala k normiranju, standardizaciji in oblikovanju knjižne slovenščine ter skupne narodne identitete (Almasy 2016; prim. tudi Kosi 2013: 89–127). Prevodi učbenikov z različnih strokovnih področij pa so bistveno prispevali k oblikovanju slovenskega strokovnega in znanstvenega izrazja v drugi polovici 19. stoletja.
2. Zaradi diglosične situacije na Slovenskem v 19. stoletju so številni avtorji pisali tako v nemščini kot v slovenščini, zato se pri (samo)prevodih besedil pogosto izkaže, da se gibljejo med dvema jezikoma. A ne le številni avtorji in prevajalci, temveč tudi šolniki in avtorji/prevajalci učbenikov so se znašli v podobnem položaju. Včasih so morali, zato da bi jih učenci razumeli, spretno krmariti med nemščino in slovenščino. Pri pisanju in prevajanju učbenikov so se zelo dobro zavedali, kdo predstavlja njihovo ciljno občinstvo, namreč učenci ljudskih šol ali učenci realk ali gimnazijci. Poleg tega sklepamo, da so na miselne vzorce, ideje in pobude šolnikov vplivale politične, kulturne in jezikovne konstelacije, ki so zaznamovale okolje, v katerem so delovali.

3. V analiziranih prevodih učbenikov so opazni vplivi izhodiščnega nemškega jezika na izražanje prevajalcev v ciljnem slovenskem jeziku, vendar pa kljub temu izhajamo iz hipoteze, da so imeli prevodi strokovnih, predvsem naravoslovnih učbenikov statusno izjemno visok, osrednji položaj v literarnem polisistemu druge polovice 19. stoletja na Slovenskem. O tem govori že dejstvo, da je Slovenska matica naravoslovne knjige konec šestdesetih let sprejela v svoj program, nadalje pa lahko to dejstvo povežemo tudi s tem, da so prav prevajalci prvih strokovnih učbenikov iz nemščine v slovenščino kovali nove izraze, med katerimi so se številni ohranili vse do danes in so tako, gledano z današnje perspektive, našli pot v knjižno slovenščino in v njen strokovni jezik.

V sklepnem poglavju so v strnjeni obliki predstavljene ugotovitve in spoznanja delnih raziskav, ugotavljamo pa tudi, v kolikšni meri ta spoznanja potrjujejo izhodiščne hipoteze. Raziskave v monografiji sestavljajo pisan mozaik prevodne dejavnosti na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja in ponujajo zaokroženo sliko, ki bo prispevala k boljšemu in celovitejšemu razumevanju pomena prevodne dejavnosti na Slovenskem v preteklosti ter njenega vpliva na razvoj slovenskega jezika in kulture. Monografiji smo dodali tudi slikovne priloge, ki dopolnjujejo posamezne raziskave in bralca vodijo v slikoviti in razburkani čas 19. stoletja.

2 O kulturno-političnih razmerah na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja

Z oktroyirano ustavo in razpustitvijo državnega zbora se je marca 1849 izpelo revolucionarno leto 1848. Ustava je dala cesarju izredno velika pooblastila, za vse cesarstvo je uvajala en sam dvodomni parlament, vsem narodom v monarhiji je zagotavljala enakopravnost ter jim v svojem petem členu obljubila nedotakljivo pravico varovanja narodnosti in jezika. Vendar pa se je tako kot drugje po Evropi tudi v habsburški monarhiji po zmagi nad ogrsko revolucijo avgusta 1849 začela utrjevati reakcija. Leta 1851 je bila s silvestrskim patentom ukinjena oktroyirana ustava, nenadoma so bile izbrisane in izničene politične pravice državljanov in vse druge liberalne in predvsem narodnostne pravice. Jeziki niso bili več enakopravni, od leta 1853 dalje je veljalo, da je avtentično le nemško besedilo Uradnega lista, dve leti kasneje pa je bila nemščina kot notranji uradni jezik uvedena tudi na Ogrskem in na Hrvaškem. Kazenski zakon iz leta 1852 je ne le poostril kazni za politične prestopke in za nepojmljivo žalitev veličanstva ter obnovil telesne kazni, temveč tudi ponovno odpravil svobodo tiska in uvedel strogo cenzuro (Gestrin in Melik 1966: 118–119).

Bachov absolutizem, imenovan po Alexandru Bachu (1813–1893), sprva pravosodnem ministru in od leta 1854 ministrskemu predsedniku, ki je v letih 1851 do 1859 igral vodilno vlogo v Avstriji, na Slovenskem ni prinesel bistvenih sprememb, saj je politično gibanje zamrlo še pred oklicem oktroyirane ustave. Dogodke slikovito ponazarjajo razmere na časnikarskem področju. Slovenski časopisi, ki so nastali v revolucionarnem letu 1848, so namreč drug za drugim prenehali izhajati.² Ohranile so se le Bleiweisove *Novice*, ki so se odtlej v podnaslovu poleg gospodarske in rokodelske imenovala še narodne, družbo pa jim je delala *Zgodnja Danica*, prejšnji *Slovenski cerkveni časopis*, katerega naslov se je »zdel legitimistični duhovščini preveč revolucionaren« (Gestrin in Melik 1966: 129; prim. tudi Štih, Simoniti in Vodopivec 2016: 424–427). Policijske oblasti in cenzurni uradi so budno nadzorovali vse in vsakogar in bdeli predvsem nad kakršno koli mislijo o *Zedinjeni Sloveniji*. Bali so se narodnega gibanja. Kozlerjev *Zemljevid slovenske dežele in pokrajin* je dvignil toliko prahu, da je vojna sodnija leta 1853 zapečatila vse iztise in bakrorez, tiskati pa se je smel šele leta 1861. Odločilno vlogo sta v kulturnem življenju igrali duhovščina in njena nazorska ozkost, o čemer zagotovo najbolj zgovorno priča Levstikov primer. Po izidu njegovih *Pesmi* je bil mladi študent olomuškega semenišča izključen iz študija bogoslovja, ker sta bili pesmi *Na vseh svetnikov dan*³ in *Študentovska zdravica* po mnenju slovenske duhovščine bogokletni, pohujšljivi, razuzdani, vsebovali pa naj bi tudi elemente nevere in erotičnosti (Kmecl 1981:

2 Sredi junija leta 1848 so začele izhajati enkrat na teden celjske *Slovenske novine*, 1. julija istega leta je mlade bralce razveselil *Vedež*, ki je izhajal v Ljubljani in ga je urejal slovničar in narodopisec ter sodni uradnik, od leta 1851 prevajalec pri državnem sodišču na Dunaju, Ivan Navratil (1825–1896). Konec leta 1849 je *Vedež* zatonil, izhajati pa je začel družinski list *Pravi Slovenec*. Temu je sledil prvi slovenski politični list *Slovenija* v Ljubljani, ki je izhajal dvakrat tedensko in ga je urejal pravnik in jezikoslovec Matej Cigale (1819–1889) iz Lom pri Črnem vrhu nad Idrijo, dokler ni leta 1850 tudi ta list prenehal izhajati (o časopisu prim. Šlebinger 1937: 10–85; Žigon 2004a). Cigale je nato odšel na Dunaj, kjer je delal v uredništvu *Državnega zakonika* ter dobil naslov vladnega svetnika.

3 Dve kitični pesmi *Na vseh svetih dan* se glasita: 1) Svetniki v nebesih se veselijo, / na zemlji pa jih praznujemo mi, / tam gori zdaj brez trpljenja živijo, / tu doli pa nas morijo skrbi. 2) I ko bi ljubezen tu ne cvetela, / kdo pač bi na revni zemlji prebil? / Ko trtica nam bi srca ne grela, / kako bi se človek kedaj veselil? (cit. po Kmecl 1981: 52–53).

52). Ker v Olomucu pesmi nihče ni razumel, je predstojnik semenišča zahteval, da Levstik sporni pesmi prekliče, kar je trmasti mladenič odklonil, sploh pa se mu ni zdelo, da bi z nedolžno poezijo zgrešil bogokletstvo (ibid.).

Jezikovne razmere na Slovenskem so bile v petdesetih letih zelo podobne tistim iz predmarca. Bleiweisowe *Novice* so tako na primer še leta 1857 zatrjevale, da prebivalci spodnještajerskih mest in trgov »govorijo slovensko-nemško zmes«, da »slovenske otrobe vežejo z nemškim povreslom« (Cvirn 1994: 69). Fran Šuklje (1848–1939) pa v svojih spominih poroča, da je bil občevalni jezik predvsem v mestih in trgih na Slovenskem izključno nemški, čeprav je večina govorila tudi slovensko:

V narodnem oziru je kazala stara Ljubljana vsaj na zunaj povsem nemško lice [...] Saj je v gosposkih rodbinah občevalni jezik bil le nemški; slovenski ali »kranjski« smo govorili večinoma le z deklami, hišnimi hlapci in podobno služinčadjo [...] Zlasti gospoda in »boljše« meščanstvo je govorilo doma in na ulici skoraj izključno nemški, a za Boga kako nemščino! Sama tevtonska Tusnelda bi se morala zjokati, ko bi čula govoriti kako »iblansko frajlo« v ljubljanski nemščini! Danes je že izumrla ta spakedranka [...] (Šuklje 1988: 14).

Konec petdesetih let se je Avstrija zapletla v vojno proti Franciji in Sardiniji in se je morala po porazu odpovedati Lombardiji, temu pa so sledili združitev Italije, prodor nacionalnih teženj, konec legitimizma in prevlade cerkve ter zlom Bachovega absolutizma, saj se je njegova politična linija izkazala kot neuspešna. Poleg poraza avstrijske vojske pri Magenti in Solferinu leta 1859 se je učinkovito praznila tudi državna blagajna in temu primerno so naraščali državni dolgovi, zato je leta 1859 ministra Bacha zamenjal Goluchowski (1812–1875).⁴ 20. oktobra 1860 je bila razglašena ustava avstrijskega cesarstva, oktobrska diploma.

Po razglasitvi ustave so deželni zbori postali pravna podlaga države. Težišče ustave se je preneslo v kronovine, vladali naj bi narodi. Medtem ko so bili Slovani z oktobrsko diplomom v glavnem zadovoljni, so se ji v prepričanju, da jim daje premalo pravic, zoperstavili Madžari. Ponovno so zahtevali pravice pridobljene v letu 1848, a izgubljene po premagani revoluciji. Ustavi notranjega ministra Goluchowskega (1812–1875) so nasprotovali tudi Nemci, saj je bila federalistična državna ureditev, poudarjena vloga deželnih zborov in deželnih avtonomij v nasprotju z njihovo idejo nemškega cesarstva. Nezadovoljstvo z diplomom je prisililo cesarja, da je, še preden se je oktobrska ustava uspela uveljaviti, znova zamenjal ministre. Na mesto Goluchowskega je stopil Anton Schmerling (1805–1893),⁵

⁴ Goluchowskemu je cesar zaupal mesto notranjega ministra, potem ko se je leta 1859 na italijanskem bojišču pokazala neučinkovitost politike njegovega predhodnika, ministra Alexandra Bacha. Goluchowski je v državno upravo vnesel federalistične pa tudi slovansko nacionalne poglede.

⁵ Anton Schmerling je znan po liberalnih pogledih in nasprotovanju Metternichovi politiki. Leta 1848 je postal državni minister v Nemški zvezi, odgovoren za notranje in zunanje zadeve. Zastopal je monarhiste in zagovarjal velikonemško rešitev ter vodil avstrijske poslance v frankfurtskem parlamentu. Od leta 1849 je bil pravosodni minister v vladi na Dunaju, vendar je zaradi nestrinjanja z reakcionarno politikom vlade leta 1851 odstopil. Decembra 1860 je sestavil novo vlado in zasnoval tako imenovani februarški patent. Julija 1865 je moral odstopiti (Gestrin in Melik 1966: 133–142).

zagovornik centralistične ureditve monarhije z nemško prevlado, ki si je po svojem umiku iz politike leta 1851 pridobil sloves ustavnega človeka in podporo bogate buržoazije. Že 26. februarja 1861 je oktobrsko diplomu izpodrinil centralistično usmerjeni februarski patent. Težišče se je s februarско ustavo iz deželnih zborov preneslo v državni zbor, sestavljen iz gosposke in poslanske zbornice. V prvo je člane imenoval cesar, v drugo pa so 343 poslancev volili deželni zbori. Schmerlingova volilna geometrija je temeljila na sistemu kurij in neenakomerni razdelitvi poslancev po posameznih deželah, Nemcem pa je želela zagotoviti čim močnejši položaj v parlamentu (Melik 1965: 8; Štih, Simoniti in Vodopivec 2016: 437–438). Mnoge značilnosti sistema, ki jih je prinesel februarski patent, so se ohranile vse do konca monarhije.

Schmerlingova vlada je zlasti ovirala svobodo tiska in je z najrazličnejšimi zaplembami in sodnimi preganjanji zavirala izražanje opozicionalnih teženj. Tudi ko sta se gosposka in poslanska zbornica oktobra 1862 dogovorili in se z vlado pogodili za nov tiskovni zakon, je vse ostalo pri starem. Schmerling je zelo dolgo odlašal in zahteve po novem zakonu vztrajno zavračal s ciničnim stavkom »Wir können warten!«, saj je imela vlada v rokah ves »aparatus ukorov in konfiskacij« (Priatelj 1956: 19). Šele januarja 1863 je končno izšel novi tiskovni zakon, za katerega pa se tako ali tako ni nihče zmenil, še najmanj vlada.

V tem času so se v slovenskem političnem taboru kljub navidez enotnemu nastopu kazale tudi razlike. Luka Jeran (1818–1896) je v *Zgodnji Danici* prisegal na vero, Bleiweis se je v *Novicah* poskušal izogniti kakršnim koli verskim parolam, inteligenca pa je svoje svobodomiselnne nazore raje izražala v medsebojnih pogovorih kot javno. Posebno mesto v tem krogu je zasedel Levstik (1831–1887). V narodnem gibanju so v šestdesetih letih vodilno vlogo prevzeli prvaki z značilno previdno in umirjeno politiko, nagnjeno h kompromisom. Najvidnejši med njimi je bil Bleiweis, v njegovi neposredni bližini pa sta stala še Lovro Toman (1827–1870) in Etbin Henrik Costa (1832–1875). V sporu, ki ga je leta 1864 izzvalo Bleiweisovo ustanavljanje nemškega časnika *Triglav* namesto slovenskega političnega lista, je prišlo do prvega večjega razkola med prvaki in »mladoslovenski«. Oznako mladoslovenski prvič zasledimo leta 1860, ko je dne 24. decembra, v božični številki *Novic*, Bleiweis objavil z dnem 8. december 1860 datirano pisanje dunajskega dopisnika, podpisanega s cirilskima črkama H. Б. – za inicialkama je Ivan Priatelj (1925: 143) prepoznal Valentina Zarnika (1837–1888):

Znano je, da *nova* dōba nam je nastopila, doba zares imenitna za cesarstvo celo, pa za nas Slovence tudi [...] dōba ustavnega življenja in razvitka na temelji cesarskega diploma od 20. oktobra, v katerem je zagotovljena prihodnost naša, so zapisane pravice vsakemu narodu [...] naj prejme in vživa vsak narod vse svoje ustavne pravice; razume se, da tedaj tudi narod *slovenski*. Odveč pa mislim, da je že, če bi hotel razlagati, da tudi mi smo res *narod*, da imamo kakor vsak drug svoje lastne *potrebe* in *zadeve*, in da tudi

nam 20. oktober kaj velja! [...] Protivniki tega diploma so nevarni volkovi, četudi na videz ovčjo kožo nosijo [...] Taki utegnejo mi reči, da mi preveč terjamo tudi po diplomu pravice za-se, pravice za narod, ki za-nje ne vé, ki so mu bolj tuje kakor Kina; da smo mi terjavci utopisti, ultra-, »jungslovinci«, in kdo vé še kaj! Kdor tako govori, je že obsojen; lahka mu zemljica! Za nas pa rodoljubi! Naj bodo ti priimki, sicer zasramovani, *častne imena*, ktere v boji za pravico in resnico pridobivamo in ki nas morejo še k večji gorečnosti in pogumu navdajati, ker naša reč je poštena in pravična [...] Al hočemo vekomaj špartanski heloti ostati, sužnji doma, ker bodo gotovo drugi gospodarili (kakor dozdej), sužnji na ptujem, ker nas bodo ali komaj terpeli ali pa 'za avantgardo te ali druge omike' imeli in ravnali z nami, kakor se navadno s sužnji ravná, med tem ko narod sicer mertev še ostane slovenski [...] Velika potreba je tedaj, da se ustanovi *politiški* list; čas ga terja. Časniki so *silovita* moč, ki jih tudi najmogočniji vladarji ošabno ne prezirajo in zdaj še cerkvenega lista ne poznam, ki bi politiških zadev saj po večem ne donášal. Sezimo si tedaj po svoji moči v roke! (*Novice*, 24. 12. 1860: 417–418).

V zgornjem dopisu je predstavnik mlade generacije, glasnik mlade slovenske inteligence prvič izrecno izjavil, da se želi mlada generacija oprijeti vzdevka »mladoslovinci«, vendar pa ga še dolga leta niso hoteli uporabljati (Prijetelj 1925: 144). Spora med očeti in sinovi nikakor ne smemo imenovati spor med konservativnimi in liberalnimi silami, ker je bil vse prej kot to. V prvi vrsti je šlo za težnje po drugačnih načelih in po novem vetru, ki naj bi zavel v slovenski politiki. Bil je protest mladih proti pobiranju drobtinic, ki padajo z bogato obložene mize, želeli so jasen in opazen nastop. Politični cilji so bili podobni, le način njihovega doseganja zelo različen. Zgodovinopisje pogosto ločuje med klerikalnimi in konservativnimi staroslovinci ter liberalnimi mladoslovinci, vendar pa sta bila oba tabora politično gledano tako znotraj slovenskega gibanja kakor tudi v širšem smislu na federalistično konservativni strani.

Leta 1863 je v Ljubljani končno izšel tudi slovenski politični list, Vilharjev *Naprej*, ki ni nastopal naravnost proti Bleiweisovemu krogu, slovenski tabor je na videz ostajal enoten. Še pred koncem prvega leta izhajanja je *Naprej* prišel v nasprotje s Schmerlingovim tiskovnim zakonom in je prenehal izhajati. Časnik *Triglav* pa, ki je prišel med bralce leta 1865 in za katerim so stali bleiweisovci, je dokončno razburil duhove in ločil »stare« in »mlade« (Žigon 2004).

Kulturni preporod so Slovenci skušali doseči z ustanavljanjem čitalnic. Prva čitalnica, katere tajnik je bil Levstik, je bila ustanovljena v Trstu januarja 1861 in je imela že v prvem letu 230 članov. Istega leta so zrasle tudi mariborska (Almasy 2014: 182) in nekaj mesecev za njo ljubljanska čitalnica, do leta 1864 jih je bilo okoli dvanajst. Po decembrski ustavi iz leta 1867 so se ustanovljale čitalnice ena

za drugo, do srede leta 1869 je njihovo število naraslo na 57, konec stoletja pa jih je bilo že 80. Po zelo nepopolnih podatkih naj bi imele čitalnice leta 1869 okoli 4000 članov, od tega naj bi ljubljanska čitalnica štela 300 članov, navajata Melik in Gestrin (1966: 142–143).

Po padcu Schmerlingove vlade poleti 1865 je za kratek čas prišlo na oblast federalistično konservativno plemstvo z grofom Richardom Belcredijem (1823–1902) na čelu. S septembrskim patentom leta 1865 je bila sistirana ustava. Nemška liberalna buržoazija je ostro nasprotovala kakršnemu koli sporazumu z ogrskim in hrvaškim saborom, ki sta dotlej odklanjala sodelovanje v skupnem parlamentu, konservativci in klerikalci so bili zadovoljni, narodi monarhije so spet upali na enakopravnost. Slovenci smo 25. septembra dobili mariborski program, ki je zagovarjal »zgodovinsko« osnovo in snoval notranje-avstrijsko skupino, v kateri bi imela vsaka dežela svoj deželni zbor, sestavljen na osnovi narodnostnih kurij, skupne zadeve pa bi reševal skupni zbor (Gestrin in Melik 1966: 147).

Leta 1866 se je Avstrija zapletla v vojno s Prusijo in Italijo, v kateri je izgubila Benečijo in se je morala umakniti iz Nemčije, obenem pa se odpovedati vsakršnemu poseganju v urejanje nemških dežel. Izgubljena vojna je prinesla Avstriji hud udarec, širila se je misel, da so dnevi monarhiji šteti in potrebno je bilo hitro ukrepati. Da bi vzpostavili normalne razmere, je postal nujen sporazum z Madžari. Belcredi je pod pritiskom nemške buržoazije odstopil in novi ministrski predsednik grof Friedrich Ferdinand Beust (1809–1886) je zaključil pogajanja. Februarja 1867 je bila imenovana posebna ogrska vlada in uveljavljena dualistična ureditev monarhije. Decembrska ustava je nato uveljavila vrsto liberalnih zakonov (pravica združevanja, zborovanj, zakon o razmerju šole do cerkve itd.), v 19. členu temeljnega zakona o pravicah državljanov pa je ustava zagotavljala enakopravnost vseh narodov in pravico do varovanja in negovanja narodnosti in jezika, čeprav je ta velikokrat ostala zgolj na papirju. Čeprav so slovenski poslanci so v deželnih in v državnem zboru pogosto protestirali proti praksi, ki ni upoštevala 19. člena ustave, so kljub interpelacijam dosegli le, da je Schmerlingov pravosodni minister ukazal graškemu in tržaškemu višjemu deželnemu sodišču le, da se stranke, ki znajo samo slovanski jezik, zasllišujejo, če je le mogoče, v njihovem jeziku, v katerem se zapišejo tudi njihove izjave. Tu je razlog, da Vilharja in Levstika v *Naprejevi* tiskovni pravdi na ljubljanskem sodišču niso hoteli zaslišati v slovenščini, saj sta bila oba vešča nemščine (Priatelj 1956: 394–400).

Volitve v deželne zборе leta 1867 so prinesle zmago slovenskemu narodnemu gibanju, slovenski poslanci so dobili večino v kranjskem deželnem zboru, v vseh deželnih zbora pa je njihovo število v primerjavi z letom 1861 naraslo na 44. Čeprav je po Belcredijevem odstopu Beust razpustil nekatere deželne zборе, tudi kranjskega, v katerih so bili večinoma federalisti, so Slovenci pri novih volitvah marca 1867 ponovno dobili večino (Gestrin in Melik 1966: 152).

Mladoslavenci, ki niso imeli svojega političnega organa, so začeli leta 1868 v Mariboru izdajati svoj politični časnik *Slovenski narod*, predvsem zato, ker so leta 1867 izgubili tudi Einspielerjev list *Slovenec*, ki ga tiskar ni hotel več tiskati (ibid.). Glavni urednik *Slovenskega Naroda*, ki je izhajal trikrat na teden in se je leta 1872 preselil v Ljubljano, je bil Anton Tomšič (1842–1871), po njegovi prezgodnji smrti pa Josip Jurčič (1844–1881).

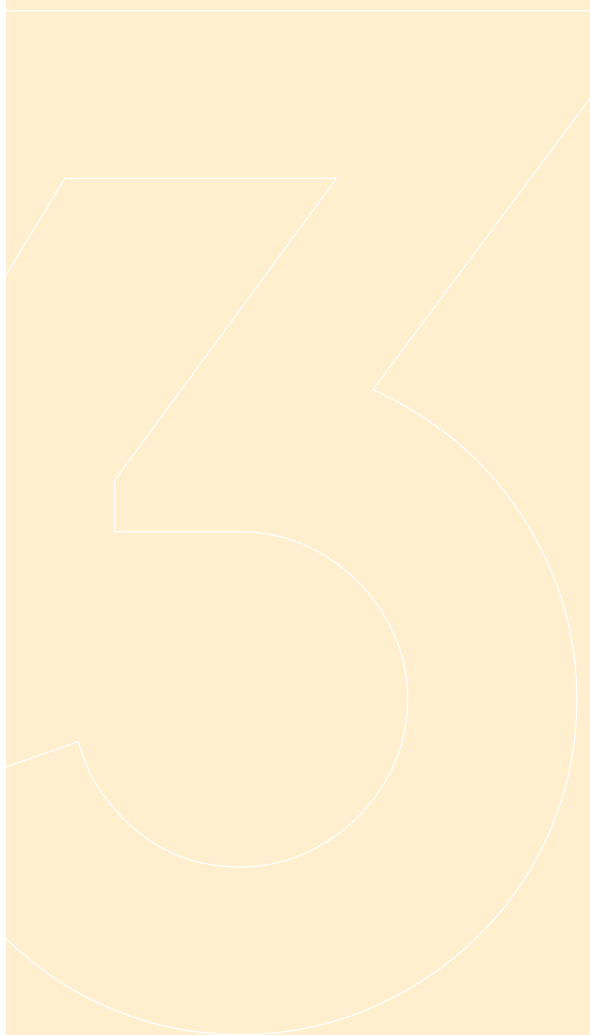
Konec šestdesetih let so zaznamovala še po češkem zgledu organizirana zborovanja, tabori. Prvi tabor je bil v Ljutomeru 9. avgusta 1868, sledila sta tabor v Žalcu in v Šempasu na Primorskem, najbolj obiskan pa je bil zagotovo vižmarski tabor, 17. maja 1869, na katerem se je zbralo 30.000 ljudi, čeprav je nemško usmerjeni časnik *Laibacher Tagblatt* poročal le o 12.000 zbranih (*Triglav*, 21. 5. 1869, nepag.). Kulturni napredek je prinesla tudi ustanovitev Slovenske matice leta 1864, ki je bila organizirana kot društvo in je v slovenščini izdajala zahtevnejša dela z vseh področij ter tako dvigovala raven splošne izobraženosti, zaradi razmer na trgu srednješolskih učbenikov pa je izdajala tudi slovenske učne knjige (Ostanek 1964: 408). Matici je leta 1866 sledilo Dramatično društvo, ki ga lahko razumemo kot predhodnika Slovenskega narodnega gledališča. Njegov namen je bil gojiti slovensko dramatiko ter skrbeti posebej za tisk dramatičnih del in za »ustanovitev rednih slovenskih gledaliških predstav v Ljubljani« (Trstenjak 1892: 57), velike zasluge pa je imelo Društvo tudi na področju prevajanja (Pignar Tomanič 2013: 239–246).

V šestdesetih letih, torej ob nastopu ustavnega življenja, so se začele stranke oblikovati na podlagi dveh meril: nacionalnega in nazorskega. Predvsem na Kranjskem in na Spodnjem Štajerskem se je slovenska stranka oblikovala na nacionalni podlagi, nasprotna, ustavoverna stranka pa na nazorski. Ustavoverna stranka si je zadala nalogo, pritegniti v svoje vrste vse, ki so stali na strani ustave, torej februararskega patenta, ter so bili proti absolutizmu in klerikalizmu. Ustavoverni stranki so se priključili vsi, ki se jim je zdela slovenska stranka preveč slovanska, klerikalna ali pa se jim je zdelo, da preveč ruši tradicionalni red in hierarhijo jezikov (Melik 1997: 46–47). Pridružili so se ji tako Nemci kot Slovenci, ki so bili s prestopom v nemški tabor ožigosani kot nemčurji oziroma nemškutarji.

Hkrati, ko je bilo slovensko narodno gibanje v času liberalnih vlad vseskozi na preizkušnji, so Slovenci postali del vladne koalicije, ko je na oblast prišla konservativna vlada pod ministrskim predsednikom Taaffejem, s tem pa se je okrepila tudi njihova narodna (samo)zavest (Cvirn 2001: 13–22). Ob koncu 19. stoletja se je že ves čas neenotni narodni tabor tudi pri Slovencih razdelil na pravi politični stranki, na eni strani Katoliško narodno stranko (1892), ki se je leta 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko, in na drugi strani Socialdemokratsko stranko (1896). Čeprav Slovenci še niso dobili svoje države, Prunk piše, da je »ob koncu 19. stoletja vendarle mogoče govoriti o Slovencih

kot o popolnoma izoblikovanem narodu« (Prunk 2008: 83). K temu je, kot bomo videli v nadaljevanju, pomembno prispevalo šolstvo, z njim pa tudi učbeniki in njihovi prevajalci.

3 Vprašanje šolstva v habsburški monarhiji

Na kulturnopolitični oder je šolstvo v habsburški monarhiji stopilo v 18. stoletju, leta 1760, ko je Marija Terezija, katere vladanje so zaznamovale reforme, ustanovila študijsko dvorno komisijo (*Studienhofkommission*), predhodnico prosvetnega ministrstva. Med pomembnimi letnicami, ki jih povezujemo z začetki šolstva tudi na naših tleh, je nedvomno leto 1774, ko je bila s šolskim redom (*Schulordnung*) Marije Terezije uvedena splošna šolska obveznost v monarhiji: Že štiri leta pred tem, v dekretu s 13. oktobra 1770, pa so začeli vprašanje šolstva obravnavati kot »politikum« (Maria Theresia 1770). Vloga Cerkve in s tem duhovščine pri nameščanju učiteljev in šolskih nadzornikov se je s tem občutno zmanjšala, odločanje pa je začelo počasi prehajati v roke državnih oblasti (Engelbrecht 1984: 466–482).

3.1 OD »ŠOLSKEGA« PATENTA DO MARČNE REVOLUCIJE

V luči terezijansko-jožefinskih reform je Johann Ignaz Felbiger (1724–1788), avtor besedila v patentu, ki ga je pod naslovom *Šolski red za nemške normalke, glavne šole in trivialke* (*Schulordnung für die deutschen Normal- Haupt- und Trivialschulen*) izdala in 6. decembra 1774 (*Patent vom 6ten Dezember 1774*) podpisala Marija Terezija, zapisal, da je »izobrazba mladine obeh spolov najpomembnejši temelj za resnično srečo narodov« ter da ravno zaradi tega ta problematika terja natančnejši pregled (Maria Theresia 1774: 116–117).⁶

Šolski red je uvedel šestletno šolsko obveznost ter tri vrste »nemških« šol (normalke, glavne šole in trivialke), ki so se tako imenovali zato, da bi jih ločili od »latinskih« gimnazij, in v katerih je bil učni jezik nemščina in ne latinščina. Normalke so bile zgled drugim vrstam šol, trivialkam in glavnim šolam, saj so slednje od normalk prevzele tako vsebinske kot metodološke norme, v njih pa se je kalila tudi večina kasnejših učiteljev. Štirirazredne normalke so bile v vseh provincah, kjer je imela svoj sedež šolska komisija. V kronovinah s slovenskim prebivalstvom so ustanovili štiri normalke, in sicer v Ljubljani, v Celovcu, v Gorici ter v Trstu. Glavne šole so bile razporejene po okrajih, vsak naj bi imel vsaj eno. Ustanovljene so bile v večjih mestih, včasih tudi v samostanih. Že v predmarčnem obdobju je bilo v slovenskih deželah monarhije dvanajst glavnih šol (Novo mesto, Kamnik, Idrija, Beljak, Maribor, Celje, Kranj, Piran, Koper, Postojna, Škofja Loka in v Šentpavlu v Labotski dolini). Kdor je obiskoval normalko ali glavno šolo, je šolanje smel nadaljevati na gimnaziji in kasneje na univerzi; ta pot je bila seveda odprta fantom, deklice pa so smele obiskovati zgolj splošne nemške šole, ki so jim rekli trivialke, ali uršulinske glavne šole, ki so bile v Ljubljani, Škofji Loki, Celovcu in v Gorici, oziroma od

6 V izvorniku beremo: »Da die Erziehung der Jugend beiderlei Geschlechts, als die wichtigste Grundlage der wahren Glückseligkeit der Nationen, ein genaues Einsehn allerdings erfordert [...]«. Ta in vse naslednje citate, če ni navedeno drugače, je iz nemščine v slovenščino povzela ali prevedla Tanja Žigon.

leta 1820 dalje tudi dekliško glavno šolo v Kopru (Schmidt 1988: 140–144). Trivialke so bile večinoma v manjših trgih in na podeželju, navadno v krajih, kjer so stale farne cerkve ali pa vsaj oddaljene podružnične cerkve (Maria Theresia 1774: 116–137); za otroke, ki so bili starejši od 12 let in zato prestari za obiskovanje šole, pa so uvedli tako imenovane nedeljske ponavljalne šole. Šolski koledar se je v tem času ravnal po poljedelskih opravilih. Tako se je šolsko leto v mnogih krajih načeloma začelo po jesenski žetvi v začetku novembra in se zaključilo 29. septembra; poletne počitnice so imeli otroci za veliko noč (Engelbrecht 1984: 104), seveda pa je ponekod prišlo tudi do odmika od takšne razporeditve šolskega koledarja.

Temeljna naloga šole je bila predvsem brezhibna moralno-verska vzgoja, šele zatem je sledilo posredovanje znanja in učenje spretnosti, torej izobraževanje v pravem pomenu besede. V skladu s fevdalnimi potezami tega stanovskega šolskega reda so otroci glede na stan, iz katerega so prihajali, pridobivali tudi različne spretnosti: kmečke otroke je bilo treba v podeželskih trivialkah vzgojiti v verne, poštene ljudi, šele nato je sledilo učenje črk in števil, v normalkah in glavnih šolah pa so poučevali slovnico maternega jezika, učenci so se učili latinščino, zgodovino, zemljepis, urili so se v risanju in deloma spoznavali tudi naravoslovne vsebine (Maria Theresia 1774: 116–137).

Za razliko od »nemških« šol so bile »latinske« šole organizirane v smislu stanovskega reda in namenjene (večinoma mestni) elitni družbi. Zaradi idejnih, a tudi finančnih razlogov je država gimnazijsko izobrazbo prepustila posameznim redovom in samostanom. To je pomenilo, prvič, da je bilo šolanje drago, in drugič, da so bili učitelji večinoma duhovniki. Poklic učitelja tako ni bil formalno določen, temveč je šlo bolj ali manj za trajno »dodatno zaposlitev« oseb, ki so bile pravzaprav »poklicane« v duhovniški poklic. Šele pod Jožefom II. so se razmere na tem področju izboljšale in od leta 1849 dalje je poklic gimnazijskega profesorja sodil med prave akademske poklice (Schmidt 1988: 44).

S tem, da se je država s patentom leta 1774 prvič zavzela za ureditev vprašanja šolstva, ki je bilo dotlej stoletja v rokah Cerkve, ter se posebej posvetila uvedbi enotnega državnega osnovnega šolstva (Engelbrecht 1984: 5–12), je bil povezan tudi državni nadzor nad tiskanjem in izdajanjem šolskih knjig, kar je postala domena državne oblasti. Leta 1772 je bila ustanovljena osrednja »šolska« založba, *Verlag der deutschen Schulanstalt*. Sprava je delovala kot institucija, ki je bila odgovorna za oblikovanje in vsebino učnih gradiv, sredi 19. stoletja, leta 1855, pa se je preimenovala v *C. kr. založbo šolskih knjig (k.k. Schulbücherverlag)* (več o založbi Mikoletzky 1972). A ne glede na zgodnje začetke sistematičnega urejanja vprašanja šolstva, lahko o resničnih začetkih modernizacije šolstva v monarhiji govorimo šele v času po pomladi narodov v letu 1848.⁷ Pred tem so se oblasti

7 V Prusiji so bili korak pred monarhijo, saj je bil *Splošni edikt (Generaledikt)*, ki je urejal uvedbo splošne šolske obveznosti, izdan že leta 1717, sledila pa mu je še *Splošna šolska uredba (Generallandschulreglement)* leta 1763 (Friedeburg 1989).

spopadale s stalnim pomanjkanjem denarja, z varčevalnimi ukrepi, doslednemu opismenjevanju in obiskovanju šole pa se je trdovratno upiralo predvsem kmečko prebivalstvo, ki v šolanju otrok, gledano iz ozke podeželske perspektive, ni videlo pravega pomena in dodane vrednosti. Tako konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja o rednem obiskovanju šol pravzaprav ne moremo govoriti. Okoli leta 1810 je v slovenskih deželah v šolo hodil vsak sedmi otrok, na predvečer marčne revolucije, leta 1847, pa še vedno le vsak tretji otrok (Schmidt 1988: 136–139).

Potem ko je bilo zaradi Napoleonovega vzpona Sveto rimsko cesarstvo leta 1806 razpuščeno, so v avstrijskem cesarstvu na novo potrdili tudi nekatere že obstoječe patente. Tako imenovana *Politična šolska ustava* (*Politische Verfassung der deutschen Schulen in den kaiserl. Königl. Deutschen Erbstaaten*) velikih novosti ni prinesla, saj se je oprla na osnove že obstoječega šolskega reda iz 1774. Dvorna komisija je besedilo kljub temu pripravila na zavidljivih 350 straneh, pri tem pa se od terezijanskega šolskega reda še najbolj razlikuje po tem, da je ponovno uveljavila večji vpliv Cerkve na šolskem področju. Nadzor nad osnovnimi šolami je vsaj delno spet prišel v roke cerkvenih oblasti, za organizacijo šole v posameznem kraju je bil odgovoren duhovnik, vendar pa je ostalo najvišje nadzorništvo v šolstvu še vedno v rokah države in so ga izvajali deželna vlada, okrajni urad in okrajni šolski nadzorniki (Okoliš 2001: 46). Pri pisanju *Politične šolske ustave* sta sodelovala tudi dva slovenska kanonika in člana dvorne komisije, brata Anton (1739–1813) in Jožef Špendou (1757–1840) iz Mošenj na Gorenjskem, ki sta se izkazala za misleca in reformatorja naprednih pogledov na področjih odprave telesnega kaznovanja v šoli in odkrite komunikacije med učenci in učitelji (Grimm 2007: 15; več o tem Almasy 2016).

Kljub temu lahko sklenemo, da je šolska ustava še naprej zagovarjala »stanovsko usmerjeni izobraževalni konservativizem avstrijske šolske scene« (Engelbrecht 1984: 245), z izjemo kratkega francoskega medvladja pa je ostala v veljavi vse do leta 1869, ko je bil sprejet nov šolski zakon (Engelbrecht 1984: 226; Ciperle in Vovko 1987: 52; Okoliš 2001).

Čas Napoleonovih Ilirskih provinc (1809–1813) slovenska kulturna in literarna zgodovina, vsaj kar se tiče razvoja šolstva, pogosto idealizirata (Granda 2001: 65; Stergar 2016). Dejstvo je, da je francoska uprava tudi na področje šolstva prinesla korenite spremembe, ki so jih začeli uvajati z novembrom 1810 in so trajale do novembra 1813, ko so se Francozi umaknili in se je začel neizogibni Napoleonov padec. Sprva so se Francozi oprijeli avstrijskega šolskega sistema in čeprav je general Marmont (1774–1852) zahteval temeljito reformo šolstva, so z njenim uresničevanjem začeli šele v šolskem letu 1810/1811 (Schmidt 1988: 60). S šolskim letom 1810/11 so oblasti uvedle enotne štirirazredne osnovne šole, tako imenovane *écoles primaires*, kar je teoretično vsem omogočilo enake možnosti šolanja, a se zaradi kratke francoske vlade pravzaprav nikoli ni moglo uresničiti.

Na področju srednjega šolstva so uvedli gimnazije (*gymnases*), ki pa so bile zgolj dvorazredne in niso omogočale prehoda na univerzitetni študij. V osnovnih šolah je bil učni jezik izključno materinščina, za kar si je močno prizadeval razsvetljenec in narodni buditelj Valentin Vodnik (1758–1819) (Cvirn 2001: 73–74). Že leto po uvedbi reforme pa si je novi guverner, Henri Gatien Bertrand (1773–1840), omislil novo reformo šolstva. Gimnazije je deloma nadomestil z liceji in kolegiji (*collèges*) ter se tako poskušal čim bolj približati francoskemu šolskemu sistemu, poleg tega pa je nameraval na ta način znižati tudi izdatke na področju šolstva. Slovenščine kot učnega predmeta v licejih njegov dekret ne omenja več, v letih 1811 in 1812 pa slovenščine tudi niso več poučevali. Iz tega sledi, da tudi na področju srednjega šolstva ni prišlo do večjih sprememb, še največja je bila ta, da je francoščina postala obvezni predmet na licejih (Schmidt 1988: 85).

Na področju tercialnega šolstva je bila za kratek čas je bila ustanovljena *académie de Laybach*, ki jo v literaturi radi imenujejo »francoska univerza v Ljubljani« (Ciperle in Vovko 1987: 45–50). Njen edini namen je bil, da prepreči odhod slovenskih izobražencev na študij v avstrijske dežele. Zaradi kroničnega pomanjkanja sredstev so šole nazadovale, v manjših krajih tudi izginjale, zato francoska okupacija šolstvu ni prinesla neposrednih koristi. Bistveno pa je, da je francosko medvladje trajalo premalo časa, da bi sploh lahko prišlo do korenitih sprememb. Poleg tega francoskim oblastem ni bilo mar za osnovno šolstvo, in tudi če bi jim bilo, je učiteljev, ki bi bili sposobni poučevati v slovenščini, in šolskih knjig v slovenščini odločno, skoraj kronično, primanjkovalo.

Potem ko so 1814 slovenske dežele spet prišle v okvir avstrijskega cesarstva, je bila enotna osnovna šola odpravljena; ponovno je bil uveden star avstrijski sistem. Trajnejši dosežek je bila le povečana vloga slovenščine v izobraževanju, saj so avstrijske oblasti kot protiutež francoskim »dosežkom« na graškem liceju ustanovile stolico za slovenski jezik (1812), ki so jo zaupali Janezu Nepomuku Primicu (1775–1823) in stolico za slovenščino na slovenskem liceju v Ljubljani (1816), ki jo je vodil Franc Metelko (1789–1860).⁸ Sicer pa stanje po odhodu Francozov ni bilo zavirljivo: napredka ni bilo videti niti na področju gimnazij, saj je gimnazija še naprej ostala elitna šola za privilegirane stanove, na kateri je bila polovica tedenskih ur namenjena latinščini.

V predmarčnem času ni prišlo do bistvenih sprememb, še naprej je bil šolski sistem stanovsko ločen, prav tako pa se tudi niso spremenile učne vsebine, edina večja sprememba je bila, da so nedeljske šole postale obvezne, šolska obveznost pa se je s tem podaljšala z dvanajstega na petnajsto leto starosti (Schmidt 188b: 131). Gimnazijski absolventi so v Ljubljani lahko na liceju obiskovali filozofske in

⁸ V Celovcu je prošnjo za ustanovitev stolice za slovenski jezik na bogoslužni šoli v Celovcu vložil Anton Martin Slomšek (1800–1862), a je bila zavrnjena. Slomšek je kljub temu z dovoljenjem semeniškega ravnateljstva organiziral prostovoljni tečaj slovenščine, saj je iz prerodnih vzgibov želel izobraziti sposobne učitelje in jih pripraviti k pisanju slovenskih knjig (Ogrin 2016: 1233–1238).

teološke višje študije. Za druge študijske smeri, ki so bile sestavni del univerz, so morali slovenski študentje v večja univerzitetna središča, najpogosteje na Dunaj in v Gradec.

Če si ogledamo jezikovno realnost v nemških šolah v obdobju do marčne revolucije, lahko ugotovimo, da ne drži tradicionalno nacionalni slovenski narativ, ki ga je v kulturno zgodovino vpeljal Linhart (1788; 1791) in govori o germanizacijski politiki, ki se je začela že pod Marijo Terezijo in Jožefom II. Pri tem gre za projekcijo nacionalnih odnosov, ki v tistem času kot nacionalne kategorije sploh še niso obstajali (Štih 2006: 25–47; Jezernik 2013; Kosi 2013). Razsvetljenim monarhom je šlo izključno za to, da vzpostavijo učinkovito delovanje države in uprave, da preženejo latinščino in njen primat ter da vzgojijo podložnike, ki bodo prispevali k skupnemu dobremu. Morda je celotno situacijo še najnazorneje predstavil Vlado Schmidt, ki je zapisal:

Če bi germanizacija res bila glavna naloga osnovnih šol, kakor da bi jih država predvsem zaradi tega ustanavljala, bi tudi bolj skrbela za izobrazbo učiteljskih kandidatov, saj je zlasti od nje bilo odvisno, ali bodo to nalogo uspešno opravljali. Tega pa ni delala, ker se je manj izobražen in tudi zato manj plačan, duhovno in ekonomsko od župnika odvisen učitelj dobro skladal z glavno, ideološko nalogo in s cerkvenim nadzorstvom šole, česar odgovorni forumi niso niti prikrivali (Schmidt 1988: 194).

Starši šoloobveznih otrok so imeli do šole v tem prednacionalnem času ambivalenten odnos. Velika večina prebivalstva izobrazbi še ni pripisovala visoke vrednosti in le počasi se je tudi med kmečkim prebivalstvom utrjevala zavest o tem, da lahko izobrazba, torej obisk šole, pomembno izboljša položaj kmečkega prebivalstva (Schmidt 1988: 127). Manj ugovorov so imeli proti slovenskim nedeljskim šolam, pogosto pa so bili skeptični do »nemške« šole, katere jezika niso razumeli. Kljub temu viri tudi potrjujejo, da so si mnogi starši želeli, da bi se otroci učili nemško, saj sta bila od tega odvisna otrokova poklicna pot in položaj v družbi, kar priča o pragmatičnosti kmečkih ljudi v tistem času. »Nemške« šole so bile v tem smislu koristne ter so pravzaprav pripomogle h kasnejši »narodni prebujanju« med Slovenci. Kot ugotavlja Engelbrecht, lahko namreč brez težav dokažemo, da so reforme šolstva (sploh od Jožefa II. dalje, ko so bili starši prisiljeni otroke pošiljati k pouku) omogočile poznejši nacionalni preporod slovanskih narodov v monarhiji. Državni ukazi glede vzpostavitve osnovnega šolstva so namreč prav pri Slovanih padli na plodna tla, saj so hitro prepoznali pomen šolanja za svoj kulturni in nacionalni razvoj. Z reformami sta se zmanjševala stopnja nepismenosti in duhovna zaostalost prebivalstva in iz slovanskih generacij, ki so bile deležne šolanja, so izšle velike osebnosti, ki jih danes povezujemo s slovanskimi nacionalnimi gibanji: ta so pod vplivom romantike najprej postavljala le kulturne, kasneje pa tudi politične zahteve (Engelbrecht 1984: 130).

Kljub vsem naštetim pomembnim korakom v smeri izoblikovanja državnega šolstva, ki smo jim priča od leta 1774 dalje, pa je trajalo še dobrih sto let, da se je začela udejanjati ideja o temeljni izobrazbi vsega prebivalstva in se je začel položaj korenito spreminjati. O modernem šolstvu dejansko lahko govorimo šele po revoluciji leta 1848. Kot ugotavlja Vlado Schmidt, »razvoj osnovnega šolstva na Slovenskem do marčne revolucije [ni] premeril niti pol poti do uresničenja splošne šolske obveznosti« (Schmidt 1988: 139).

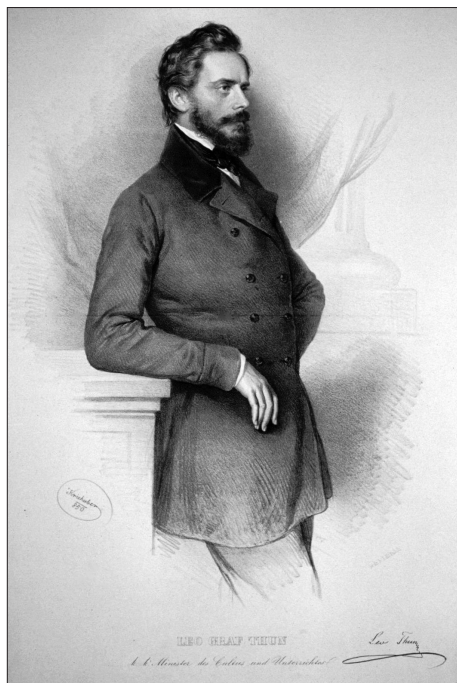
3.2 OD REVOLUCIJE 1848 DO KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE

Šele marčna revolucija leta 1848 je prinesla temeljne šolske reforme, ki se v sodobnem avstrijskem in deloma tudi v slovenskem šolstvu odlikavajo še danes. Engelbrecht to obdobje v zgodovini šolstva imenuje »državna-političnostrankarska faza« (»die staatlich-partecipolitische Phase«) (Engelbrecht 1984: 5), saj se je šolska politika prvič nasploh odvijala znotraj ustavnopravnega demokratično političnega okvira in Cerkev (vsaj od leta 1869) ni imela več nikakršne besede na tem področju. Čeprav leto 1848 predstavlja prelomnico v razvoju šolstva, pa ne moremo reči, da so se spremembe zgodile čez noč. Zgodovinske prelomnice namreč vedno terjajo prehodni čas, v katerem se počasi uveljavljajo revolucionarne pridobitve (Osterhammel 2009: 955). In tudi s šolstvom v habsburški monarhiji ni bilo drugače. Pomembna konstanta v obdobju od 1848 do 1918 je bilo le vladanje Franca Jožefa I. (1830–1916), cesarja, ki je izobrazbo cenil in ji zagotavljal mesto, ki ji pripada. Prav zato je podpiral predloge šolskih reform, ki so jih pripravili njegovi ministri (Engelbrecht 1984: 8–9). Nove državne in družbene razmere pa so vplivale tudi na položaj šolstva in na oblike šolanja, ki jih je prinesel čas po revoluciji 1848.

Leta 1848 je bila najprej, že 23. marca, ukinjena študijska dvorna komisija, namesto nje pa ustanovljeno prosvetno šolsko ministrstvo, ki so ga poimenovali *Ministrstvo za bogočastje in uk* (*Ministerium für Cultus und Unterricht*). Odslej so vsi segmenti šolstva, od osnovne šole do univerze, sodili pod okrilje novoustanovljenega ministrstva (Engelbrecht 1986: 258–159), ki ga je v času velikih šolskih reform od 1848 do 1860 vodil Leo von Thun-Hohenstein (1811–1888).

V prvem obdobju po marčni revoluciji 1848 je bil izdelan *Osnutek temeljnih značilnosti javnega šolstva v Avstriji* (*Entwurf der Gründungszüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich*). Na podlagi tega temeljnega osnutka izpod peresa Franza Exnerja je bil nato oblikovan tudi temeljni dokument avstrijskega višjega šolstva. Obsegal je 260 strani in se je imenoval *Osnutek organizacije gimnazij in realk v Avstriji* (v nadaljevanju zgolj *Osnutek organizacije*; nem. *Entwurf der Organisation*

der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich). Predloge iz tega pomembnega dokumenta je minister za bogočastje in uk sprva začel uvajati provizorično ter jih je leta 1854, po petletni preizkusni dobi, dokončno sprejel in so jih začeli izvajati na sekundarni šolski ravni (ibid.: 525).

Slika 1: Minister Leo von Thun-Hohenstein.

Čprav je desetletje neoabsolutizma prineslo razveljavitev ustave leta 1851 in štiri leta pozneje konkordat, kar je revolucionarnemu zanosu iz leta 1848 zadalo marsikateri udarec, reforme na področju šolstva niso bile ukinjene. Vse od leta 1849 zakonsko predpisane politike na področju šolstva v njenih tipičnih oblikah niso prekinjali vmesni politični pripetljaji, za kar je bil nedvomno zaslužen tudi minister von Thun-Hohenstein (Engelbrecht 1986: 10).

Žal so zunanjepolitični porazi v Italiji (1859) monarhijo notranjepolitično prisili k močnejši federalizaciji in k opustitvi centralno vodene šolske politike. To je pripeljalo do razpustitve Ministrstva za bogočastje in uk, deželni zbori pa so dobili več kompetenc na tem področju. Naslednje obdobje (1860–1867) je zaznamovalo dejstvo, da so posamezne dežele in narodnosti dobile več avtonomije, kar je pomenilo, da so deželni zbori narekovali in usmerjali izobraževalno politiko (ibid.: 28). Naloge dotedanjega Ministrstva za bogočastje in uk so bile dodeljene samostojnemu oddelku v okviru tako imenovanega Državnega ministrstva. Temu je s strokovnimi nasveti pomagal *Svet za pouk* (*Unterrichtsrat*), v

katerem je sodeloval tudi sloviti slavist in univerzitetni profesor Fran Miklošič (1813–1891) (ibid.: 87). Ta organ je bil poleg drugih nalog pristojen tudi za preverjanje šolskih knjig. Toda čeprav so v *Svetu za pouk* sedeli pomembni strokovnjaki, vendarle ni odigral vidnejše vloge in je ostal v zgodovini avstrijskega šolstva le nepomemben ekskurz, saj ni imel prave moči odločanja, poleg tega pa zanj tudi ni bilo potrebnih finančnih sredstev. Po naslednji zunanje-politični krizi leta 1866, ko je Avstrija izgubila vojno proti Prusiji in bila izločena iz kakršnih koli velikonemških načrtov, je ponovno sledila reorganizacija, v sklopu katere je bilo ponovno vzpostavljeno Ministrstvo za bogočastje in uk. Kot srednja raven, ki je povezovala Ministrstvo s posameznimi šolami, pa so delovali posamezni deželni šolski uradi (*Landesschulräte*).

V liberalnem obdobju od 1867 do 1879 so imeli politično premoč v Cislajtaniji⁹ nemški liberalci. Večinoma so prihajali iz krogov izobraženega mestnega srednjega sloja in so politiko na področju izobraževanja postavili v središče svojih političnih stremeljenj. Leta 1869 so bili z *Državnim osnovnošolskim zakonom* (*Reichsvolksschulgesetz*) postavljeni novi temelji elementarnega šolstva v monarhiji. Uvedena je bila osemletna šolska obveznost ter državni nadzor nad osnovnimi šolami, ustanovljene pa so bile tudi ustanove, kot so realka, poklicne šole ali predšolske vzgojne ustanove, pa tudi za vzgojo učiteljev je bilo odtelej poskrbljeno s štiriletnimi učiteljskimi (*Lehrerbildungsanstalt*). Učitelji so tako prvič postali javni uslužbenci, ki so prejeli plačo in jim je bila zagotovljena pokojnina (ibid.). Kljub temu da so imele šolske reforme pozitivne dolgoročne posledice za razvoj na področju šolstva na Slovenskem, pa sprva niso naletele na pozitiven odziv. Večina slovenskih intelektualcev jim je nasprotovala iz dveh razlogov. Prvič, ker so nemški liberalci iz politike pregnali Cerkev, s čimer se Slovenci niso strinjali, in drugič, ker so v istem duhu leta 1867 uvedli decembrsko ustavo, ki je v 19. členu državnega zakona zagotavljala enake pravice vseh narodov. Vroče debate pa so se razvele predvsem zato, ker je 19. člen določal, da imajo pripadniki vsakega od narodov na razpolago vsa sredstva za učenje v svojem jeziku, a ni predvideval obvezne uvedbe drugega deželnega jezika (Franz Joseph I. 1867: 17; Burger 1997: 39–42).

V konservativno-katoliškem obdobju (1880–1897) se je vlada Eduarda von Taaffeja (1879–1893) osredotočila na reševanje gospodarskopoličnih vprašanj, izobraževalna politika pa je ostajala v ozadju (ibid.: 29). V petem in zadnjem obdobju, ki ga omejujeta letnici 1897 in 1918, so v ospredje stopila nacionalistična trenja. Šolska politika je postala prizorišče nacionalnih nasprotij, kot se je to zgodilo v primeru celjskega šolskega vprašanja leta 1895. Zaradi uvedbe vzporednih slovenskih razredov se je vnelo toliko hude krvi, da je spor s položaja odnesel celo liberalno-konservativno Windischgrätzovo vlado (Cvirn 1997: 172–190; Cvirn 2006).

⁹ Cislajtanija (nem. *Cisleithanien*, kar pomeni *dežela na tej strani rečice Leithe*) je neuradno poimenovanje za avstrijsko polovico Avstro-Ogrske, ki so ga sodobniki začeli uporabljati po uvedbi dualizma leta 1867.

S prvo svetovno vojno se razvoj zaustavil. Večino učiteljev so vpoklicali, mnogi srednješolci so prostovoljno služili vojaški rok, šole pa so se pogosto spremenile v lazarete in kasarne. V regijah, ki jih je vojna vihra neposredno zajela, na primer na Primorskem, je pouk odpadal, od leta 1917 pa ga zaradi pomanjkanja učiteljev sploh ni bilo več (Springer 1949: 149).

3.2.1 Uvedba novih tipov šol v drugi polovici 19. stoletja

Osrednji reformni predlog v monarhiji v 19. stoletju je bil že omenjeni *Osnutek temeljnih značilnosti javnega šolstva v Avstriji*, oblikovan v letu marčne revolucije. S tem zakonom se je dotedanji diferencirani šolski sistem s trivialkami, normalkami in glavnimi šolami moral umakniti skupnim **ljudskim šolam**, ki so odtlej na prvi stopnji izobraževanja igrale najpomembnejšo vlogo. V *Osnutku* je bilo nedvoumno zapisano, da je naloga ljudske šole posredovati tista znanja in spretnosti, ki jih mora poznati vsak državljan. Šola torej ni več vzgajala le pokornih podložnikov, temveč zrele razmišljujoče državljane, vendar pa ne smemo spregledati dejstva, da so nekatere točke iz *Osnutka* stopile v veljavo šele s sprejetjem *Državnega osnovnošolskega zakona* iz leta 1869. Tedaj se je šolstvo končno osvobodilo cerkvenega vpliva in v celoti prešlo v državne roke (Engelbrecht 1986: 113–116).

Poleg ljudskih šol so bile ustanovljene še **meščanske šole**, nekakšen podaljšek ljudskih šol. Namenjene so bile učencem, ki niso nameravali nadaljevati šolanja na sekundarni stopnji, temveč so prihajali iz kmečkih, delavskih in obrtniških družin in so si želeli služiti kruh kot poljedelci, obrtniki ali trgovci. Načeloma je bila meščanska šola triletna in je sledila petletnemu obiskovanju ljudske šole (Engelbrecht 1986: 119). Učni načrti za ljudske in meščanske šole so bili skupni, s čimer so bile zabrisale meje med obema tipoma šolanja (Springer 1949: 148). V primerjavi z drugimi že bolj industrializiranimi deli monarhije, torej Češko, Moravsko in Spodnjeavstrijsko, je bilo v naših kronovinah relativno malo meščanskih šol (34 na Štajerskem, pri čemer jih je bilo več na Zgornještajerskem, 15 na Koroškem, 6 na Kranjskem in 2 na Primorskem), in še tu so le v dveh poučevali v slovenskem jeziku in v eni dvojezično v nemščini in slovenščini, kar pomeni, da meščanske šole niso odigrale odločilne vloge pri razvoju slovenskega šolstva (Rumpler in Seger 2010: 223).

Gimnazije so bile dotlej šestletne latinske šole brez možnosti prehoda na univerzitetni študij, saj so morali kandidati pred tem še dve leti obiskovati licej, tako imenovane filozofske študije. Po letu 1869 so te študije priključili gimnazijskemu programu, ki je tako postal osemletni, zaključil se je z zrelostnim izpitom, uspešno opravljena matura pa je odpirala vrata na univerzo. V primerjavi s predmarčno

dobro so leta 1849 znatno zmanjšali število učnih ur grščine in latinščine, kot učni predmet pa so tudi šele takrat prvič uvedli nemščino. Ker je gimnazija sledila splošnoizobraževalnim ciljem, so se jezikovno-zgodovinskim predmetom (verouk, latinščina, grščina, materni jezik, geografija in zgodovina) pridružili še matematično-naravoslovni (matematika, prirodoslovje in prirodopis). Poleg tega pa so gimnazijci lahko obiskovali tudi izbirne predmete, kot so bili kaligrafija, risanje, petje, gimnastika, tuji jeziki (npr. angleščina in francoščina) pa tudi drugi jezik posamezne kronovine, ki so ga bile gimnazije dolžne ponuditi (Engelbrecht 1986: 148). Večina gimnazij v Cislajtaniji je bila v sudetskih deželah, Galiciji in v Spodnji Avstriji. Leta 1910 lahko v Cislajtaniji preštejemo 292 deških in 24 dekliških gimnazij. Na deških gimnazijah je bil učni jezik nemški (44,5 %), sicer pa češki (19,8 %) ali poljski (21,2%), na dekliških gimnazijah je prevladovala nemščina. Na Slovenskem so na gimnazijah v Kranju, Mariboru, Celju in v Ljubljani¹⁰ poučevali tako nemško kot slovensko, v Primorju (Koper, Gorica in Trst) italijansko, gimnazije v Gradcu, Celovcu, Šentpavlu v Labotski dolini, v Beljaku, Novem mestu, ena gimnazija v Celju in ena v Ljubljani pa so poučevale v nemščini (Rumpler in Seger 2010: 225).

Poleg gimnazij so se uveljavile tudi **realke**, ki so od reforme leta 1869 trajale sedem in ne več le šest let. Triletno nižje realke so usposabljale za manj zahtevno proizvodno delo in so bile hkrati priprava na višjo štiriletno realko. Realke so bile torej obrtno-tehniško in praktično usmerjene šole, v ospredju so bili naravoslovno-matematični predmeti in živi jeziki, izobraževanje pa se ni končalo z maturo. Nadzorovali so jih deželni šolski organi, zato so se prilagajale obrtniškim in industrijskim potrebam posamezne dežele in so bile tudi razmeroma enakomerno razporejene po monarhiji; vseeno pa jih je bilo več v urbanih središčih, kjer sta bili industrija in obrt bolj razviti. Večina šolarjev na 146 realkah v cislajtanskem delu monarhije (glede na podatke za leto 1910) je prihajala iz okolja, v katerem sta veliko vlogo igrala obrtništvo in trgovina; v tem podatku se tako zrcali tudi obrtniška in trgovska moč določene kronovine. Tako kot smo ugotovili pri meščanskih šolah, so bile zatorej tudi realke v deželah, v katerih je živelo slovensko prebivalstvo, zelo redke (Engelbrecht 1995: 263). Večina realk je bila na Češkem, Moravskem ter na Spodnjeavstrijskem. Edina realka, na kateri so poučevali tako v slovenščini kot v nemščini, je bila v Idriji, na realkah v Celovcu, Mariboru, Gradcu, Ljubljani, v Gorici in Trstu je pouk potekal v nemškem jeziku, v še dveh tržaških realkah pa se je govorilo italijansko (Engelbrecht 1995: 263). Na Slovenskem je bil prototip te šole redek in se, ne le na Slovenskem, temveč v celi monarhiji, v boju za prestiž z gimnazijo nikoli ni uspel uveljaviti. Tu lahko najdemo razloge, da so Čehi leta 1862 zahtevali ustanovitev **realnih gimnazij** nekakšne vmesne stopnje med realko in gimnazijo. Toda vmesna varianta med obema izobraževalnima

10 Proti koncu monarhije je imela le Ljubljana zasebno versko gimnazijo in zasebni dekliški licej, v katerih je bila izključno slovenščina jezik poučevanja (Rumpler in Seger 2010: 225).

ustanovama se ni izkazala za najbolj posrečeno. Osemletna realna gimnazija je dobila svoje trdnjše temelje šele leta 1908, prva svetovna vojna pa je razvoj na tem področju dokončno ustavila (Rumpler in Seger 2010: 226).

Nazadnje omenimo še **nadaljevalne šole**, s katerimi je bil v drugi polovici 19. stoletja položen temelj dualnemu sistemu na področju poklicnega izobraževanja, ki je cenjen še danes in v Avstriji omogoča hitro zaposlitev mladim, ko končajo šolanje. Čeprav so vajenci že od konca 18. stoletja obiskovali nedeljske ponavljalne šole ter tečaje za vajence in pomočnike (npr. tečaji risanja v Trstu in Gorici), je država vrzel na področju poklicnega šolanja opazila relativno pozno. Leta 1907 so nadaljevalne šole postale obvezne, pouk pa se je odtlej odvijal vse dni v tednu in je potekal na dveh ravneh: v praksi in v nadaljevalni oz. poklicni šoli (Engelbrecht 1995: 226). Šole so se posvečale obrtništvu, kmetijstvu, gozdarstvu ali rokodelstvu, izobraževale pa so tudi babice, vinarje, sadjarje itn.

Slika 2: Janez Bleiweis, publicist, urednik, veterinar in politik.

Na Slovenskem ima velike zasluge na tem področju Janez Bleiweis (1808–1881), ki je tudi sam napisal oz. prevedel nekaj učbenikov in priročnikov. Na njegovo pobudo pa je bila že leta 1848 v nadaljevalnih šolah na Kranjskem kot učni jezik dovoljena slovenščina, na Koroškem in Štajerskem pa je še naprej prevladovala nemščina (Schmidt 1988: 119–122).

IX. 1851. „Druztvu slovenskemu vošim veselo napredovanje iz cele moči . . . Bravcu Novičnemu iskrene članke itd.“ — v novem letu! Ti so res prihajali na svetlobo; iskreno so se množili pisavci pa tudi bravci. — V Slovenskem druztvu so razun drugih reči vže preteklo leto sestavili prvo slovensko čitanko za gimnazijo. Stvar to je vodil in nekoliko vredoval dr. J. Bleiweis, in sam v njej priobčil: „Življenje divjiga konja. — Kako si ribe gnejzda delajo“. — Natisnjena z naslovom: Slovensko Berilo za prvi gimnazijalni razred. V Ljubljani 1850. 8°. str. 183. Natisnil in založil J. Blaznik — bila je to leto potrjena za šolsko rabo.

V Novicah je v devetem tečaju spisal ali poslovenil dr. Bleiweis na pr.: „Vodnik pri živinoreji našim gospodarjem in gospodinjam. Nova dacna ali mitna tarifa za vse dežele avstrijskiga cesarstva. Kmetijske vošila. Opomin kmetovavcam po Krajnskim, Štajarskim in Istrijskim. Premišljevanje o porotnih sodbah. Nektore povestice od živinskih mazačev in mojstrov-skazov. Kaj je žabica pri goveji živini. Dopis iz Solnograda. Poljske pridige prof. dr. Stöckhardta. Natanjčin poduk, da tudi živina solf potrebuje, — da se živini solf dajati dobro splača, — in napeljevanje, koliko, kdaj in kako naj se ji sol daje. Pomočki zoper krompirjevo bolezin. Čigavo je blago, ki o povodnjih po vodi priplava in ga kdo vjame. Kako se pomanjkanju nastelje ubraniti. Hvala prešičje reje. Zdravilni svēt za zimo (zoper ozebljino rok ali nog). Velki zbor kmetijske družbe itd.“ — Nekaj teh dal je na svetlo brez podpisa; tako premnogo manjših kmetijskih in živinozdravniških skušenj, obrtnijskih novic itd. —

Ker se mu je prijateljsko pridruževalo čim dalje tem več pomočnikov — pisatelj v Novicah, skladal je tem leže sam posebej knjige, in njegova 5. knjižica: Nauk murve in svilode rediti in svilo pridelovati. Po spisu doktorja in profesorja Fr. Ksav. Hlubek-a za Krajnsko deželę vredil dr. Janez Bleiweis, na svitlo dala Krajnska kmetijska družba. S podobami na štirih listih. V Ljubljani 1851 m. 8° str. 54. J. Blaznik. V dveh razdelkih: Sviloreja. Murvoreja. — Knjiga 6. pa je: Nauk zdrave in bolne kopita podkovati in kopitne boleznii ozdravljati. Spisal dr. Janez Bleiweis. Prvi del „Živinozdravništva“. V Ljubljani 1851. 8° str. 114. J. Blaznik. „Umen kovač sedanjiga časa ni in ne sme biti sirov rokodelec, pravi v uvodu, ampak on mora biti umetnik in zdravnik“. — Knjigo „Živinozdravništvo“ sta sklenila v VI — X delih spisati dr. Bleiweis in dr. Strupi. V naznanilu l. 9 pravi na pr.: „S to obširno in občekoristno knjigo, kakoršne dosihmal Slovenci, in kolikor nam je znano, tudi Slovani sploh še nimajo, se bo veliki potrebi vstreglo, ki se je razodevala povsod po tacih bukvah za živinozdravnike in zdravnike sploh, za kovače, živinorejce in za vsaciga kmetovavca. Priporočiti jo smemo tudi bukvarnicam vsih slovenskih županij. Nadjamo se poslednjč, da tudi slovensko slovstvo ne bo po nji nevredno pomnoženo, kar pa ne gré nam, ampak drugim možém soditi. Težko je bilo, po neobdelanih potih prvim hoditi, in o visocih vednostih tako pisati, da na eni strani véda (vednost) nikakoršne škode ne terpi, na drugi strani pa da so bukve tudi prostimu bravcu razumljive“.

Slika 3: *Učiteljski tovariš* leta 1882 v članku »Novice pa Dr. Janez Bleiweis« poroča o Bleiweisovih strokovnih knjigah.

Čeprav statistike kažejo, da se je obisk šole tudi v slovenskih deželah monarhije z leti povečeval, je dejstvo, da je večina otrok obiskovala le ljudsko šolo in še te navadno ne v celoti (gl. tudi poglavje 3.2 v tej monografiji). Ugotavljamo tudi, da je prihajalo do velikih razlik pri razmerju med šolajočimi se na primarni, sekundarni in terciarni ravni šolanja, pri čemer je bilo stanje od kronovine do kronovine drugačno. Oglejmo si podatke za cislajtanski del monarhije: razmerje med tremi ravnmi šolanja je bilo 193 : 5 : 1, kar pomeni, da je na enega študenta prišlo 5 srednješolcev in kar 193 ljudskošolcev. V šolskem letu 1879/80 je osnovno šolo obiskovalo dva milijona cislajtanskih otrok (96% učencev), okoli 66.000 dijakov je sedelo v klopeh gimnazij, realnih gimnazij in realk (2,7%) in samo okoli 12.000 (0,5%) se jih je odločilo za študij na univerzi ali na tehniški visoki šoli (Engelbrecht 1986: 511). Ti podatki

kažejo, da je bil konec sedemdesetih let 19. stoletja položaj srednjih in višjih šol še vedno eliten (ibid.: 55).

Položaj šolstva se je kljub temu v drugi polovici 19. stoletja bistveno spremenil: počasi je šolanje postalo samoumeven del otroštva, ljudje so se začeli zavedati pomena izobrazbe, šolstvo se je diferenciralo, centralno usmerjanje šolske politike, ki je bila v rokah ministrstva, pa je pripeljalo do poenotenja in standardizacije šolske realnosti. K temu je nedvomno prispevala tudi profesionalizacija učiteljskega poklica. Učiteljevanje je namreč še dolgo v 19. stoletje veljalo za postransko delo duhovnikov, ki je bilo plačano slabo ali pa sploh ne, ker poklic ni bil priznan kot polna zaposlitev, učitelji tudi niso imeli ustrezne izobrazbe. Z reformami iz leta 1848/49 se je položaj učiteljev že izboljšal, saj so uvedli tako imenovane pripravljalne tečaje (*Präparandenkurse*), ki so bodoče učitelje pripravljali na poklic. Tečaji so bili sprva trimesečni, pozneje pa so trajali eno leto (Almasy 2014 163–166). V začetku šestdesetih let so pripravljalne tečaje ukinili ter namesto njih uvedli štiriletno izobraževanje na učiteljskišči. Po končanem šolanju so morali bodoči učitelji opraviti učiteljski izpit ter so si tako počasi utirali pot med javne uslužbenke. Plačani so bili iz šolskih fondov, določen del so prispevale tudi občine (Franz Joseph I. 1869: 281). Tudi v sekundarnem šolstvu je bilo podobno. Tu so se morali učiteljski kandidati izkazati še tako, da so pred komisijo izvedli nastopno uro, ker je bilo v modi do leta 1884, nato pa so uvedli eno leto poskusnega poučevanja. Če je še leta 1861 na avstrijskih šolah 62,5% učiteljev prihajalo iz duhovniških vrst, se je odstotek do leta 1871 zmanjšal za okoli 25% (Engelbrecht 1986: 63). Obenem so imeli učitelji odslej tudi možnost nadaljnjega izobraževanja, kot so ga zahtevale učiteljske konference, ustanavljali so učiteljske knjižnice, nastajali so prvi strokovni didaktični časopisi, učitelji pa so se začeli povezovati v društva. Čeprav so se razmere bistveno izboljšale, velja za konec vseeno omeniti, da so še vedno obstajale tudi šibke točke: učiteljice se tako niso smele poročiti, če pa so se, so se morale prostovoljno odpovedati poklicu, podučitelj pa je za poroko potreboval posebno dovoljenje (Engelbrecht 1986: 63–84).

3.2.2 Šola in slovenščina kot učni predmet

V Exnerjevem *Osnutku* iz leta 1848 je glede učnega jezika pisalo, da poteka pouk v ljudskih šolah izključno v maternem jeziku, za srednje šole je *Osnutek* predvideval uporabo deželnega jezika, in sicer skladno z načelom enakih pravic za vse narodnosti in skladno s potrebami posameznih dežel. Kljub temu da je bil *Osnutek* nejasen in je puščal odprte možnosti za različne interpretacije o uporabi maternega jezika, je prinesel napredek in je bil pomemben korak za razvoj slovenskega šolstva.

Vprašanje šole in izobraževanja je navadno odločilnega pomena predvsem za nacionalna gibanja pri tistih etničnih skupinah, ki niso v dominantnem, vladajočem položaju (Hroch 2005: 41–48). Tako so se tudi politične zahteve Slovencev v habsburški monarhiji v veliki meri oblikovale na jezikovnopolitični ravni: Slovenci so terjali več slovenskega jezika na vseh ravneh izobraževanja, od uvedbe slovenščine v ljudskih šolah do ustanovitve slovenske univerze v Ljubljani, ideja, ki prav tako sega že v sredo 19. stoletja (Miladinović Zalaznik 2008: 98–105). Pogosto so bile zahteve oblikovane presenetljivo nejasno, saj ni bilo razvidno, kaj Slovenci zahtevajo: si želijo doseči, da materni jezik postane učni jezik ali stremijo zgolj k temu, da postane učni predmet. To razlikovanje je tudi v strokovni literaturi še vedno nejasno, še več, posplošeno pišemo o »slovenski šoli«, ne da bi pravzaprav vedeli, o čem natančno govorimo (Schmidt 1986: 102; prim. o slovenščini kot učnemu jeziku Almasy 2014: 131–139, o slovenščini kot učnemu predmetu pa Almasy 2014: 148–153).

Kakšna je torej bila jezikovna situacija v šolah v letih med 1848 in 1918? Na to vprašanje lahko odgovorimo na kratko in misli strnemo v tri bistvene točke:

1. Čim nižja je bila stopnja šolanja in čim elementarnejši je bil pouk, več je bilo v šolah slovenščine kot učnega jezika. In čim višja je bila stopnja izobraževanja, tem bolj »nemška« je bila šola. Najkasneje na univerzah v Gradcu ali na Dunaju so se študentje srečevali izključno z nemškim jezikom. To dejstvo do neke mere nedvomno izraža tudi dihtomijo med mestom in podeželjem. V mestih, kjer so bile navadno izobraževalne ustanove, se je govorilo nemško oz. na obali italijansko, ljudske šole pa so bile na deželi in tu se je govorilo slovensko.
2. V sedemdesetih letih, torej od leta 1848 do leta 1918, se je položaj slovenščine v šolstvu utrjeval korak za korakom. Od leta 1870 je bilo šolstvo vedno bolj enojezično in se je homogeniziralo, pogosto tudi v korist slovenščine. Seveda pa ne smemo pozabiti, da se je mirno sožitje med nemštvom in slovenstvom začelo krhati v šestdesetih letih in na črti »slovensko« proti »nemškemu« so se preigravali bolj ali manj močni nacionalni pritiski. Iz predmarčevske pravice po uporabi maternega jezika se je rodila prava dolžnost, da vsakdo uporablja zgolj in samo materni jezik, kar se je še posebej odrazilo na področju šolstva, saj je bila večjezičnost iz šol pregnana (Burger 1997: 41).
3. Kar se tiče slovenskega prebivalstva, je prišlo še do razlik med posameznimi pokrajinami, ki niso sodile k isti kronovini. Na Kranjskem (razen na Kočevskem) in na Primorskem (z izjemo Trsta) se je slovenščina na nižjih šolskih stopnjah hitro uveljavila, medtem ko je na Spodnještajerskem in Koroškem postajala nemščina v šoli vedno dominantnejša (Domej 2002: 103–166).

Slika je bila torej takšna: v ljudskih šolah po letu 1849 slovenščina ni bila več le sredstvo za doseg ciljev versko-stanovske vzgoje, temveč je postala sama po sebi izobraževalni namen in cilj. Kot ugotavlja Schmidt, je to ena največjih pridobitev, ki so jih s seboj prinesli revolucionarni prevrati (Schmidt 1986: 118–119). Na slovensko-nemško mešanih etničnih območjih je bila uvedena posebna vrsta dvojezičnih ljudskih šol, tako imenovane utrakvistične šole.¹¹ Tu se slovenski jezik kot učni jezik uporabljal tako dolgo, dokler učenci niso zadovoljivo obvladali prvega deželnega jezika, nemščine, in so lahko nemoteno sledili pouku (Engelbrecht 1986: 312). V utrakvističnih šolah, ki so jih ustanavljali predvsem na podeželju (Almasy 2014: 144–148), so bile v rabi dvojezične šolske knjige, s čimer je slovenščina prevzela vlogo posrednega jezika. Ta je bil pomemben le, da je omogočil učenje in posredovanje nemškega jezika. Zgolj v slovenskem jeziku so poučevali samo verouk, računanje in petje, saj pri teh predmetih niso bile v ospredju jezikovne spretnosti, kar prepoznamo tudi po tem, da šolski učbeniki niso bili dvojezični (Schmidt 1986: 287–288). Čeprav so slovenski starši otroke radi pošiljali v utrakvistične šole, saj so se nadejali, da se bodo otroci naučili nemško, s čimer se jim bodo odprle boljše poklicne možnosti (ibid.: 106), so se narodnozavedni politiki borili proti tovrstnim šolam, saj so jih razumeli kot grožnjo in sredstvo asimilacije. Ščasoma, posebej po zakonu iz leta 1869, je bila večjezičnost pregnana iz šol, šlo je za tako imenovano »*Vertreibung der Mehrsprachigkeit*«, kot pravi Burger (Burger 1997: 41). Šole so postale enojezične, šolstvo pa se je počasi nacionaliziralo in homogeniziralo. V deželah s slovenskim prebivalstvom so se utrakvistične šole umaknile bodisi šolam s slovenskim bodisi šolam z nemškim učnim jezikom, predvsem na Koroškem pa je nemščina prevzela dominantno vlogo in izrinila slovenščino (Schmidt 1986: 306–307; Domej 2002: 103–166).

Na sekundarni ravni je za slovenščino od petdesetih in tja v sedemdeseta leta 19. stoletja veljalo, da kot jezik še ni dovolj razvita, da bi jo lahko uporabljali kot učni jezik. Argumenti so se ponavljali in se navadno glasili, da slovenščina še nima svoje književnosti, da ni primernih učbenikov ter strokovne literature v slovenskem jeziku, po mnenju nekaterih je bil prav tako pomanjkljiv in nerazvit slovenski strokovni vokabular, očitek pa je šel tudi na račun pomanjkanja kvalificiranih učiteljev – zato slovenščina pač ni mogla postati učni jezik na srednjih in višjih šolah (Schmidt 1986: 88–89).

Ob tem moramo najprej poudariti, da so tudi nemščino šele v revolucionarnem letu 1848 na gimnazijah uvedli kot učni predmet. Spomniti velja tudi, da celo vodilni v slovenskem taboru, ki so najpogosteje prihajali iz konservativno-cerkvenih vrst, niso *zahtevali* uvedbe slovenščine na gimnazijah. Škof Slomšek, veliki borec za slovenščino v ljudskih šolah, ki si je glede tega več kot deset let dopisoval z ministrom Thunom ter mu večkrat svetoval tudi glede slovenskega

11 Pojem izhaja iz latinske besede *utraque*, kar pomeni »v dveh podobah« in se nanaša na verski kontekst zadnje večerje s kruhom in vinom.

šolstva, prav nikoli ni načel vprašanja gimnazij. Kakor koli retrospektivno pogledamo na dogodke, se ne moremo znebiti občutka, da je šlo »narodnemu škofu«, kot radi poimenujemo Slomška, in čigar delovanju pripisujemo narodnoemancipatorske motive, pravzaprav prvi vrsti le za utrjevanje moči Cerkve. Slovenščina je bila v ljudskih šolah nujno potrebna za komunikacijo in širjenje vere med množico, učenje slovenščine na gimnazijski stopnji pa je bilo za Slomška in slovenski kler popolnoma nebitveno, celo nepomembno in nepotrebno (Hösler 2006: 339, Almasy 2014: 133–134, Kovačič 1926: 342), saj ni sledilo edino relevantnemu cilju: nagovarjati množice in širiti verske resnice. Tako je na primer ljubljanski škofovski konsistorij predlog ministra za bogočastje in uk Thuna leta 1851, da bi v slovenščino prevedli Močnikovo računico (*Anleitung zum Rechnen für die 1. Klasse der Unterrealschulen von zwei Jahrgängen*) – »skladno s svojim odnosom do slovenskih šolskih knjig, ki niso mogle pospeševati verske vzgoje« – zavrnil z obrazložitvijo, da je takšen prevod nepotreben, kajti poklicni jezik trgovanja in obrti je nemščina, zato naj bo nemščina tudi učni jezik v nižjih realkah (Schmidt 1986: 101).

Zahteve na področju šolstva, ki so imele dolgotrajne posledice, tako niso prišle iz konservativnega tabora, pač pa so jih oblikovali liberalci, tako slovenski kot nemški. Med slovenskimi liberalci so imeli pomembno vlogo dunajski in graški Slovenci, zbrani v društvu *Slovenija*, s svojima zastopnikoma Franom Miklošičem in Oroslavom Cafom (1814–1874) (ibid.: 78–79). Prav liberalci oz. liberalne vlade so na področju šolstva uvedli najbolj dolgoročne in moderne reforme, proti katerim so konservativno-klerikalni slovenski politiki hudo polemizirali. Že leta 1848 in še posebej po letu 1869 se je vroče razpravljalo o ločitvi »matere Cerkve« in »hčerke šole«, saj naj bi bilo to sožitje povsem nenaravno, hude debate pa so se vnele tudi proti »brezbožni« šoli, ki bo ustvarjala le »degenerirance«, ki jih bo birokratska roka še lažje ponemčevala. Slovence in katolicizem so konservativno-katoliški krogi predstavljali kot neločljivo celoto, odpravo cerkvenega nadzora nad šolami pa so razumeli kot napad na slovenstvo. Čeprav so se in se ob tem vprašanju še vedno krešejo mnenja, je vseeno verjetno prav centralizacija šolstva, ki je bila večinoma izpeljana med liberalno »nemško« vlado in v liberalnem duhu, na jezikovnem (in s tem šolskem) področju odločilno in dolgoročno pomagala prav manjšim narodom, kot so Slovenci.

Na področju šolstva se torej srečujemo z različnimi akterji, njihovimi idejami in načrti. Cerkev, ki je imela v času konkordata nadzor nad šolami, se je, kot je razvidno iz zgodnjega primera, pogosto upirala državnim centralističnim težnjam, ker si je želela ohraniti svoj vpliv na šolstvo. Vedeti moramo, da tudi med slovenskimi intelektualci in politiki, tako med konservativci in liberalci kot med Kranjci in Štajerci, niso vedno prevladovali isti pogledi na šolstvo in šolsko politiko, saj so se njihova stališča včasih močno razlikovala. Tudi posamezne šolske oblasti so imele svoj regionalni pogled na vprašanje šolstva, poleg tega pa so imele tudi različne potrebe.

Poleg posameznikov sodijo med pomembne akterje na področju šolstva tudi posamezne šole in njihovi ravnatelji, profesorji in učitelji, ki so imeli – izhajajoč iz specifičnega položaja na svojih šolah – tudi svoje izoblikovano stališče, konkretne želje in potrebe, kot bomo videli v poglavju 5.2.1 na primeru nižje realke v Ljubljani. Navedeni primeri v nadaljevanju nazorno kažejo, kako nevarna in posplošena so lahko dihtomizirana poenostavljanja kompleksnih vprašanj, kakršno je bilo na primer vprašanje odnosa med »germanskim, centralističnim Dunajem« in »Slovenci«. Črno-belo slikanje tu ne zadostuje, še bolj neprimerno pa je predstavljati Dunaj kot negativno komponento v odnosu do Slovencev. Vsekakor moramo upoštevati, da tudi politični predstavniki Slovencev in šolnikov nikoli niso nastopali enotno in vsekakor tudi niso bili istih misli, kar se tiče šolske politike in politike nasploh.

Pot do slovenskih gimnazij je potekala v več manjših korakih: Najprej je bila slovenščina leta 1850 v gimnazijske programe sprejeta kot prosti izbirni učni predmet (*Freigegegenstand*). Čeprav je Exnerjev *Osnutek* predvideval, da bo pouk potekal v maternem jeziku učencev, je slovenščina obveljala le za »drugi deželni jezik« in je niso obravnavali kot »materni jezik«, zato se je njena vloga omejila na to, da je postala učni predmet. Temu se je uprlo slovensko učiteljstvo, ki se je začelo boriti za priznanje slovenščine kot maternega jezika. Počasi je tako slovenščina napredovala iz neobveznega v obvezni predmet za vse Slovence, in sicer najprej v nižjih in nato v višjih gimnazijskih razredih. Za Nemce je slovenščina ostala prosti izbirni predmet.

Na seznamu maturitetnih predmetov se je slovenščina prvič pojavila že leta 1850, in sicer za tiste dijake, ki so slovenski jezik izbrali kot obvezni predmet v osmem razredu. A dejstvo, da je dijak iz nižjega v višji razred lahko napredoval kljub negativni oceni pri tem predmetu, zgovorno priča o mestu slovenščine v učnem načrtu. Neenakopravnost z drugimi predmeti je bila odpravljena leta 1860, ko je slovenščina za slovenske gimnazijce postala obvezni in maturitetni predmet, Nemci so se sicer radi odločali zanjo, a je bila zanje še vedno prosta izbira, poleg tega pa ni bilo nujno, da so bili za napredovanje v višji razred pri predmetu tudi pozitivno ocenjeni. To kaže, da se je nemščini še vedno pripisoval pomembnejši in nadrejen položaj (Schmidt 1986: 21).

Ne glede na povedano je uvedba slovenščine kot učnega predmeta prinesla korenite spremembe, »[b]ila je namreč edini gimnazijski učni predmet, ki jih je [dijake] s posredovanjem enotnega knjižnega jezika in slovenskega slovstva učil, da niso Kranjci, Štajerci, Korošci in Primorci, temveč Slovenci, in jim širil s tem zavest narodne pripadnosti prek deželnih meja« (Schmidt 1988: 330–331). Generacije Slovencev so se tako sploh lahko resno učile in naučile maternega jezika. Politik in gospodarstvenik Josip Sernek (1844–1925) tako v svojih *Spominih* piše o velikem pomenu slovenščine kot učnega predmeta na mariborski gimnaziji v petdesetih letih 19. stoletja:

Mene so, čeravno sem rekel, da slovenski le slabo znam, vtaknili v oddelek slovenskih ur za Slovence, dočim so Nemci, ki so se učili slovenski, imeli posebne ure. // Moje znanje slovenščine pa je bilo tako pomanjkljivo, da v prvem času pri pismenih nalogah skoraj ni bilo besede, ki bi ne bila zavoljo pogreškov rdeče podčrtana po enkrat, po tudi po dvakrat, zakaj o slovenski slovnici nisem imel pojma. Vendar me je bil profesor Majciger, pozneje za njim tudi njegov naslednik, ocenjeval v slovenščini ne po mojem slabem znanju, ampak le po mojem napredovanju, tako da sem že prvi semester v prvi šoli dobil red »prav povoljno, recht befriedigend«; in tudi pozneje nisem dobival nikoli slabšega reda, tako da sem kljub temu ostal prvi odličnjak svojega razreda. S tem modrim činom so profesorji dosegli, da sem se rad učil slovenščine in s tem so tudi vplivali na moje mišljenje v narodnem oziru (Serneck 2003: 3).

Z uvedbo slovenščine kot učnega predmeta v gimnazijske predmetnike so utrli pot slovenščini tudi na druga področja. V maternem jeziku so poučevali verouk (temu tako nikoli ni nihče nasprotoval), kasneje pa tudi predmete, kot sta zemljepis in zgodovina. Konec šestdesetih let je bila edina gimnazija, v kateri se ni niti deloma govorilo slovensko in tudi ni bilo uvedenega učnega predmeta slovenski jezik, gimnazija v Trstu. Prva gimnazija s slovenskim učnim jezikom pa je bila leta 1870 realna gimnazija v Kranju, seveda pa je nemščina ostala obvezni predmet (Schmidt 1986: 318–319, Engelbrecht 1986: 314–315).

Čeprav je bilo slovenskih gimnazijcev relativno malo, so bili pomembni za slovensko narodno prebujo, saj je iz njih zrasla nova elita narodnomislečih domoljubov, ki so odločno vplivali na kasnejši politični razvoj. Hroch poudarja predvsem, da za usodo narodnih gibanj večinoma ni bilo odločilno, da je bil učni jezik državni jezik in ne jezik njihove etnične skupine. Bistveno je bilo, da so predstavniki etničnih skupin, ki niso sodile k vladajoči etnični skupini, dobili možnost ter dostop do višje izobrazbe, ne da bi se pri tem morali jezikovno asimilirati in prevzeti identiteto državne nacije (Hroch 2005: 103).

3.3 PROBLEMATIKA IZDAJANJA ŠOLSKIH KNJIG V HABSBUŠKI MONARHIJI

Za predstavitev in analizo prevodov učbenikov v slovenščino je pomembno, da si natančneje ogledamo, kako je bilo urejeno izdajanje učbenikov, kdo je usmerjal politiko na trgu šolskih knjig ter katere šolske knjige so se znašle na tržišču. V naslednjem podpoglavju zato predstavljamo pregled zgodovine slovenskih učbenikov ter predvsem pregled produkcije šolskih knjig v habsburški monarhiji po letu 1848.

3.3.1 Slovenski učbeniki do marčne revolucije

Prva slovenska učbenika sta bila *Abecednik* in *Katekizem* (1550 in 1555) izpod peresa reformatorja Primoža Trubarja (1508–1586), sledile pa so jima še druge šolske knjige protestantskih piscev, na primer *Otročja biblija* Sebastijana Krelja iz leta 1566. To je bilo za otroke prirejeno *Sveto pismo*, ki se je izpričano uporabljalo v protestantski latinski šoli v Ljubljani (Schmidt 1988: 79). Protestantška tradicija šolskih knjig se je najdlje obdržala v Prekmurju, v drugih habsburških deželah s slovenskim prebivalstvom pa se je zaradi protireformacije uveljavila katoliška smer, ki ji ni bilo zares mar za izdajanje šolskih knjig v maternem jeziku. Edine takšne knjige so bili katekizmi. Prvi katoliški katekizem naj bi izšel v Gradcu leta 1574 in ga je iz nemščine v slovenščino prevedel cistercijanec Leonhard Pachernecker,¹² sicer pa se je v kulturno in literarno zgodovino kot prva katoliška slovenska šolska knjiga zapisala Pohlinova *Abecedika* (1765) (Ostanek 1972: 56; Hojan 1972: 17–24).

Z ustanovitvijo založbe šolskih knjig leta 1772 je privilegij izdajanja učbenikov pripadel Dunaju. Tudi tu so prve slovenske »državne« šolske knjige katekizmi in abecedniki. Leta 1775 so nekaterim kronovinam dovolili, da pod določenimi pogoji lahko tiskajo šolske knjige, a prevajati so smeli samo uradne nemške učbenike, izdaje pa so smele biti le dvojezične. Pri tem je moral biti prevod dobeseden ter obsegati enako število strani kot izvirnik, kar je delo še dodatno oteževalo (leta 1790 je takšen učbenik izdal le Küzmič v Prekmurju). Sicer pa so bili avtorji slovenskih šolskih knjig duhovniki, temu primerna pa je bila tudi vsebina, ki se je osredotočala na versko-moralno vzgojo in šele nato na opismenjevanje. Šlo je večinoma za katekizme, ki so jih prevajali Jurij Japelj za šole na Kranjskem (*Ta velki catekizmus*, 1779), Ožbald Gutsman za koroške šole (*Ta veliki katekizmus s prašanjami inu odgovormi*, 1790) in za prekmurske Mikloš Küzmič (*Kratka summa velikoga katekizmus*, 1780). Opismenjevanju so bile namenjene knjige kot *Abecednik*, *Abecedika*, *Platltof*, *bukve teh čerk* ali pa katekizmom priložena *Tabla teh puštabov*, izdajali pa so tudi prve računice, na primer Pohlinove *Bukuvce sa rajtenjo* (1781) ali pa Gutsmanovo zbirko pesmi *Mešnu petje* (1784). Večina teh knjig, čeprav so doživele več ponatisov, ni bila uradno potrjenih za rabo v šolah (Hojan 1972: 19–24).

Začetke slovenskih strokovnih učbenikov predstavljata dve knjigi s področja zdravstva, in sicer sta to priročnika za babice Antona Makoviča *Všegarske bukve za babice na deželi* (1788) in *Podvučenje za babice* (1788), ki so ju uporabljali na babiških šolah v Celovcu in v Ljubljani (Hojan 1972: 20–21).

V času Ilirskih provinc je Valentin Vodnik sam priskrbel potrebne šolske knjige za poučevanje v slovenskem jeziku. V letih 1811 in 1812 je spisal *Abecedo za perve šole*, prvo uradno začetnico, pisano zgolj v slovenskem jeziku, prevedel je

¹² Knjiga se ni ohranila, poznamo jo le po Trubarjevih besedah (Pregelj in Tomšič 1938: 18).

trijezično začetnico *Abeceđa ali Azbuka*, *Das ABC-Buch*, *L'Abécé*, in za rabo v slovenskem okolju priredil katekizem *Keršanski navuk za ilirske dežele*, v slovenskem jeziku je sestavil prvo osnovnošolsko slovnico *Pismenost ali gramatika za prve šole*, s katero je želel doseči, da bi slovenščina postala učni predmet v šolah (prim. Stanovnik 2009; Hojan 1972: 22–24).

V predmarčni dobi so se še naprej uporabljale le začetnice, čitanke in katekizmi. Šolske knjige so bile povsili dvojezične in pisane posebej za Kranjsko in Primorsko ter za Štajersko in Koroško, zato danes »ni mogoče trditi, da bi slovenske šolske knjige [pred letom 1848] kaj znatneje prispevale k povezovanju slovenskih pokrajin« (Schmidt 1988: 207).

Naslednji logični korak je bila, ko so se uveljavile dvojezične knjige, zahteva po enojezičnih slovenskih učbenikih (ti so dotlej izhajali le v zasebnih založbah). Leta 1829 je cesar potrdil odločitev *Dvorne študijske komisije*, naj se v trivialkah uporabljajo slovenska berila, v glavnih šolah in v normalkah pa je vse ostalo po starem. Kljub vsemu pa je bil, kot pravi Schmidt (1988: 24), led prebit in slovenščina si je začela utirati pot v šole. Nekaj zmede je nato na slovenski učbeniški trg sredi prve polovice 19. stoletja vnesla le še tako imenovana črkarska pravda (več o tem Hösler 2006: 181–197; Stabej 2001: 160–162).

Dejstvo je, da so imele šolske knjige z versko vsebino pri prevajanju prednost, vsebine iz katekizma pa so nato zašle tudi v *Male čitanke*. Posvetno-moralno vsebino so posredovala berila, *Začetnice* in *Male povesti*, medtem ko je bila tretja naloga učbenikov v predmarčnem obdobju, da kmečke otroke priučijo na stanovski red, torej na pridnost, potrpežljivost in ubogljivost. Slovenski jezik in učenje materinščine v tem času še nista sodila med izobraževalne cilje, še manj je šlo za spodbujanje narodne zavesti, šlo je zgolj za vzgojo preprostega ljudstva oziroma je razodevalo misel, da je slovenščina jezik za kmeta [...]

3.3.2 Državni monopol, dunajska založba šolskih knjig, potrjevanje in recenzentski postopek

V habsburški monarhiji je po letu 1848, popolnoma pa šele po letu 1869, nad učbeniško politiko bdela država, ki je imela monopol nad potrjevanjem šolskih knjig, torej aprobacijo, in s tem zadnjo besedo, kar se tiče vsebine. Državni organ, ki je izdajal učbenike,¹³ je bil *C. k. založba šolskih knjig* na Dunaju. Začetki založbe za šolske knjige segajo v 18. stoletje.¹⁴ Leta 1760 je bil še pod Marijo

13 Poimenovanji učbenik in šolska knjiga tu in v nadaljevanju uporabljamo sinonimno.

14 Leta 1772 so ustanovili nemško šolsko založbo (*Verlag der deutschen Schulanstalt*), ki je bila predhodnica *C. kr. založbe šolskih knjig*, kot se je založba imenovala od leta 1855 do konca monarhije (Mikoletzky 1972: 33–54).

Terezijo ustanovljen osrednji izobraževalno-politični organ, imenovan *C. kr. študijska dvorna komisija* (*Studien- und Bücher-Zensur-Hofkommission*). Dvanajst let pozneje, 1772, je produkcija šolskih knjig postala državni monopol, vendar pa izdajanje in tisk knjig nista bila državni vir prihodkov, država ju je nadzorovala in financirala (N.N. 1872: 4–6).

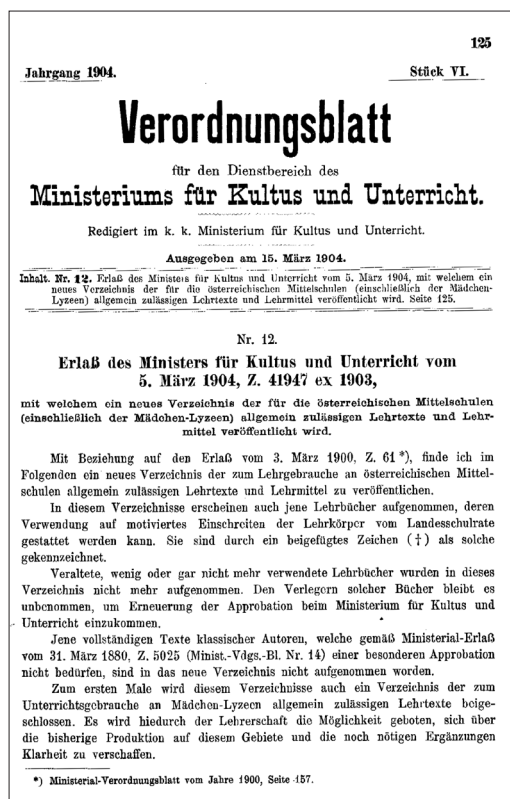
Odtlej so učbenike za obvezno ljudsko šolo izdajali po nalogu vlade pod budnim cenzurnim očesom in strogim nadzorom šolskih komisij v posameznih dednih deželah. Stroške tiska je kril šolski sklad. Jožef II. je nadzor nad produkcijo šolskih knjig centraliziral ter ga prenesel neposredno na študijsko dvorno komisijo. Cenzurne predpise je sicer delno omilil, a čeprav znanstvenih del niso več cenzurirali, periodičnih publikacij pa zaradi spornih posameznih delov niso v celoti prepovedovali, je cenzura še vedno veljala za knjige, namenjene javni prodaji, ter predvsem za tiste, ki so imele bistven vpliv na učenost, študij in vero (Mikoletzky 1972: 48). Vsebinske revizije in izdajanje šolskih knjig so bili tako popolnoma v državnih rokah.

Že leto po ustanovitvi založbe šolskih knjig je bilo jasno, da samo na enem mestu ne bo mogoče tiskati šolskih knjig za celotno Sveto rimsko cesarstvo, kot je določal cesarski tiskovni privilegij iz leta 1773. Marija Terezija je bila leta 1775 prisiljena uvesti decentralizacijsko politiko na tem področju ter dovoliti tiskanje knjig tudi v posameznih dednih deželah. Tako so nastale številne podružnice dunajske založbe šolskih knjig, med njimi tudi ljubljanska, v kateri so tiskali knjige za Kranjsko že leta 1775.¹⁵ Kljub delni samostojnosti so se morali tiskarji držati pravila, da so morale biti šolske knjige popolnoma enako oblikovane kot dunajske, torej ni smelo prihajati do načelnih ali metodoloških razlik (Mikoletzky 1972: 49), prav tako pa so morale imeti identično število strani in vrstic na posameznih straneh (ibid.: 34), kar je, kot smo videli v poglavju 3.3.1, prevajalcem povzročalo še dodatne preglavice.

Že dve leti po marčni revoluciji, leta 1850, pa je prišlo do ponovnega poenotenja in monopolizacije na področju šolskih knjig, podružnice so razpustili in jih prenesli na Dunaj, obdržala se je le praška izpostava. Izdajanje učbenikov je spet postalo domena dunajske centrale *C. kr. založbe šolskih knjig*, ki je bila od leta 1855 dalje podrejena neposredno šolskemu ministrstvu (Engelbrecht 1986: 58; Mikoletzky 1972: 51). Odtlej so šolske knjige v vseh jezikih monarhije izhajale na Dunaju, od šestdesetih let dalje pa so nastajale tudi podružnice dunajske založbe, na primer v Pragi in Lvovu. To je pomenilo, da je produkcija učbenikov s 700.000 letno v letu

15 Ljubljanska izpostava *C. kr. založbe šolskih knjig* je delovala le do leta 1831, ko je ljubljanski gubernij izgubil pravico tiskanja slovenskih knjig in so te ponovno začele prihajati z Dunaja. Za štajerske šole in utrakvistične trivialke v celovškem okraju so učbenike tiskali v Gradcu in na Dunaju, Primorska in Koroška pa sta v predmarčnem obdobju učbenike dobivali iz Ljubljane (Hojan 1972: 25). Podružnica dunajske založbe v Trstu je bila ustanovljena 1845 in že v nekaj letih izdala osem šolskih knjig. Prav v Trstu so natisnili tudi prve slovenske učbenike v gajici in prva »prosvetna« slovenska učbenika, torej učbenika, ki nista bila več namenjena versko-moralni vzgoji. To sta bila prevoda računice izpod peresa Franca Močnika (Schmidt 1988: 224).

1850 narasla na 2,2 milijona učbenikov v letu 1860. V prvih letih so lahko zadovoljili potrebe po učbenikih le tako, da je ministrstvo predlagalo uporabo tujih šolskih knjig, spodbujalo domače avtorje, da so se lotli pisanja uporabnih učbenikov, ter včasih nonšalantno dovoljevalo plagiatske predelave tujih učbenikov, predvsem iz nemškega prostora (Engelbrecht 1986: 149). Drugače kot v primeru državnega monopola nad učbeniki za ljudske šole, so leta 1850 razveljavili privilegij izdajanja gimnazijskih in realnih učbenikov, ki so tako postali predmet splošnega knjižnega trga in so jih lahko izdajali tudi zasebni založniki, v primeru slovenskih učbenikov sta bili to pretežno Mohorjeva družba v Celovcu in Kleinmayr&Bambergova založba v Ljubljani. Ker je bilo na trgu vedno več učbenikov in je bilo potrebno nad njimi ohraniti pregled, je bilo treba od leta 1869 dalje vse aprobirane šolske knjige objaviti v Uradnem listu Ministrstva za bogočastje in uk, v tako imenovanem »Verordnungsblatt des Ministeriums für Cultus und Unterricht«. Iste leta je bilo tudi konec monopola pri izdajanju ljudskošolskih učbenikov dunajske založbe, kar je omogočilo konkurenčnost in raznolikost na področju izdajanja šolskih knjig (Springer 1948: 148; Fadrus 1949: 200).

Slika 4: Prva stran 12. številke Uradnega lista Ministrstva za bogočastje in uk iz leta 1904.

Z odpravo konkordata in ponovno uvedbo državnega šolskega nadzora med letoma 1868 in 1870, je dobilo Ministrstvo za bogočastje in uk spet odločilno vlogo in zadnjo besedo pri oblikovanju vsebine in končne podobe šolskih knjig. Načelno so lahko Ministrstvu učbenike v potrjevanje predložili tako avtorji sami kot založbe. Predlagane ter v presojo in pregled predložene učbenike so v petdesetih letih 19. stoletja kritično pregledali na šolskem ministrstvu, ki je podalo končno mnenje o posameznem učbeniku. Seveda pa so za strokovna mnenja zaprosili tudi svoje notranje ali zunanje strokovnjake, predvsem šolnike, a tudi notranje eksperte, kot sta bila Fran Miklošič in Pavel Jožef Šafárik (1795–1861). Z *Državnim osnovnošolskim zakonom* iz leta 1869 pa je znova prišlo do sprememb. Najprej so omilili monopol nad tiskom in izdajanjem šolskih knjig, postopek recenziranja predloženih učbenikov pa so poslej prevzemali zunanji sodelavci. Deželne šolske svetnike, v večni primerov s Kranjske ali Štajerske, je Ministrstvo za bogočastje in uk zadolžilo, da pridobijo mnenje strokovnjaka s področja, ki ga je učbenik obravnaval. Največkrat so bili strokovnjaki, ki so jih izbrali deželni šolski svetniki, tudi sami šolniki. Bili so učitelji, ravnatelji in šolski nadzorniki in/ali pa so tudi sami pisali in izdajali učbenike. Recenzije so nato deželni svetniki poslali dunajskemu ministrstvu. V primeru, da je ocenjevalec predlagal spremembe, so mnenje anonimizirali, tako da so datum in ime ocenjevalca dobesedno počekali, torej prekrili, ali pa izrezali, ter ga poslali avtorju učbenika v vednost in korekturo. Recenzentski postopek je bil že tedaj, čeprav so bile tehnične možnosti dosti skromnejše, presenetljivo podoben današnjemu recenziranju. Kljub takšni federalizaciji odločanja, je na zadnji stopnji o vsebini in primernosti posameznega učbenika ter o njegovi aprobaciji formalno odločil minister za bogočastje in uk (Franz Joseph I. 1869: 278; prim. tudi Engelbrecht 1986: 58).

Zanimivo je, da na podlagi pregledanih arhivskih dokumentov lahko trdimo, da so deželne šolske oblasti in Ministrstvo za bogočastje in uk skoraj izključno sledili priporočilom in predlogom ocenjevalcev. Če kateri izmed predloženih učbenikov (posebej po letu 1869) ni bil potrjen, potem mu na poti niso stali Slovencem sovražni uradniki in dunajska administracija, temveč so njegovo aprobacijo preprečili kar lokalni šolniki na Slovenskem. Glede na dejstvo, ki ga potrjujejo arhivski viri, smemo torej vsaj delno ovreči posplošeno tezo, ki pravi, da »Slovenci nismo sami odločali v šolstvu in je bil izpostavljen naš narod na vsem ozemlju tujim vplivom« (Ostaneč 1972: 5).

Pred tiskom posameznega potrjenega učbenika je bilo izredno dobro poskrbljeno tudi za branje korektur in popravke. Korekture učbenikov *C. kr. založbe šolskih knjig* so odpravljali notranji korektorji, za vsak jezik monarhije eden. Poleg tega je bil vsakemu korektorju dodeljen še pomočnik. Za popravke v slovenskih učbenikih in s tem tudi za razvoj slovenskega jezika je bil zadolžen

Matej Cigale.¹⁶ Cigale pa, tako kot tudi vsi drugi korektorji, svojega dela zagotovo ni razumel zgolj kot odpravljanje tipografskih spodrsrljajev, temveč je nekatere učbenike popolnoma predelal, pisal jih je tudi sam, vsaj en učbenik pa je prevedel iz nemščine v slovenščino (Heufler 1861). Vsekakor pomena učbenikov ter šolnikov oz. prevajalcev ne gre podcenjevati, saj so bistveno prispevali k standardizaciji in razvoju slovenskega jezika.

3.3.3 Slovenski učbeniki v drugi polovici 19. stoletja

Že hiter pogled na sezname potrjenih šolskih knjig, ki je redno izhajal v Uradnem listu Ministrstva za bogočastje in uk, daje slutiti, kako obsežna je problematika šolskih knjig. Če si ogledamo le produkcijo učbenikov v *C. kr. založbi šolskih knjig* in za trenutek zanemarimo druge založbe, ugotovimo, da je število učbenikov, izdanih pod državnim okriljem, bliskovito naraščalo. Za leto 1776 lahko naštejemo 48 različnih učbenikov, že leta 1780 pa jih je bilo še enkrat več (100), sto let pozneje, leta 1870 je njihovo število naraslo na 635. Večale so se tudi naklade. V osemdesetih letih 18. stoletja, in sicer leta 1787, so natisnili 152.798 knjig, leta 1860 pa se je število povzpelo na zavidljiva 2,21 milijona natisnjenih knjig (N.N. 1872: 7). Iz političnih, npr. izguba Lombardije (1859) in Benečije (1866), in drugih razlogov je produkcija šolskih knjig do leta 1870 sicer deloma upadla, a je do leta 1890 spet presešla mejo dveh milijonov (Fadrus 1949: 196). Na splošno lahko rečemo, da je bilo v monarhiji natisnjenih največ nemških knjig, sledile pa so jim češke.¹⁷

Slovenski učbeniki iz državne produkcije so se tiskali med letoma 1857 in 1918 izključno na Dunaju v sklopu *C. kr. založbe šolskih knjig*, le ljudske šole na Primorskem so še več let oskrbovali z zalogami natisnjenih učbenikov v izpostavi založbe v Trstu, ki so jo leta 1857 zaprli (Katalog 1870: 3). Seveda je treba omeniti tudi, da med slovenskimi potrjenimi šolskimi knjigami ni takšne raznolikosti kot med nemškimi in češkimi, saj niso tiskali (toliko) učbenikov za grščino, francoščino, angleščino ter druge žive jezike, prav tako pa na slovenskem seznamu ni

16 Cigale je naveden kot »Aushilfs-Korrektor« v *C. k. založbi šolskih knjig* (N.N. 1872: 24). Njegovo ime pa je navedeno tudi na seznamu zaposlenih v uredništvu *Državnega zakonika*, katerega slovensko različico je urejal 35 let. Njegov osnovni poklic je nedvomno bil prevajalec. Pri *Državnem zakoniku* ga je nasledil Stritar, ki se je na mesto korektorja prijavil po Cigaletovem posredovanju. Službo je nastopil leta 1870, nato mu je za krajši čas sledil Levstik, po njegovem odhodu v Ljubljano pa je delo pri *Državnem zakoniku* Stritar opravljal do leta 1890. Uredniška pisarna *Državnega zakonika* je delovala kot splošna prevajalska vladna pisarna, tako da so morali njeni sodelavci opravljati različne prevajalske naloge (Wolf 2005: 47). Zato lahko sklenemo, da je Cigale kot prevajalec in jezikoslovec pogosto pomagal tudi na drugih ministrstvih.

17 O številu aprobiranih šolskih knjig v Uradnem listu Ministrstva za bogočastje in uk govori že število strani, na katerih so bili natisnjeni njihovi naslovi. Leta 1904 npr. so bili sezname slovenskih učbenikov za srednje šole natisnjeni na komaj petih straneh, seznam čeških na štirinajstih in seznam nemških učbenikov na petindvajsetih straneh. Za nemške ljudskešolske knjige je bil seznam dolg 37, za češke 14 strani ter za slovenske 4 strani.

F.

Lehrbücher für Mittelschulen, an denen in slovenischer Sprache gelehrt wird.**Religion.**

- Karlin Andreas, Zgodovina razodetja božjega v stari zavozi za nižje razrede srednjih šol. Laibach 1896. Kleinmayr und Bamberg. Geb. 2 K. (Vdgs.-Bl. 1896, Seite 355.)
- — Zgodovina razodetja božjega v novi zavezi, za nižje razrede srednjih šol. Laibach 1897. Kleinmayr und Bamberg. Geb. 2 K. (Vdgs.-Bl. 1897, Seite 248.)
- *Lésar Anton, Liturgika ali sveti obredi pri vnani službi božji. 1. und 2. Teil. 4., verbesserte Auflage. Laibach 1896. Kleinmayr und Bamberg. Geb. 2 K 30 h. (Vdgs.-Bl. 1896, Seite 443.)
- Veliki Katekizem ali krščanski nauk. (Izvirnik potrdili vsi avstrijski škofje, zbrani na Dunaju dné 9. aprila 1894.) Laibach 1896. Verlag des fürstbischöflichen Ordinariats. 80 h. (Vdgs.-Bl. 1897, Seite 211.)

Lateinische Sprache.

- Kermavner V., Latinska slovnica. 2. Auflage. Laibach 1893. Kleinmayr und Bamberg. 2 K 80 h. (Vdgs.-Bl. 1893, Seite 284.)
- — Vadbe v skladnji latinski. Laibach. Kleinmayr und Bamberg.
I. del za 3. gimnazijski razred. 1882. 1 K 60 h. (Vdgs.-Bl. 1882, Seite 226.)
II. del za 4. " " " 1883. 1 K 60 h. (Vdgs.-Bl. 1883, Seite 218.)
- — Latinsko-slovenski slovník za 3. in 4. gimnazijski razred. Bearbeitet nach J. A. Rožeks lateinisch-deutschem Wörterverzeichnis. Laibach 1882. Kleinmayr und Bamberg. 5 K. (Vdgs.-Bl. 1882, Seite 226.)
- Požar, Dr. L., Latinske vadbe za 3. gimnazijski razred. Laibach 1896. Kleinmayr und Bamberg. 1 K 60 h, geb. 2 K. (Vdgs.-Bl. 1897, Seite 466.)
- — Latinske vadbe za četrti gimnazijski razred. Laibach 1901. Kleinmayr und Bamberg. 1 K 80 h, geb. 2 K 20 h. (Vdgs.-Bl. 1901, Seite 378.)
- Wiesthaler Franz, Latinske vadbe. Laibach. Kleinmayr und Bamberg.
I. Za prvi gimnazijski razred. 3. Auflage. 1898. Geb. 2 K 30 h. (Vdgs.-Bl. 1898, Seite 295.)
II. Za drugi gimnazijski razred. 2. Auflage. 1897. Geb. 3 K 20 h. (Vdgs.-Bl. 1897, Seite 237.)

Slovenische Sprache.

- Sket, Dr. Jakob, Slovenska čitanka za prvi razred srednjih šol. I. Teil. 2., verbesserte Auflage. Klagenfurt 1896. Verlag der St. Hermagoras-Bruderschaft. 1 K 60 h, geb. 2 K. (Vdgs.-Bl. 1896, Seite 412.)
- — Slovenska čitanka za drugi razred srednjih šol. II. Teil. 2., verbesserte Auflage. Klagenfurt 1901. Verlag der St. Hermagoras-Bruderschaft. 1 K 60 h, geb. 2 K. (Vdgs.-Bl. 1902, Seite 185.)

Slika 5: Prva stran seznama slovenskih potrjenih učbenikov za srednje šole v Uradnem listu Ministrstva za bogočastje in uk za leto 1904.

bilo atlasov, priročnikov za evangeličanski ali judovski verski nauk ali knjig za gluhoneme in za otroke s posebnimi potrebami, kar je prav tako sodilo v nabor nemške in češke produkcije šolskih knjig. Za boljšo predstavo v spodnji tabeli predstavljamo, katere aprobirane učbenike so v slovenščini natisnili leta 1904 in koliko ji je bilo.¹⁸

18 To leto je izbrano zato, ker so 1904 objavili tako sezname potrjenih učbenikov za ljudske in meščanske šole kakor tudi za srednje šole in realke. Ministrstvo namreč ni vsako leto objavilo novega seznama za višje razrede. Razlog za to, da smo izbrali kasnejše leto, torej 1904, je v tem, da je bila tedaj ponudba šolskih knjig že večja in bolj raznolika.

Tabela 1: Seznam potrjenih učbenikov v slovenskem jeziku za ljudske in meščanske šole (levo) ter srednje šole, na katerih je bila učni jezik slovenščina (desno).

Ljudske in meščanske šole¹⁹		srednje šole		skupaj
veronauk	15	veronauk	4	19
berila	13	slovenski jezik	7	20
slovnice	3		1	4
računice/matematika	7	matematika	4	11
pesmarice	13		–	13
učbeniki za geografijo in zgodovino	6	geografija in zgodovina	9	5
prirodopis in prirodoslovje	4	prirodopis in prirodoslovje	4	9
			1	
učbeniki za učenje drugega jezika	11	latinščina	8	22
		nemščina	3	
	–	stenografija	2	2
	72		43	115

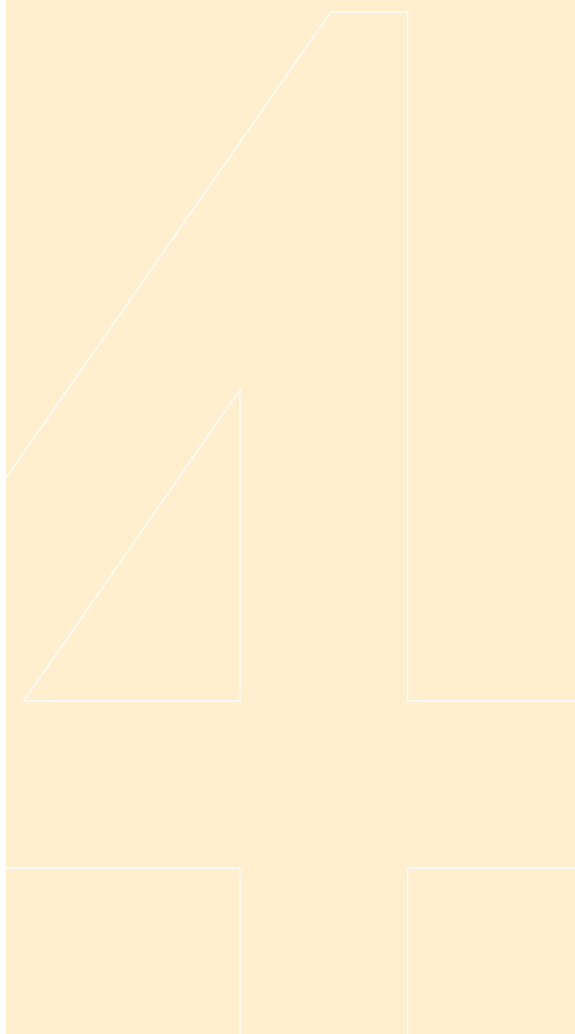
Vir: Ministrstvo za bogočastje in uk (Ministerium für Cultus und Unterricht, *Verordnungsblatt für das Ministerium für Cultus und Unterricht* za leto 1904. *Alex. Historische Rechts- und Gesetzestexte*. Wien: Österreichische Nationalbibliothek 1876–1918. 209–212; 379–383).

Ta raziskava se v nadaljevanju (poglavje 5) posveča analizi monografskih strokovnih učbenikov, ki so bili aprobirani, saj zanje lahko brez dvoma trdimo, da so bili v splošni rabi. Poleg tega včasih na kratko omenjamo tudi tiste učbenike, pri katerih smo našli zanimive zakulisne informacije. Seveda pa smo se morali pri analizi omejiti in narediti ožji izbor reprezentativnih učbenikov, saj bi obsežna raziskava terjala daljše projektno delo, predvsem pa bi preseгла okvire te monografije.²⁰

19 Številke so relativne. Odstopanja so tako na primer pri verouku, saj so učbenike morale potrditi še cerkvene oblasti; tako je bil isti učbenik v rabi v krški škofiji na Koroškem in v ljubljanski škofiji, zabeležen pa je dvakrat. Pesmarice so vsebovale cesarsko himno in njen napev v različnih knjižicah (enoglasno, dvoglasno itn. in čeprav je bila himna ena sama, je bilo pesmaric več), pri geografiji, zgodovini in prirodpisu in prirodoslovju pa so bili učbeniki včasih v več delih. V teh primerih smo šteli vsak del posebej.

20 Pričujoča raziskava ne obravnava šolskih knjig, namenjenih poučevanju slovenskega jezika ali veronauka ali nemščine in latinščine, prav tako predmet analize niso učbeniki, namenjeni poklicnemu šolanju, torej knjige s področja obrti, čebelarstva, vinogradništva, kmetijstva itn. Raziskava tudi ne obravnava šolskih beril oz. čitank, ki so bile najbolj razširjen tip šolske knjige v 19. stoletju in ki jih lahko razumemo kot neke vrste antologije; to so bila univerzalna, enciklopedična berila, ki so jih uporabljali pri pouku pri več predmetih, nudila so pregled nad široko paleto znanja in so jih vse leto uporabljali pri pouku (za poglobljeno raziskavo slovenskih šolskih beril med letoma 1848 in 1918 prim. Almasj, v rokopisu [2017]).

4 Kultura prevajanja ter status prevajalca in prevoda

Ko govorimo o *kulturi prevajanja* (nem. *Translationskultur*) v 19. stoletju, se opiramo na pojem, ki ga je v raziskovanje vpeljal Erich Prunč (1997: 107) in se je uveljavil v prevodoslovju. Kultura prevajanja je tako »sklop konvencij in norm, ki v neki kulturi določajo prevajalsko dejavnost, [in] je rezultat odnosov moči in ideologij v določeni kulturi« (2008a: 88; Prunč 2008b: 114). Besedno zvezo sestavljata dve pojmovni premisi, ki odločilno zaznamujeta postmoderne družbe ter ju vedno znova poskušamo definirati in razlagati, kot piše Michaela Wolf (2010: 22). Oba pojma, tako kulturo kot prevajanje, moramo razumeti kot dinamična. Kulturo oz. kulture Prunč definira kot »hybride, nicht eindeutig voneinander abgrenzbare Gebilde«, torej »hibridne tvorbe, ki jih ne moremo jasno ločiti med seboj« (Prunč 2008: 26). Pojem *kultura prevajanja* je torej na eni strani širši kot tradicionalno ozko poimenovanje, vezano na ekvivalenco in besedilno usmerjene koncepte, vendar pa ga je treba ločiti od zelo širokega kulturološkega pojma prevajanja, pod katerim razumemo tako rekoč vse oblike medkulturnega delovanja. Pod pojmom *kultura prevajanja* razumemo tisti »zgodovinsko oblikovani podsystem posamezne kulture, ki se nanaša na prevajanje« in ki prispeva k nadaljnjemu razvoju kulture, pri čemer nanj vseskozi vplivajo in ga (pre)oblikujejo tudi »družbeno uveljavljene, usmerjane in vodljive norme, konvencije, pričakovanja in sistemi vrednot« vseh udeležencev (Prunč 1997: 107; prim. tudi Prunč 2008 in Prunč 2012).

Iz tega sledi, kot pravi Prunč, da (a) se v kulturi prevajanja zrcali družbeno strinjane in nestrinjanje o nedopustnih, dopustnih, priporočenih in obveznih oblikah prevoda v določenem času in določeni kulturi, (b) da kulturo prevajanja določajo prevladujoče norme, ki vladajo v družbi, in (c) da kulturo prevajanja lahko razumemo kot izraz uravnoveženih interesov posameznikov in ustanov, ki jih zanimajo prevajanje, njegova funkcija ter njegovo delovanje in vpliv (Prunč 2008: 25–26). Prunč ločuje med petimi različnimi tipi *kulture prevajanja*, ki jih določajo in na katere vplivajo dane zgodovinske okoliščine in konstelacije. Glede na to poznamo (a) avtorske kulture prevajanja, (b) kulture, ki jih usmerjajo avtorji, (c) kulture, kjer so v središču pobudniki prevodov, ter (č) kulture, kjer osrednjo vlogo igrajo prevajalci oz. (d) kulture prevajanja, ki se osredotočajo na naslovnika, torej na ciljne bralce. Pri tem Prunč dopušča tudi možnost soobstoja tipološko različnih subkultur. V primeru habsburške monarhije bi lahko zaradi strogo hierarhičnih odločevalskih struktur govorili o avtorski kulturi prevajanja, kar zaradi strogih cenzurnih predpisov še posebej velja za čas po letu 1848.²¹ V posameznih žanrih pa se je vseeno obdržalo zelo »svobodno« ravnanje z duhovno lastnino, avtorstvom in založniškimi pravicami, na primer pri trivialni literaturi, pri kateri lahko govorimo o kulturi prevajanja, ki so jo usmerjali pobudniki/naročniki prevoda in ciljno občinstvo (Prunč 2008: 26–32).

21 Obenem se je že od konca 18. stoletja, ko so države, podonavska monarhija sicer z velikim zaostankom, začele sprejemati določila o varovanju avtorskih pravic ter s tem avtorske duhovne lastnine (npr. z Bernsko konvencijo leta 1866), uveljavljala tudi kultura prevajanja, ki je v središče postavljala avtorje.

4.1 KULTURA PREVAJANJA V HABSBRURŠKI MONARHIJI

Viktor Petioky je prispevku o neliterarni prevodni dejavnosti v podonavski monarhiji (Petioky 1998: 351) 20. stoletje označil za »stoletje prevodov«, hkrati pa dodal, da bi enako lahko označili tudi 19. stoletje, kajti habsburška monarhija je bila ravno tako kot danes Evropska unija večetnična in večjezikovna državna tvorba. V habsburški monarhiji, ki jo Michaela Wolf definira kot polikulturni komunikacijski prostor, je potekalo polikulturno oz. transkulturno prevajanje. Polikulturno prevajanje je za razliko od polikulturne komunikacije mnogo ožji pojem, v praksi pa so prehodi med obema pojavoma večinoma tekoči (Wolf 2012: 87–193). Polikulturni komunikacijski prostor v monarhiji je v vseh segmentih družbe močno zaznamovala dvo- ali celo večjezičnost, kajti »vsakdo, kdor je živel v habsburških deželah ali v kakršni koli funkciji delal za Habsburžane, se ni mogel izogniti raznolikim jezikovnim stikom in konfliktom« (Goebl 1997: 106). To je bila tako rekoč zgodovinska danost, ki se je zabilasala šele v 19. stoletju, ko se je začelo uveljavljati enačenje naroda z enojezično nacionalno kulturo (Osterhammel 2009: 665). A če pogledamo natančneje, je šlo prej za diglosično kot za večjezično situacijo, saj sta bila jezikovno znanje in raba različnih jezikov neenaka, predvsem pa neenakovredna.

Govorci manj prestižnih jezikov (npr. slovenščine) so si v različnih poklicih (npr. obrtniki z dežele, služinčad in posli) svoj družbeni vzpon in integracijo v (urbano) okolje lahko zagotovili le tako, da so se naučili prestižnejšega drugega jezika (v našem primeru nemščine) (Wolf 2012: 89). Jeziki so tako imeli različne funkcije. Na neformalni ravni, torej v govorenem diskurzu, se je v podonavski monarhiji uveljavilo »habitualizirano prevajanje«, to pomeni, da je neprestano prihajalo do jezikovnih transferjev, ki so se odvijali v večinoma asimetričnih komunikacijskih procesih (Wolf 2012: 90–102). Poleg tega so se zaradi boljše organizacije življenja v monarhiji uveljavile tudi oblike institucionaliziranega, z zakonom urejenega prevajanja, predvsem na področju šolstva, vojske in uprave.

V vsakdanjem življenju je bilo tako ves čas prisotno *preklapljanje* (*Codeswitching*). Pomislimo samo na utrakvistične trivialne šole in na komunikacijo med učitelji in učenci, ki se je gibala med habitualizirano obliko na eni in institucionalizirano obliko na drugi strani. Čeprav je bila raba jezika v šoli zakonsko urejena, je jezikovno vprašanje v zadnjih desetletjih 19. stoletja velikokrat pripeljalo do vročih debat in hude krvi in je bilo pogosto vodilo tudi v ostre nacionalne spore, kot se je to zgodilo leta 1895, ko je bilo v ospredju medijske pozornosti v slovenskih deželah monarhije t. i. celjsko šolsko vprašanje, ali pa leta 1897, ko je veliko prahu dvignila Badenijeva jezikovna uredba (Wolf 2012: 103–106; Cvirn 1997: 295–314; Cvirn 2002: 121; o jeziku v šolstvu prim. Burger 1995).

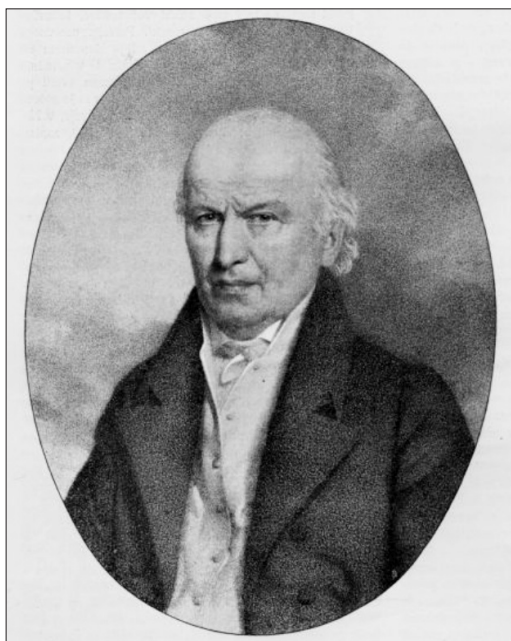
V vojski je bila večjezičnost vojakov in oficirjev urejena z različnimi predpisi o rabi jezika pri poveljevanju ali v regimentu. Jezik poveljevanja je do leta 1918 ostala nemščina. Oficirji so v veliki večini govorili nemško, vendar pa so morali poveljevati tudi v katerem koli drugem jeziku, če je vsaj 20 odstotkov vojakov v regimentu govorilo ta jezik. S tem je bila večjezična vojska monarhije nedvomno eden izmed najpomembnejših nosilcev nadnacionalne avstrijske ideje (Stergar 2004: 47–48 in 105–114).

Naslednji pomemben nosilec ideje »edinosti v raznolikosti« v monarhiji pa je bila državna uprava z narodno in jezikovno pisano paleto uradnikov (več o uradništvu v monarhiji prim. Heindl 1991). Kot v šolstvu in v vojski je bilo v zadnjih letih monarhije tudi vprašanje jezika v upravi pogosto jabolko spora med različnimi narodnostmi. V Cislajtaniji, torej v avstrijski polovici Avstro-Ogrske, je nemščina ohranila svoj vodilni položaj ter je ostala notranji uradni jezik, a navzven, v stiku in komunikaciji s strankami, so se uveljavljali tudi drugi deželni jeziki (Wolf 2012: 119–128). Kazati se je začela potreba po prevajanju, delo pa padlo na pleča dvo- ali večjezičnih uradnikov, ki so, ne da bi bili za to dodatno plačani, prevajali v okviru redne uradniške službe. Že iz tega je jasno vidno, kakšen status je imelo prevajanje in za kako neprestično je veljala prevodna dejavnost. Glede na velike potrebe po prevodih, je naravnost osupljivo, kako slabo je bilo področje prevajanja institucionalizirano in zakonsko urejeno (ibid.: 127). Še najbolj je bilo polikulturalno prevajanje institucionalizirano – zato je tudi najboljše dokumentirano – na področju sodstva, zakonodaje in zunanje politike.

Prevajanje pravnih besedil v habsburški monarhiji je omogočilo razvoj terminologije v deželnih jezikih, tudi v slovenskem, saj dotlej manjši jeziki monarhije niso imeli pravega jezikovnega aparata na tem področju (Jemec Tomazin 2010). Poleg tega je urejena prevodna politika na področju pravnih zadev pomenila, da so bili državljani s pomočjo zakonov in sodišč bolj povezani z državo, zaradi česar se je povečala tudi potreba po sodnih tolmačih (Wolf 2012: 128–165). Uvedenih je bilo tudi več služb, ki so med drugim skrbele tudi za prevode. V sklopu Ministrstva za zunanje zadeve je delovala »Sekcija za šifriranje in prevajanje« (»Sektion für Chiffrewesen und translatorische Arbeiten«), ki se je šele leta 1909 razdelila na dve samostojni enoti. Do tedaj so prevajalci v okviru svojega dela dešifrirali tajna sporočila in telegrame oz. prevajali prispelo pošto, pogosto iz Osmanskega cesarstva. V okviru istega ministrstva je od leta 1869 delovala tudi t. i. »Literarna pisarna« (»Literarisches Bureau«), nekakšna tiskovna agencija, kjer so dnevno pripravljali pregled tujega tiska, obenem pa so bili v stiku tudi s tujimi uredništvimi ter so tako vplivali na poročanje medijev o razmerah v Avstro-Ogrski. Na Ministrstvu za obrambo je delovala še »Evidenčna pisarna« (»Evidenzbureau«), ki je nadzorovala vojaške zadeve na tujem. V sklopu pisarne se je oblikovala skupina tolmačev, t. i. »Dolmetschergruppe«, ki je bdela nad domačimi vojaškimi silami v tujini, vzpostavljala obveščevalne pisarne ter zbirala in usmerjala vojaško

relevantne informacije iz tujine. Pri tem ni povsem jasno, ali so bili zaposleni šolani tolmači ali pa so se dela le priučili in so sicer opravljali drug poklic (Wolf 2012: 165–176).

Predvsem po dualistični diplomi leta 1867 se je povečalo tudi zanimanje za prevajalce, ki so s svojim znanjem jezika olajšali komunikacijo med obema državnima polovicama, avstrijsko in ogrsko, kjer je z letom 1867 madžarščina postala državni jezik. Kljub vedno večjemu povpraševanju pa je bila edina institucionalizirana ustanova, ki je izobraževala prevajalce in tolmače, t. i. *Orientalna akademija*, ustanovljena leta 1754, predhodnica današnje *Diplomske akademije*. Tu so slušatelje pripravljali predvsem na bodoče diplomatsko delo z Visoko porto (ibid.: 177–186). Ne smemo zanemariti dejstva, da so tu študirali in poučevali tudi Slovenci. Med slednjimi je gotovo najbolj znan pravnik Tomaž Dolinar (1760–1839), ki je leta 1786 na dunajski univerzi zaključil študij in leta 1796 doktoriral. Že leta 1786 je zasedel mesto profesorja za naravno zasebno in splošno državljansko pravo na Akademiji za orientalske jezike (Polec 2013).

Slika 6: Portret Tomaža Dolinarja, objavljen v *Slovanu* leta 1905.

Proti koncu 19. stoletja se vedno bolj uveljavljal zasebni prevajalski sektor. Tudi na tem področju v habsburški monarhiji niso sprejeli posebne ureditve poklicnega področja, pač pa gre bolj za delno urejena področja v kontekstu splošne kulturne politike z vsemi njenimi odtenki (urejanje razmer na knjižnem trgu, avtorske pravice, koncesijska obveznost, cenzura, nagrade itn.) (Wolf 2012: 201–235).

Sklenemo lahko, da se o prevodni dejavnosti, čeprav je prevevala in na nek način celo usmerjala prav vsa področja življenja v habsburški monarhiji, ni poglobljeno razmišljalo in razpravljalo. Prevajanje je bilo samoumevno in za večkulturni komunikacijski prostor konstitutivno, večjezičnost in jezikovni prenosi so bili ves čas prisotni in ljudje so jih sprejemali kot nepogrešljiv del vsakdanjosti (ibid.: 365). Preseneča pa dejstvo, da je večjezični imperij, kakršna je bila monarhija, prevodno dejavnost sprejel kot samoumevno in ni poskrbel za njeno sistematično ureditev, torej za profesionalizacijo prevajanja in tolmačenja. Institucionalizirano obliko so dobila zgolj področja, kjer samoumevne, naravne dvo- ali večjezičnosti ni bilo, torej pri določenih jezikovnih kombinacijah (npr. s turščino, madžarščino itn.), ali pa tam, kjer naravna dvojezičnosti zaradi kompleksnih jezikovnih zahtev ni zadostovala, npr. v vojski in diplomaciji.

4.2 RAZMERE NA PODROČJU PREVODNE DEJAVNOSTI NA SLOVENSKEM

Večina intelektualcev in intelektualk²² s slovenskega etničnega ozemlja, ki so v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja študirali na Dunaju, v Gradcu (Univerza Karla in Franca) in v Pragi (Karlova in Ferdinandova univerza, od 1882), je govorila oba deželna jezika, slovenskega in nemškega, predvsem pa so vsi zelo dobro govorili nemško. V 19. stoletju smo tako v slovenskih deželah priča diglosični situaciji. Intelektualci v svojem rodnem mikrokozmosu velikokrat celo mnogo bolje govorijo nemško kot slovensko, kar je povezano s tem, da so brali nemško literaturo, tako znanstveno in strokovno kakor tudi književnost, imeli pa so tudi dostop do dobro založenih zasebnih knjižnic (Dular 2009: 13–30). Že Levstik sredi 19. stoletja v spisu *Napake slovenskega pisanja*, ki ga je objavil v več številkah Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novic*, pravi:

Skoraj vsi, ki pišemo, *stavimo* slovenske besede, *mislimo* pa le nemški. Po taki poti ne upajmo kmalu izvrstne slovenske proze. Čudo res ni, da je tako, ker se ločimo iz domačega kraja, ko smo še otroci; potem pa v mestih živimo, govorimo večidel nemški, beremo večidel nemške knjige poleg pisanja drugih narodov. To je že stara tožba, pa vendar še zdaj nova. Ni še dospelo naše slovstvo do tiste stopnje, da bi se človek do dobrega izučil jezika iz golih knjig; zaklad slovenščini je zmerom še kmet in ljudstvo zunaj mesta. Ali koliko pisateljev pa je, ki morejo na selu živeti? Zato je pa tudi

22 Ženskam so se univerzitetna vrata na Dunaju odprla leta 1897 (Cindrič 2009: 242–257, Cindrič 2013: 121). Prva izmed evropskih univerz, kjer so smele študirati ženske, je bila leta 1863 zürška univerza, istega leta so ji sledile francoske univerze, nato švedske (1870), angleške (1873), finske, danske in nizozemske (1875), italijanske in belgijske (1876), norveške (1882), grške (1890), škotske (1892) ter leta 1894 turške. Šele tik pred koncem 19. stoletja, torej z dobrimi tremi desetletji zamude, je med zadnjimi evropskimi državami študij ženskam dovolila Avstrija, leta 1906 ji je sledila Prusija, medtem ko so ruske študentke vse do leta 1913 študirale na tujem, največkrat v Švici (Cindrič 2013: 121).

sestavek našega jezika, zlasti v knjigah, redek, o katerem bi se brez skrbi reklo: to je čist in dober govor! Bog obvari, da bi s tem hotel koga vbadati, ampak samo dovoljeno mi bodi, naj povem odkrito svoje misli, kakor gre poštenemu človeku (Levstik 1956: 38).

V primerjavi z intelektualci in izobraženo elito je med povprečnim prebivalstvom šele konec 19. stoletja visoka stopnja nepismenosti začela upadati.²³ Če je okoli leta 1810 v slovenskih deželah v šolo hodil vsak sedmi otrok, jo je na predvečer marčne revolucije, leta 1847, obiskoval že vsak tretji otrok (Schmidt 1988: 136–139). Okoli leta 1870 je znašala pismenost v slovenskih deželah okoli 40 odstotkov (Schmidt, Melik in Ostanek 1988: 136–138), pri čemer je bilo največ neveščih branja in pisanja med preprostim kmečkim prebivalstvom. Po podatkih popisa iz leta 1910 je znalo na Koroškem, Kranjskem in Primorskem pisati in brati 50 do 60 odstotkov prebivalcev in na Spodnjem Štajerskem 60 do 70 odstotkov (Rumpler in Seger 2010: 220–231), seveda pa tudi povprečni pismeni prebivalci niso imeli jezikovnih kompetenc za branje tujejezične književnosti v izvirniku. Tako lahko rečemo, da so z začetkom opismenjevanja večjega dela prebivalstva postali nujni tudi prevodi. Sprva so bile to izbrane vrste besedil za ciljno občinstvo, npr. preproste moralne povesti, kratke zgodbe, vaške povesti, črtice, basni pa tudi drame. Prevodni načrti, kot piše Hladnik (1985: 192–194), so v pretežni meri vsebovali tako imenovano literaturo »za prosti narod« – te naloge se je dejavno lotila zlasti Mohorjeva družba v Celovcu (Almasy 2016: 498, Novak 2014).

Nadalje naj omenimo še nezavidljive razmere na področju publicistike v slovenskem jeziku: Bleiweisove *Novice* so prišle iz tiskarne šele leta 1843, po nekaj manj kot pol stoletja publicistične teme, ki je vladala v slovenskih deželah po zatonu Vodnikovih *Lublanskih novic* (1797–1800). Vsaj do revolucionarnega leta 1848, ko so kot gobe po dežju med ljudi za kratek čas prišli še drugi slovenski listi, so bile *Novice* edini slovenski časopis, vendar pa je tudi Bleiweis dvomil o svojem znanju slovenskega jezika in je svoje prispevke in prispevke sodelavcev pogosto zaupal v branje in lekturo Francetu Malavašiču (1818–1863). Ta se je leta 1842, ko so se začeli resni pogovori o ustanovitvi slovenskega časopisa, vrnil v Ljubljano, kjer je leta 1843 dobil mesto prevajalca pri *Novicah* ter je odtlej za svoje delo prejemal honorar v višini 20 gld. na mesec (Kidrič 2013).

Z drugimi besedami: slovenski knjižni jezik je v tem času šele zares začel dobivati svojo obliko, še bolj pa to velja za posamezne strokovne jezike. Nedvomno se je s terminološkimi vprašanji in različnimi poimenovanji v *Novicah* srečeval že Bleiweis, še bolj pa so stopila v ospredje, ko so na trg začeli prihajati prvi učbeniki v

23 Kot že omenjeno v uvodnem poglavju, ne smemo spregledati dejstva, da je bila stopnja pismenosti na Slovenskem v 18. stoletju izjemno nizka in verjetno ni presegala treh odstotkov (Melik 1981: 515). Šele s splošnim šolskim redom iz leta 1774, ko je šolanje postalo obvezno, je število nepismenih, predvsem med mladimi, začelo upadati, čeprav obvezno šolanje še zdaleč ni pomenilo, da so v šolo dejansko hodili vsi šoloobvezni otroci.

slovenskem jeziku. Prav prevodi učbenikov so bili za prevajalce izjemno zahtevni, saj so morali streti marsikateri trd oreh in jezikovno zagato, pogosto pa tudi poiskati nov, ustrezen izraz v slovenščini. Slovenščina kot narodni jezik sredi 19. stoletja iz lastne izvirne produkcije še ni mogla črpati besedja za različna vsebinska in strokovna področja (prim. Almasy 2016: 491). Prevajalci so zato orali ledino, (so)ustvarjali strokovni jezik in slovenščino postavljali ob rob nemščini ter s svojim delom dokazovali, da je slovenščina v vseh pogledih nemščini enakovreden jezik.

Pogosto se je zgodilo, da so se avtorji, ki so govorili tako nemško kot slovensko, preizkusili tudi kot prevajalci. Obsežna analiza prevodov slovenskih šolskih beril in življenjepisov njihovih prevajalcev je pokazala, da je bilo to pravzaprav bolj pravilo kot izjema; tipični slovenski intelektualci, pisatelj, učitelj, duhovnik, politik itn. se je v tem času skoraj vedno preizkusil tudi kot prevajalec. Tako za 19. stoletje v nasprotju z merili, ki veljajo danes, ko lahko rečemo, da je nekdo ali prevajalec ali pisatelj ali učitelj, ne moremo potegniti jasne črte med različnimi poklici. To namreč ne ustreza realnosti slovenskih intelektualcev v 19. stoletju, saj pri njih en poklic prehaja v drugega (Almasy: v rokopisu [2017]). Tako je na primer pripovednik, satirik, dramatik, publicist in urednik Jakob Alešovec (1842–1901) svoje kulturnozgodovinske črtice *Ljubljanske slike* (nem. *Laybacher Typen*) spisal najprej v nemščini in jih leta 1869 objavil v podlistku časnika *Triglav* ter jih nato objavil še kot slovenski podlistek in jih leta 1876 izdal tudi v knjižni obliki v slovenščini (druga izdaja 1911). Ne le časovna razdalja med nastankom izvirnika in prevoda, temveč tudi dejstvo, da je Alešovec sam prevajal svoje besedilo, sta botrovala temu, da ne moremo govoriti zgolj o prevajanju, ampak tudi o literarni predelavi besedila. Nemški izvirnik je bil Alešovcu, ki je rasel z dvema jezikoma, zgolj predloga za nastanek novega besedila. Ko se je iz avtorja izvirnika prelevil v prevajalca, torej, ko je zamenjal jezik, je vstopil v drug svet (Kupsch-Losereit 1995: 1) ali, če povemo drugače, za Alešovca velja, da dvojezični samoprevajalci pogosto napišejo dve besedili, ju objavijo pod istim naslovom in ju štejejo za primerljivi (Hokenson Walsh und Munson 2007: 3). Prav tako pa njegovo besedilo določata tudi sociolingvistična realnost tedanjega časa ter medkulturnost, saj dvojezični govorniki ustvarjajo in živijo:

not in a hypothetical gap between languages, between source und target cultures, but in the midst of them; they combine several languages and cultural competencies at once, and constitute a mid-zone of overlaps and intersections, being actively engaged in several cultures simultaneously (Pym 1998: 181).²⁴

Alešovec se torej pri prevajanju svojega besedila iz nemščine v slovenščino giblje med (samo)prevodom in predelavo oz. nadgradnjo svojega izhodiščnega besedila.

²⁴ V prevodi Pymov citat pomeni, da dvojezični govorniki ne ustvarjajo in živijo »v hipotetični vrzeli med jeziki, izhodiščnimi in ciljnimi kulturami, ampak v njihovem središču; prepletajo več jezikov in kulturnih kompetenc in tako predstavljajo vmesno območje prekrivanja in srečevanja, saj se aktivno vključujejo v več kultur hkrati« (prevedla Marija Zlatnar Moe).

To je povezano z njegovo izkušnjo in razumevanjem dvojezičnega kulturnega, družbenega in političnega polja na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja (Žigon 2015: 147–158).

4.3 POLOŽAJ PREVAJALCA IN STATUS PREVODOV

Položaj prevajalca in razmere na področju prevajanja v slovenskih deželah v 19. stoletju so bili, kot nakazano, vse prej kot preprosti. Zaradi kulturno-političnih razmer, v katerih je nemščini pripadel primat »kulturnega« jezika in so nemška književna dela veljala za mojstrovine, Slovenci pa so šele dokazovali svojo politično zrelost, zato ni nenavadno, da so posamezni vidnejši predstavniki slovenskega javnega življenja začeli posebej poudarjati pomen književnega ustvarjanja v domačem jeziku, še več, v tem so videli temelj, na katerem lahko utemeljijo in gradijo identiteto naroda.

Že Anthony Pym pravi, da lahko pojave v vsej njihovi zapletenosti in vzročnosti najboljše razumemo, če se ne poglobljamo le v normirane uredbe in predpise, temveč pogledamo pod površje, torej poiščemo različna mnenja, misli, razprave, argumente in protargumente. Pri tem ne zadostujejo le primerjave izvirnih in prevedenih (ali izhodiščnih in ciljnih) besedil, temveč se moramo opreti na metaprevodne izjave (*metatranslational statements*), torej na izjave sodobnikov in na teoretično-kritične refleksije o prevajanju (Pym 1998: 128–129). V nadaljevanju zato predstavljamo razmišljanja sodobnikov o prevodih, prevajanju in prevajalcih.

Čeprav so se nekateri vidnejši intelektualci slovenskega javnega življenja v 19. stoletju nedvomno zavedali, da so prevodi izjemno pomembni za razvoj enotnega narodnega jezika, ki še ni bil dovolj bogat, da bi zadostil potrebam na vseh funkcijskih področjih, so nekateri njihovi sodobniki v luči nacionalno-emancipacijskega diskurza pomen prevodne produkcije za jezikovni, kulturni in splošni razvoj naroda pogosto prezrli. V Bourdieujevem duhu (Bourdieu 1986: 83–86) tako Erich Prunč ugotavlja, da je bil v 19. stoletju glavni cilj, da se izoblikuje temelj, na katerem se bo razvijal slovenski jezik, ki bi se tako navznoter kot navzven kazal kot simbolni kapital, s katerim bi Slovenci v hegemonialno strukturiranem kulturnopolitičnem polju nastopali kot enakovredni igralci (Prunč 2005: 12). Zato so se osredotočali na »izvirnost in čistost«, na »sveti izvirnik« (Prunč 2012: 86), kar je prevodom že vnaprej določalo podrejen položaj. Ta dolgo prevladujoča perspektiva je opazna denimo v besedah Josipa Stritarja:

Kar se tiče prevodov, je moja misel ta: prevode samo za silo! Prevod je vedno le tuje blago; kdor more, naj spiše kaj izvirnega. Samo kar je izvirno, domače, to je naše (Stritar 1956: 203).

Podobno je Stritar zapisal že leta 1870 v *Zvonu*:

Prestava je vendar tuje, izposojeno blago: to pa bodi še tako lepo, ne moremo se ga prav veseliti; s prestavami se jezik gladi in vadi, slovstvo se z njimi ne bogati; narod more svojo lastnino imenovati samo, kar je zrastle iz njegovih tal (Stritar 1955: 119).

Pred jezikovimi nevarnostmi, ki pretijo slovenskemu jeziku, je v prispevku »O spisovanji dobrih slovenskih knjig« marca 1855 *Novicah* (št. 19, str. 75) svaril tudi Janez Šolar (1827–1882), jezikoslovec, šolnik in duhovnik, ki je sicer pozdravil napredek slovenske književnosti, a dodal, da je bolje, če je knjig manj in so te dobre: »Malo bukev bi večkrat prebiral, pa tudi ložej kupovali, kar je poglavitna reč.« Glede prevodov pa sklene, da se je treba izogibati germanizmom ter prevajati tudi iz drugih, predvsem slovanskih jezikov, ne le iz nemščine:

[Naj] se pišejo knjige, Slovencom namenjene, v duhu jezika slovenskega; tedaj, naj se ne prestavlja vedno iz nemškega, drugači se slovenščina ne bo znebila nikoli neprijetnih nemicizmov in neslovenskih oblik, ktere v prevode vedno se silijo, kakor ljulika med žito. Bolje bi bilo, ako bi pisatelji prestavljali iz družih slovanskih narečij, ktere so bolj omikane, ker imajo obilno in lepo književnost (Šolar 1855: 75).

Šolar je torej drugače kot Stritar naklonjen prevajanju, ki širi obzorja. Uredništvo pod Bleiweisovo taktirko pa je Šolarjevo razmišljanje dopolnilo še v opombi ter zapisalo, da naj prevajalec prevod prilagodi slovenski rabi ter se odmakne od izvirnika, kjer je to zaradi slovničnih in slogovnih značilnosti slovenskega jezika nujno potrebno. Razmišljanje uredništva – morda Bleiweisa, verjetneje pa Malavašiča – je za tisti čas izjemno napredno, saj poziva prevavalce, naj se ne oprijemajo izvirnika za vsako ceno, temveč naj ustvarijo ciljno usmerjene, bralcem in ciljni kulturi razumljive prevode.

Kar se prestavljanja knjig tiče, je res to »Ahilova peta« slovenskih pisateljev, ker mislijo, da prestavljalec mora poredoma pobirati vse besede tistega spisa, ktere prestavlja, in stavke skladati ravno tako, kakor jih je zložil izvirni pisavec. [...] Po naši misli naj prebere prestavljavec vselej celi sestavek ali še več stavkov izvirnega spisa, potem pa naj si reče: »[K]ako naj ga prestavim, da jo bom zadel tako, kakor govori prost Slovenec?« Če tako prestavlja, bo odletela cela truma samostavnih imen, in dolgi, desetkrat presekan stavek se bo razkrojil v več samosvojih stavkov. Tako bo zapopadek izvirnega spisa, pa v drugačni obleki in obliki – v duhu slovenskega jezika (Šolar 1855: 75).

V Šolarjevem smislu je v sestavku *Pretres slovenskih pesnikov* tudi Janez Trdina, ki je bil sicer zelo skeptičen do prevajanja, zagovarjal to, čemur v sodobnem prevodoslovju pravimo ciljno usmerjeni prevod. Tega so po njegovem mnenju sposobni ustvariti zgolj pisatelji (prevavalcev sploh ne omenja): »Po naših mislih naj bi samo najbolj izvrstni pisatelji prestavljali, ki ne znajo le besed, ampak tudi duh izvirnega jezika prenesti« (Trdina 1952: 203).

Leta 1829 se je začela zopet zapuščena apotekarjeva jama kopati; ker so pa izvirk od treh tokov prihajali in se tedaj ni vedilo, za katerim izvirkom naj bi se naprej kopalo, se je od te jame višje druga jama začela kopati, kjer so do prav gorke in skor do prevreče vode prišli; gorkomer je kazal 28 do 30 gradov toplote, ki so je noge komaj stercpele. (Konec sledi.)

O spisovanji dobrih slovenskih knjig.

Lep dar božji je, komar je dano, da more pisarno učiti ali razveselovati narod svoj, da za dobre in lepe bukve pisati. V mnogih zadevah utegne tak mož rojakom svojim koristiti. Dobre bukve so namreč nar bolj prijatelj omikanega človeka, ki ga spremlja in obraduje v hiši in pod milim nebom, med ljudmi pa v samotji, ter mu mnogo lepeza in koristnega nasvetejo. Dobre bukve so veselje mladosti, tolažba starosti.

Dobrih bukve je posebno treba nam Slovencev: kajti malo jih imamo dozdaj, ktere bi nas učile potrebnih věd. Tedaj naj bi rodoljubi pa vědni možje pisali za ubogi nevedni narod! Pravimo, v edni možje; kajti samo rodoljubje, čestavno lepa lastnost, ni zadostna, da bi dobre knjige zlagalo; treba je, da so rodoljubju pridružene tudi primerne vednosti.

Perva toh potrebnih vednost je znanstve domačega jezika. Ta je neobhodno potrebna. Znanstve jezika pa ni zadosti le površna, temuč temeljita mora biti, vpiraje se ne le na slovniške pravila, temuč tudi na šege narodne, na narodovi načinin mišljen in govorniti. Pisatelj slovenski mora tudi v starodavnost gledati (kakor učinajo jezikoslovci dandanašnjih sploh); vediti mora, kako so dedje pa očetje njegovi misli, govorniti in pisali; ozirati se mora na ostale brate slovenske, kako tudi oni mislijo, govornijo in se vedejo sploh v pisavi. Temu pripomaga tudi veliko, čę pisatelj slovenski se je nekoliko po starinskih klasikih bil oziral, po gerških namreč in latinskih pisateljih, ter se od njih naučil, malo pa krepko in izvrstno pisariti. Po starih klasikih se bo tudi nar bolj naučil, umetno misliti.

To so temeljiti pogoji za moža, ki hoče pisanja knjig se lotiti, ali ki hoče narod svoj po knjigah izobrazevati.

Dalje je pa treba, da on je zmožen nalogo, ktere se je lotil. Le taki, ki je v naravoslovji, zgodovini, kmetijstvu in družih vedah se sam dobro bil izučil ter se djansko poskušal, le taki naj piše o teh vednostih. Le komur pevski duh po žilah veje, naj pesništvo se vda; ter naj slavi v pesmah slave vredne dela in junške moč!

Pređen pa tak mož začena černo na belo delati, to je, pređen se loti spisovanja bukve, naj prevdarja dela prihodne na vse strani; naj ga ncerta prej in naj ga izdela v glavi že, pređen ga popriju izročiti. Čę tako pacenja, le pero gladko mu teklo, pa delo bo umetno in pravilno izdelal.

Ko je rokopiš gotov, naj ne gre precej v tisk! Naj leži nekoliko časa! Naj se godi! Ravno o tem greddjo nar novejši pisatelji — ne le slovenski, temuč tudi drugi — da komaj pričakuje dneva, da bojo epise svoje tiskane vidili. Ravno v tem bi se imeli pa veliko od starinskih klasikov učiti. Ti so le malo pisali, pa to dolgo dolgo, včasih več let popravljali, prenarjali, gladili. Kaj pravi Horacij? „Nonnum prematur in annum“ to je: „rokopiš naj se deset let popravilja!“ No, ravno devet let spis hraniti pa popravljati ga — to je v sedanjih časih, kjer gre vse po perolih vikarja in dirja po železnici, vendar predolge. Rimski pevec tudi le meni, da naj se rokopiš ne daje kaj iz rok, temuč naj se delj časa hrani pa prenarja in gladl, tako dolgo, da bo popolnoma olikan in doversen. Tako so tudi slavni možje družih narodov delali, kterih bukve se dan danjašnj obćudjema in veseli prebiramo.

Čę pa v sedanjih časih kak pisatelj je občublj, na leto ali ob določeni dōbi pričakajočim naročnikom kake bukve podati, se vē, da rokopiš ne more det vet le v hrano imeti, temuč dā ga — se mokręga tiute — hitro hitro pod tiskalo tiskanega pa razdeluje, govornič: „mate nove bukve!“ Da, nove so, pa njih obsežek in zvonajna oblika sta taka, da se Bogu usmilj.

Lepo je, da književnost napreduje; zadosti pa ni, da mnogo knjig dobivamo; bolje je, da jih dobimo malo pa dobrih. Malo bukve bi večkrat prebrali, pa tudi ložje kupovali, kar je poglavita reč. Tedaj mislimo, da bi Slovencev nar bolj ustregli spisatelji knjig, ako bi naslednjih vedli se deržali. Ker je Slovencev majhno število, tedaj ne morejo mnogo bukve kupovati, ne brati jih, naj bi f) se le malo bukve pisalo in izdajalo, da bo mogoče prodati jih. (Tudi gerški in latinski pisatelji niso preobilo bukve pisali; pa te, ktere od njih imamo, so lepe, izvrstne (klasične) ter so bilo in so še dan danjašnj podlaga višje omike vsih narodov); 2) naj se le dobre pa kratke bukve pišejo. Debelih bukve ne ljubijo ljudje; 3) naj se pišejo knjige, Slovencev namenjene, v duhu jezika slovenskega; tedaj, naj se ne prestavlja vedno iz nemškega, drugaci se slovensčina ne bo znebila nikoli neprijetnih nemičarov in neslovenskih oblik, ktere v prevode vedno se silije, kakor ljulika med žito. Bolje bi bilo, ako bi pisatelji prestavljali iz družih slovenskih narčij, ktere so bolj omikane, ter imajo obilno in lepo književnost 2).

Take bukve, lepe zunaj in znotraj, dobro premišljene pa dobro izpeljane, bodo narodu slovenskemu gotovo po volji, ga bojo veselile in podćevale. Take bukve bodo pa tudi pisateljem v dobićek, in radi jih bojo prebrali se vnuki naši, mnogo hasnjivega iz njih zajemali, pa hvalliti možę, ki so trudili se za uk in slavo domačo. J. Š.

Novičar iz avstrijskih krajev.

Is Dunaja naznanja „Geschäftsber.“, da je cena Apolonovih sveč ta mesec za 4 kraje. pri funtu nižja. Ker je ta dunajska fabrika cenę sveč nižala, ki je v vsih deželah našega cesarstva loj nakupovala, emno misliti, da bojo sedaj tudi pri nas sveče bolj kup.

Is Siska 27. febr. Jutri pričakujemo več ladij žita in najdamo se, da se bo kmalo spet parobrodna vožnja porodoma začela. Kupcija je še zunraj majhna, kakih 2 do 3000 vaganov koruze je bilo prodanih po 3 fl. 55 kr. do 4 fl., in 2000 vaganov bećkverećke pšenice po 7 fl. 30 kr. V Karlovcu je cenę pšenice na drobno po 6 fl. 30 kr. do 7 fl. 45 kr., lepe koruze po 3 fl. 50 kr. do 4 fl., slabeje po 3 fl. 20 do 3 fl. 30 kr., ovesa po 2 fl. 15 do 2 fl. 30 kr.

f) Kar se prestavljanja knjig tiče, je res to: „Ahluva pisa“ slovenskih pisateljev, ker mislijo, da prestavljavec mora porodoma pobirati vse besede tistega spisa, kterega prestavlja, in stavke skladati ravno tako, kakor jih je zložil izvorni pisavec. Ker je nemski jezik pr eminentiam jezik samostavnih imen (Hauptwörter), slovenski jezik pa jezik glagolov (Zeitwörter), izvira pri prestavljanji iz nemškega v slovenski jezik ravno tista zelo naradna okornost, ki je duhu našega jezika nasproti. Dalje je lastnost nemškega jezika, da zaplezuje stavke tako, da med poglavni stavek vrvia deset družih, ki je po takem vis raztergan in sila dolg; toje sicer po duhu nemškega jezika, pa je ravno nasproti duhu slovenskega jezika, ki govori v kratkih malo zapletenih stavih. Sicer nam pa vendar tudi niso več celó prekratki stavki, da se po vsačih 5 ali 6 besed že postavlja pika (Punkt); to je po naših mislih otročja pisarja, ktera je le v abecedni na svojem mestu. — Po naši misli naj prebore prestavljavec vsedeji celó stavek ali še več stavekov izvirnega spisa, potem pa naj si reče: „kako naj ga prestavim, da jo bom zadel tako, kakor govori prost Slovencev?“ Čę tako prestavlja, bo odletela cela truma samostavnih imen; in dolgi, desetkrat presekanj stavek se bo razkrojil v več samsvojnih stavekov. Tako bo ostal za papadek izvirnega spisa, pa v drugačaji obliki in obliki — v duhu slovenskega jezika. Vred.

Slika 7: Članek Janeza Šolarja o pisanju slovenskih knjig in o prevodih.

Oglašali pa so se tudi tisti, ki so poudarjali velik pomen prevodne dejavnosti in ugotavljali, da se slovenščina lahko kosa z nemškim jezikom. Publicist, zgodovinar in germanist Peter Pavel pl. Radics (1836–1912), ki se mu imamo zahvaliti za številna domoznanska dela, je leta 1865, zapisal, da slovenščina ni le primeren in speven jezik, enakovreden nemškemu, temveč je svoj ognjeni krst že davno odlično prestala. Poleg tega je menil, da človeška veličina in silovitost čustev, osrednje

ideje *Viljema Tella*, *Devica Orleanske*, *Ifigenije* ali pa *Marije Stuart*, ne sežejo do srca le Nemcu, v čigar jeziku so bila ta dela ustvarjena, temveč nagovorijo in se dotaknejo tudi slovanske duše (Radics 1865: 120).²⁵

Tudi ko je France Cegnar (1826–1892) v slovenščino prevedel Schillerjevega *Wallensteina* (*Wallensteins Lager*, 1798), ki so ga leta 1864 natisnili v ljubljanski Egrovi tiskarni pod naslovom *Valenštajnov ostrog*, je recenzent, ki se je podpisal kot A. Mačkov, v svoji oceni prevoda razpravljal tudi o težkem položaju slovenskih avtorjev in prevajalcev:

Rad pripoznam, da bi nam dobro došla izvorna dela, toda če premislim, da izvorna dela, naj si bodo uže te ali une vrste, ne rastó kako gobe po deži iz zemlje, ampak da jim je treba dolzega truda polnega pripravljanja, zdi se mi čisto naravno, če se naši pisatelji radi lotevajo prevodov. Zakaj jih mnogo zahteva, naj bi se prestavljalo le iz slovanskih narečij, ne gre mi v glavo. Mnogo nam morejo koristiti tudi dobre prestave izvrstnih nemških umotvorov, vzlasti ker jezike vežejo tistim, ki zaljubljeni v nemški jezik neprenehoma še trdé da slovenski jezik nejma dosti izrazov, da je še premalo olikan i kar je več tacega. Paziti je samo, da se ne dela v tacih prestavah slovenskemu jeziku krivice (Mačkov 1865: 92).

Slika 8: France Cegnar (1826–1892), pesnik, prevajalec, urednik in kritik.

²⁵ V izvirniku pravi Radics: »[...] dass unsere Sprache nicht nur die Eignung besitzt, sondern dass sie diese Feuerprobe schon lange in glänzender Weise bestanden hat. [...] Denn das allgemein Menschlichgrosse und Gewaltige – die Grundidee in einem »Wilhelm Tell«, einer »Jungfrau von Orleans«, einer »Maria Stuart«, einer »Iphigenie« greifen dem Slaven ebenso an sein Herz und sprechen in wahlverwandten Worten zu seinem Geiste, wie dem Deutschen, in dessen Sprache das Kunstwerk im Originale geschaffen worden!«

Književni oglasnik.

I.

Valenštajnov ostrog, Spisal Miroslav Šiller, poslovenil
Fr. Cegnar.

V Ljubljani 1864.

Odkler se je Avstrija vsaj malo sprijaznola z mislijoj narodnosti, zbudila se je tudi med Slovenci narodna zavest i ž njo skrb za narodovo čast i omiko. Zlati sad, kega nam prinaša ta skrb, mnogobrojno se razodeva v zboljšanem druževnem življenji, še bolj pa na slovstvenem polji. V malo letih se je spravila knjiga za knjigoj med svet, med temi izvrstna dela, ka bi slavila i kinčala slovstvo tudi naj omikanejega naroda. Taki kinč našega slovstva je tudi prestava „Valenštajnov ostrog“, s kem si je v najnovejših časih čelo ovila mati Slovenija. Sicer se jih mnogo s prestavami nikakor ne more sprijaznoti. Rad pripoznam, da bi nam dobro došla izvorna dela, toda če premislim, da izvorna dela, naj si bodo uže te ali une vrste,

ne rastó kakor gobe po deži iz zemlje, ampak da jim je treba dolzega, trudapolnega pripravljanja, zdi se mi čisto naravno, če se naši pisatelji radi lotevajo prevodov. Zakaj jih mnogo zahteva, naj bi se prestavljalo le iz slovanskih narečij, ne gre mi v glavo. Mnogo nam morejo koristiti tudi dobre prestave izvrstnih nemških umotvorov, vzlasti ker jezike vežejo tistim, ki zaljubljeni v nemški jezik neprenehoma še trdè da slovenski jezik nejma dosti izrazov, da je še premalo olikan i kar je več tacega. Paziti je samo, da se ne dela v tacih prestavah slovenskemu jeziku krivice. Da se mu pa ta v „ostrogu“ ne dela, porok nam je ime g. prestavjalca, kega poznamo uže iz prejšnjih prestav. Da se loči sedanja pisava Cegnarjeva od prejšnje, vidi vsakdo na prvi pogled. Besede, ktere mu je govoril „Najprej“ o prilici Viljem-Tellove prestave, globoko si je bil v srce vpisal g. prestavjalec. „Ostrog“ kaže napredek, ki more biti slovenskemu jeziku le na miloto i krasoto, a g. pisatelju na čast i slavo. Da g. Cegnar marsikomu ne bode vstrezal sè svojoj pisavoj, tega sem si svest, pa naj ga to nikar ne moti, kajti „strašno bi bilo, vsacemu streči“! Meni pa se zdi — filologi naj to bolje preduhtajo, — da Cegnarjeva „nova“ pisava v marsikterej obliki dobro vgaja pravilom i izpeljavam slovanskega jezika. Treba je le, da se uho i oko privadi pravilnej obliki; zato bi rekel tudi gledè na parlamentarni jezik: Piši, kakor pravila jezikova terjajo, a izgovarjaj kakor je pisano.

Da pa imajo čest. bralci izgled izvrstne prestave, krepke i gladke besede, pristavim tu mali oddelek.

Slika 9: Prva in del druge strani kritike Cegnarjevega prevoda Schillerjevega *Wallensteina* v listu *Čitalnica*.

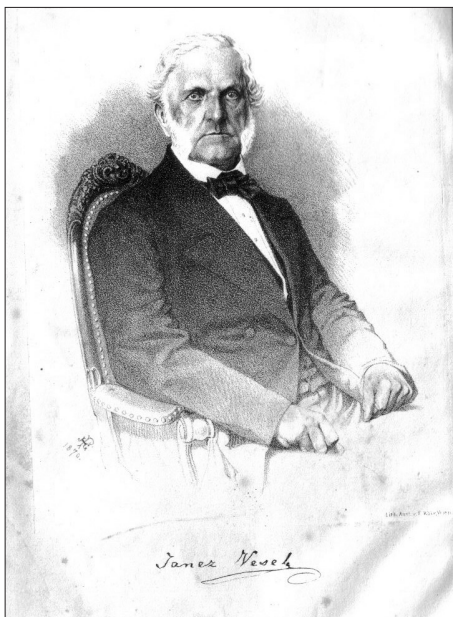
Zgornji citati kažejo, da so bili nekateri glasovi tistega časa bolj in spet drugi manj kritični do prevajanja, nekateri so se poskušali celo živjeti v kožo prevajalca

in razumeti prevodne procese. Dejstvo pa je, da sta se kategoriji »jezik« in »narod« v tem času trdno prepletali, postali sta skoraj neločljivi: bolj ko je namreč pri posameznih avtorjih, kritikih ali publicistih prevladovalo narodno prepričanje, bolj se jim je zdelo, da je potrebno jezik razumeti kot »emblem narodnosti« (Anderson 2006: 133) in »simbol narodnih sanj« (Hobsbawm 1995: 131–134). Tako so se narodnostna prizadevanja v sklopu slovenskega narodnega gibanja osredotočala skoraj izključno na jezikopolitične zahteve, jezik pa je igral osrednjo vlogo v narodnih prizadevanjih – pomislimo samo na konflikte, ki so se vneli konec 19. stoletja na področju šolstva in uradništva, kjer je vedno šlo za vprašanje in za zahteve po (slovenskem) jeziku. V takšnem diskurzu, ki meji na nacionalistično držo, jezik ni bil več zgolj pragmatično sredstvo komunikacije, temveč je postal simbol narodne uresničitve (Almasy 2014: 26–35). Ker pa se je sočasno začela pojavljati tudi vedno večja potreba po prevodih, so bili narodnjaki ujeti v past in se niso mogli izkoptati iz zagate: če namreč potrebujemo prevode, potem je jasno, da slovenski jezik (še) ni zapolnil vrzeli na literarnem področju, kar kaže na njegovo šibkost. Implicitno to pomeni, da so tisti, ki so narodnost gradili na jeziku, morali priznati, da je prav ta jezik »nepopoln« in (še) ni izpolnil svoje dolžnosti. Posledično je tako obveljalo, da so prevodi nekaj slabega in nepotrebnegega. Takšno prepričanje se je proti koncu 19. stoletja vedno bolj utrjevalo, zato se vedno znova ponavljajo bolj ali manj ostre in kritične misli o prevajanju in prevajalskem delu. V povezavi s Stritarjem, češ da so prevodi vedno samo »tuje blago« in da so potrebni »samo za silo«, se včasih pojavlja tudi Levstikova misel o tem, da je potrebno pisati v maternem jeziku, in sicer izvirna dela.²⁶ Nadalje sta književnim prevodom kakršno koli vidnejše mesto odrekala tudi Trdina in Levec (Stanovnik 2005: 51–66). Levec je prevode ožigosal za besedila drugotnega pomena, a v isti sapi vseeno pohvalil nemške prevajalce, hudo pa ošvrknil rojaka Koseskega, ki mu je krivično odrekel vsakršno vrednost njegovega avtorskega in prevodnega dela:

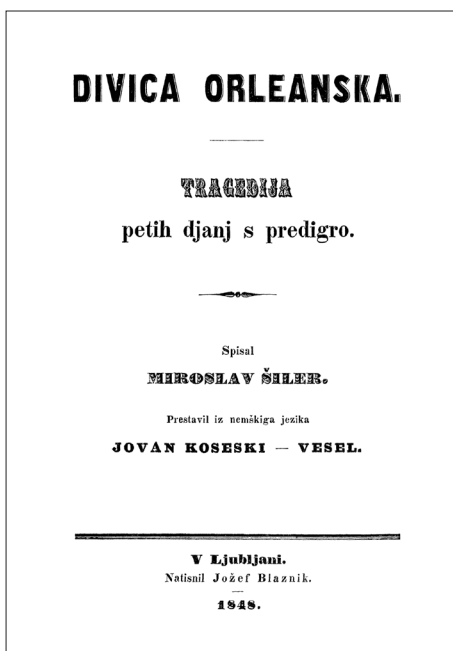
Prestave imajo pa v slovstvu vsakega naroda sekundarno važnost, sekundaren vpliv; znanih mi je le malo izjem, in tem bi prišteval Bodenstedtovega Puškina in Lermontova ali Schlegel-Tieckovega Shakespearja, o katerih pa komaj se more trditi, da so prestave, tako genijalno so preloženi na nemški jezik. Zategadelj je bilo pa tudi samo pri tistem čudnem narodu mogoče, ki se slovenski imenuje, da se je nekemu pisatelju samo zaradi njegovih prestav podelil venec prvaštva v slovenski poeziji (Levec 1965: 264–265).

Levčev zaključek kaže na skrajno odklonilen, celo zaničevalen odnos do prevajanja, saj posebej poudari, da se lovorovih vencev ne podeljuje pisateljem »samo« zato, ker so se izkazali kot prevajalci.

²⁶ Levstik je namreč leta 1858 v svojem programatičnem spisu *Popotovanje od Litije do Čateža* slovenskim avtorjem položil na srce, naj sami zgrabijo za pero ter se lotijo pisanja književnih del, saj v slovenski preteklosti ne manjka zgodovinske tematike, ki bi jo lahko obravnavali (Levstik 1984: 58).

Slika 10: Jovan Vesel-Koseski (1798–1884), pesnik in prevajalec.

Slika 11: Notranja naslovnica prevoda Schillerjeve *Device Orleanske* (1848) izpod peresa Koseskega.

Vsi zgoraj omenjeni avtorji so se torej zatekali k ideji, da je bolje pisati izvorna besedila kot pa prevajati. Sicer so poudarili pomen prevajanja tujih klasikov, toda nemudoma temu pristavili še, da se je »s prestavljanjem [...] le gibčnost in moč slovenskega jezika dokazala, ne pa veljavnost slovenskega uma« (Zakrajšek 1866: 87).

Prav o tem pa so razpravljali tudi avtorji in uredniki šolskih knjig ter šolniki, ki jih je Ministrstvo za bogočastje in uk zaprosilo za izvedensko mnenje, preden je posamezno novo šolsko knjigo potrdilo in dovolilo njeno uporabo v šolah. V tem kontekstu je zanimiv odziv avtorja slovenskih čitank za ljudske šole, Henrika Schreinerja (1850–1920), na očitek nekega izvedenca, češ da je v IV. del *Čitanke za obče ljudske šole* (Schreiner in Hubad 1909) vključil preveč prevodov pesmi:

Rec.[enzent] slednjič meni tudi, da je med besedili v vezani obliki preveč prevodov. Od 37 poetičnih besedil jih 10 izhaja iz tujih jezikov v skoraj docela klasičnem prevodu. Večina jih je iz hrvaščine, torej južnoslovanskega narečja. Če celo tako izjemno bogata literatura, kot je nemška, ne zganja kravala ob prevzemanju iz tujih jezikov in vključevanju takega čtiva v berila za ljudske šole, se skromni slovenski književnosti resnično ne bi bilo treba sramovati tovrstnega početja, sploh kadar si izposoja iz sorodnih slovanskih literatur. Najvažnejše je vendar, da berilo nudi primerno vsebino v všečni obliki. Lepa cvetica, ki jo presadimo v domači vrt, ni nič manj lepa, če izhaja s tujega. Pomembno je samo, da v lastnem vrtu dobro uspeva (AS 1090, Schreiner, Henrik, »Gegenäußerung zu den beiden Gutachten über des Unterzeichneten 4. Teil des Lesebuches für slowenische Volksschulen«, št. akta 26883, 1908, str 3).²⁷

S tem se potrjuje Prunčeva trditev, da so bili prevodi še posebej nezaželeni v tistih žanrih, kjer je bila že na voljo izvorna produkcija besedil (Prunč 2007: 58, prim. tudi Almasy: v rokopisu [2017]). Izvedenčeva kritika se je namreč sklicevala prav na to, da berilo vsebuje preveč prevedenih pesmi, medtem ko prevodom stvarnih in proznih besedil ni ugovarjala. Nadalje citirani primer lepo pokaže, da so se slovenski intelektualci v začetku 20. stoletja kljub odporu do nemške kulturne prevlade še zmeraj zgledovali po nemških berilih oz. nemški književnosti. Četudi so obstajale močne težnje po emancipaciji, je nemščina še vedno ostajala temeljna referenčna točka.

Prav zato so se med intelektualci našli tudi zagovorniki prevodov iz izključno slovanskih jezikov. Sklicevali so se na stoletja dolgo jezikovno superiornost

27 Izvirnik, ki ga je med arhivskim gradivom odkrila Karin Almasy, se glasi: »Endlich meint Ref.[erent], unter den Stücken in gebundener Rede seien zu viele Übersetzungen. Nun unter 37 poetischen Lesestücken sind 10 aus fremden Sprachen genommen w.zw. fast durchaus in klassischer Übersetzung. Die Mehrzahl ist aus dem Kroatischen, also einem südslawischen Dialekt entnommen. Wenn die überreiche deutsche Literatur keinen Anstand nimmt, aus fremden Sprachen Entlehntes in die Volksschullesebücher aufzunehmen, so braucht sich dessen die bescheidene slowenische Literatur nicht zu schämen, zumal wenn sie ihr Anlehn bei verwandten slawischen Literaturen macht. Die Hauptsache ist wohl, daß das Lesebuch einen angemessenen Stoff in schöner Form bietet. Eine schöne Blume in den heimischen Garten verpflanzt ist dann nicht weniger schön, wenn sie aus der Fremde stammt. Es kommt nur darauf an, daß sie in meinen Garten gedeiht« (citat je v slovenščino prevedla Ana Jasmina Oseban).

nemškega jezika v slovenskih pokrajinah ter iskali celo antropološke razlage, zakaj bi se morali nasloniti na Slovane in slovansko kulturo. Trdili so med drugim, da slovenskemu značaju mnogo bolj ustreza zdrava resnost ruskih avtorjev kot pa nezdravi duh, ki veje iz francoskih ali nemških knjig.²⁸ Posebej glasen je bil leta 1860 v Postojni rojeni Viktor Bežek (1860–1920), ki je bil tudi sicer zelo protinemško nastrojen, bil pa je tudi zagrizen antisemit. Po poklicu je bil pedagog, jezikoslovec, urednik in kritik, leta 1891 pa je v *Domu in svetu* objavil prispevek z naslovom »Ruska biblioteka in naši prevodi slovanskih izvornikov«. Tu je ugodoma izrazil zadovoljstvo, da ima urednik časopisa posluh za leposlovne objave slovanskih avtorjev ter jih predstavlja širšemu bralstvu, saj meni, da bi bilo dobro, da bi »zavedni Slovenci segali po njih ter bolj in bolj dajali slovo nemški beletristiki, ki s svojim časi jako lahkim in celo dvomljivim blagom preplavlja naše pokrajine, a naš denar potuje v Leipzig in Berlin« (Bežek 1891: 187). Ne le neprimernost nemške književnosti, s katero skorajda žuga avtor, sklicuje se celo na finančne vidike in meni, da slovenski bralci z nakupom prevodov nemških del ne bi smeli financirati nemškega trga, v nadaljevanju pa kot renegate napade še vse, ki prebirajo nemško časopisje. Posebej v nos mu gredo ilustrirane priloge, ki so se med bralstvom konec 19. stoletja prijele, saj so v domove prinašale slike iz daljnih in neznanih krajev ter razbijale monotonost vsakdana (Kramberger 2006). V zvezi s tem Bežek takole pohvali uredništvo *Doma in sveta*: »Saj ste tudi vi ves svoj list namenili vzorni svrhi, da pomaga po svojih silah izpodrivati iz naših družin nemške ilustrovane liste, za katere potrošijo celo zavedni narodnjaki mnogo, mnogo denarja« (ibid.). O prevodni književnosti pa izbira bolj spravljive besede ter prevodom priznava izjemno visoko mesto v književnosti, saj meni, da mora prevajalec stremeti k temu, da ustvari umetniško delo, ki se lahko meri z izvornikom. Poleg tega Bežek razume tudi zahtevno prevajalčevo delo, ki ni vedno dobro plačano, predvsem pa ni vedno lahko, saj je prevajalec posrednik med izvornikom in bralci, ki si zaslužijo prevod, ki ne odstopa od vsebine izvornika:

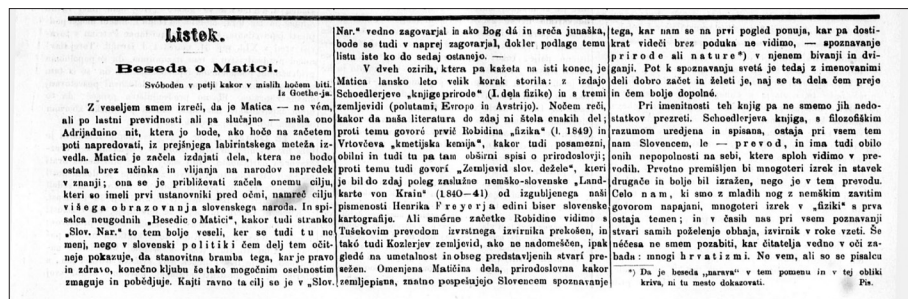
Kam merim s tem dolgoveznim uvodom, porečete gospod urednik, češ saj ste že VI sami dovolj topla priporočili »Rusko biblioteko«. Prosim malo potrpljenja, saj bodem skoraj pri glavni stvari. Če sem zgoraj rekel, da naša sveta dolžnost je po svoji moči podpirati domače in pa sorodnih nam Hrvatov leposlovna dela, to seveda mislim in menda mislimo vsi, da na drugi strani je sveta dolžnost naših in hrvaških pisateljev, oziroma v našem slučaju prevoditeljev, da vestno opravljajo ta svoj prevoditeljski posel, da ne varajo zaupljivega občinstva nalik onim židovsko-nemškim prestavljačem, ki plačani po »pennyju« od vrste pišejo za »leihbibliotheke«. Da ima

28 »Prav iz vsega srca mora pritegniti vsak Slovenec vaši trditvi, da se bolje prilega našemu značaju zdrava resnoba ruskih pisateljev, nego-li nezdravi duh, ki veje iz francoskih in nemških knjig. Sicer je dobro znano, da se ruskemu romanu klanja ves svet, in Nemci sami priznavajo, da v romanu so jih že nadkrilili Rusi, in tu imajo zlasti na umu Turgenjeva, Dostojevskega in Tolstoja [...] Toda Slovenci nismo tako srečni, da bi se nam vsako novo imenitno delo teh velikovan takoj prevedlo na naše, a angleški, francoski, nemški prevodi slavnihih ruskih piscev izhajajo često z izvornikom vred« (Bežek 1891: 188).

prevod res tudi kaj literarne vrednosti, to mora prevoditelj [...] pošteno se potruditi, da izrazi natanko vse misli izvirnikove, da takorekoč pobira stopinje za izvirnikom ter da sploh ustvari v tujem jeziku umotvor enake veljave, torej umetniški dovršeno kopijo! Prevod bodi, presojan sam po sebi, prav tako umotvor, kakor je izvirnik! (Bežek 1891: 188)

Čeprav so se nekateri zavzemali za prevode iz »bratovskih« slovenskih jezikov, se drugi niso strinjali s tem mnenjem. To se pokazalo na primer ob izidu prvega dela *Knjige prirode* (*Das Buch der Natur*), ki je nemškem izvirniku Friedericha Schödlerja (1813–1884) izšla v več zvezkih pri Slovenski matici. Urednik, filozof in literarni teoretik Janko Pajk (1837–1899) je tako aprila 1870 v *Slovenskem narodu* kritiziral tako prevod kot številne hrvatizme v njem:

Pri imenitnosti teh knjig pa ne smemo jih nedostatkov prezreti. Schoedlerjeva knjiga s filozofiškim razumom urejena in spisana, ostaja pri vsem tem nam Slovencem, le – prevod, in ima tudi obilo onih nepopolnosti na sebi, ktere sploh vidimo v prevodih. Prvotno premišljen bi mnogoteri izrek in stavek drugače in bolje bil izražen, nego je v tem prevodu. Celó nam, ki smo z mladih nog z nemškim zavitim govorom napajani, mnogoteri izrek v »fiziki« s prva ostaja temen; in v časih nas pri vsem poznavanju stvari samih poželenje obhaja, izvirnik v roke vzeti. Še néčesa ne smem pozabiti, kar čitatelja vedno v oči zabada: mnogi hrvatizmi. Ne vem, ali so se pisalcu nehotè ukradli ali jih je on morebiti hotè upotrebljeval. Raji pa bi mi z višega narodnega stajališča, nego ga v kratkovidnem hrvatizmu nahajamo, bili videli, da bi se naše imenoslovje s kakega drugega slovanskega narečja bilo na pomoč jemalo, nego iz hrvatskega po uradih komandiranega [...] Jako želimo, naj pri prevajanju sledečih zvezkov Schoedlerjeve knjige ne bi se več takó na lastnosti in potrebe slovenskega jezika pozabivalo (Pajk 1870, nepag.).

Slika 12: Kritika Janka Pajka o prevodu *Knjige prirode*, objavljena v podlistku *Slovenskega naroda* leta 1870.

Pajkovo mnenje je ponovno dokazuje, da je bilo v slovenskem prostoru prisotno negativno mnenje o prevajanju ter da so se nekateri z vsemi štirimi otepali tujejezičnih vplivov, predvsem jih je motil hrvaški jezik. Vsekakor pa se tudi v zgornjem

primeru pokaže, da so na odnos do prevajanja in prevajalcev vplivali številni sociokulturni dejavniki.

Kot smo videli, so bila stališča do prevajanja različna in ambivalentna. Če se na tem mestu vrnemo k Stritarju, je treba povedati, da je celo on, ki je stavil na izvirno slovensko književno produkcijo, na koncu sklenil kompromis, češ, čisto brez prevodov le ne gre:

Poleg izvernih del smemo dopuščati v slovstvo tudi prevode, a samo pod temi tremi uveti: prvič, delo, katero se prevaja, bodi zgledno, po vsebini in obliki izborno; drugič, našim razmeram in potrebam, našemu mišljenju in življenju, kolikor mogoče primerno, sorodno, tretjič, kar se prav za prav samo od sebe umeje, prevod bodi dober (Stritar 1953: 395).

Zavedal se je, da tudi na Slovenskem, kot ugotavlja Majda Stanovnik, ni mogoče prezreti dosežkov svetovne književnosti, po drugi strani pa je menil, da je nerodno, če se prevode postavlja ob bok skromnejšim domačim delom, saj je to »za vtis pred bralci in za nacionalno samozavest nespodbudno in navsezadnje ob skromnih zmogljivostih mladih slovenskih kulturnih institucij, predvsem založb, ob maloštevilnih pisateljih in majhnem trgu tudi neekonomično« (Stanovnik 2005: 56).

Kljub pogosto ambivalentnim trditvam, ki se nanašajo na izvirnike in prevode, se zdi, da se je s širjenjem narodne zavesti v slovenskih deželah vedno bolj udomačeval narativ o prevodih, ki naj se pojavljajo »samo za silo«. Stritarjeva drža je nedvomno tipična za iztekajoče se 19. in 20. stoletje – čeprav je jasno, da tako velik napredek v oblikovanju enotnega slovenskega knjižnega jezika in skupne narodne identitete v drugi polovici 19. stoletja brez prevodov sploh ne bi bil možen.

Izjemno vlogo in pomen prevodov pa so za razliko od vidnejših slovenskih avtorjev poznega 19. stoletja dokaj hitro spoznali idejni očetje šolske reforme. Že na začetku obdobja modernizacije šolstva, zlasti okoli leta 1850, so v uradnih dokumentih in zakonskih besedilih brez ovinkarjenja in zelo pogosto omenjali prevajanje (Almasy 2016: 499). Tudi avtorja *Osnutka organizacije*, Franz Exner in Heinrich Bonitz, sta se zavedala nujnosti prevajanja in sta v »magni karti« avstrijskega izobraževanja leta 1849 v povezavi s slovanskimi jeziki zapisala:

Ker je vsebina berila enako pomembna kot vzorna oblika čtiva, ni nobenih pomislekov in je celo priporočljivo, da v primerih, kjer nacionalna literatura posameznih slovanskih jezikov ne nudi zadostnega nabora besedil za obravnavo na področjih zgodovine, geografije in prirodopisa, te potrebe pokrijemo s kakovostnimi prevodi iz drugih jezikov (Ministerium für Cultus und Unterricht 1849: 148).²⁹

29 Besedilo se v izvirniku glasi: »Da der Gedankeninhalt des Lesebuches ein eben so wesentliches Moment ist, als die mustergiltige Form der Lesestücke, so ist es unbedenklich und sogar rathsam, wo die National-Literatur der einzelnen slavischen Sprachen für die realen Gebiete der Geschichte, Geographie und Naturgeschichte nicht eine hinreichende Ausbeute gewährt, durch gediegene Uebersetzungen aus anderen Sprachen dem Bedürfnisse abzuhefen.«

Vprašati se moramo torej, kakšno vlogo so prevodi igrali na področju šolstva. Zanima nas, kako so se prevajalci spoprijemali s pomanjkljivo terminologijo v slovenskem jeziku na posameznih strokovnih področjih? Kako so ustvarjali nove izraze, so jih prevzemali iz tujih jezikov in ali so se zavedali, da bodo prav s svojim delom, uvajanjem novih poimenovanj ter terminologije, ki je bila tedaj še v povojih, bistveno zaznamovali razvoj slovenskega jezika?

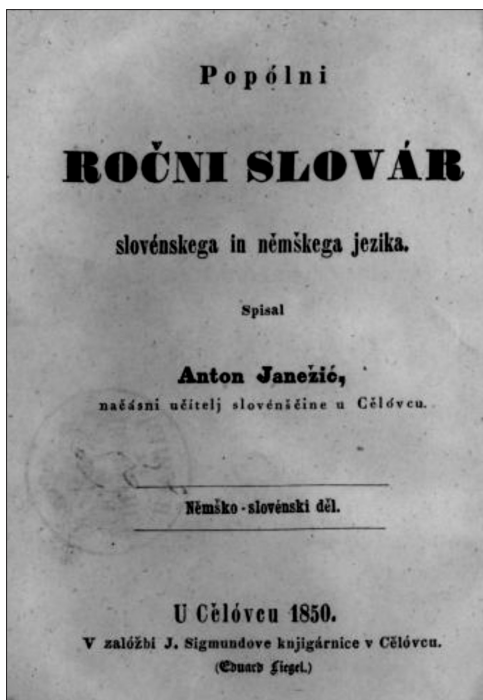
4.4 OBLIKOVANJE TERMINOLOGIJE V SLOVENŠČINI

Velika težava, s katero so se morali v drugi polovici 19. stoletja spoprijeti prevajalci v slovenščino, je bilo tudi pomanjkanje ustrezne terminologije in ustreznih slovarskih virov. Po mnenju Martine Orožen so »zavedni strokovnjaki slovenskega rodu, večji nemškega strokovnega izražanja različnih strok, boleče občutili ta primanjkljaj« (Orožen 2003: 260), tako da je bil tudi cilj terminoloških prizadevanj emancipacijski. Na raven drugih evropskih kulturnih jezikov so želeli dvigniti »ne le terminologijo, pač pa tudi slovenski strokovni in znanstveni jezik kot tipično zvrst knjižnega jezika« (ibid.). Pri svojem delu so se prevajalci lahko zanesli na nekaj slovničnih virov, pomislimo na primer na Pohlino slovnico, na Gutsmanovo in Murkovo delo, poleg tega so uporabljali Janežičev³⁰ ročni slovar slovenskega in nemškega jezika (1850/1851) (Grafenauer 2013). Janežič je v predgovoru k slovarju zapisal, da je kot izdajatelj slovarja stremel k temu, da bi po svojih sposobnostih ustregel potrebam vseh, ki se ukvarjajo s slovenskim jezikom in književnostjo na vseh področjih znanosti (Janežič 1850: I).³¹

Leta 1860 je po več kot pol stoletja zbiranja gradiva izšel obsežen Wolfov nemško-slovenski slovar, ki je bil pomemben dosežek slovenskega slovaropisja. Besednjak za ta slovar je Vodnik začel zbirati že leta 1804, delo je nato prevzel Metelko, odločilen pa je bil prispevek Cigaleta, ki je gradivo urejal v letih 1854–1859. Potrebna sredstva je prispeval ljubljanski nadškof Alojzij Wolf (1782–1859), zato izdaja nosi njegovo ime. Slaba tri desetletja pozneje je nemško-slovenskemu sledil še težko pričakovani slovensko-nemški slovar Maksa Pleteršnika (1840–1923).

30 Anton Janežič (1828–1869), ki ga včasih radi pozabimo in mu po krivici odrekaemo mesto, ki si ga zasluži v slovenski kulturni zgodovini, je tudi sam napisal nekaj zelo uspešnih šolskih knjig, med njimi so čitanke »Cvetniki«, leta 1849 je izšel priročnik za učenje slovenščine za Nemce (*Kurz leichtfasslichen Unterricht in der slovenischen Sprache*), ki so ga do leta 1875 ponatisnili kar devetkrat. Leta 1854 pa je izdal tudi *Slovnico s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagolskim berilom za Slovence*, ki je bila za tedanje razmere višek slovenske znanosti; doživela je deset ponatisov, v šolah pa so jo uporabljali kar 62 let (Grafenauer 2013).

31 Izvirnik se glasi: »Durch die Herausgabe vorliegenden Taschenwörterbuches bestrebte sich der Verfasser, den Bedürfnissen aller jener, welche sich mit der slovenischen Sprache und Literatur beschäftigen, im Gebiete jeder Wissenschaft nach Möglichkeit zu entsprechen.«

Slika 13: Naslovnica Janežičevega slovarja iz leta 1850.

Slika 14: Anton Janežič, literarni zgodovinar, slovníčar, slovaropisec in urednik leposlovnih glasil, soustanovitelj Mohorjeve družbe leta 1851.

Poleg tega so si prevajalci pomagali tudi s tujejezičnimi slovarji. Fran Erjavec je v pismih prosil Frana Levstika, skriptorja ljubljanske licejske knjižnice, za hrvaško-latinski slovar (Pirjevec 1931: 50), Levstik pa svoje terminološke rešitve, ki jih predlaga Erjavcu pogosto utemeljuje z Jungmannovim nemško-češkim, Vukovim srbskim slovarjem in z ruskim slovarjem (ibid.: 66–68). Fran Levstik je imel tudi sicer pomemben vpliv tako na terminologijo kot na jezikovno podobo učbenikov. Iz korespondence med Levstikom in Erjavcem je razvidno, da je pregledoval vse njegove rokopise in mu jih tudi vneto popravljaj. Brez Levstikovega »blagoslova« Erjavec skorajda ni mogel pisati – leta 1881 je *Letopis Matice slovenske* izšel brez Erjavčevega prispevka, kajti Levstik tistega leta ni utegnil pregledati Erjavčevih rokopisov in mu je pisal: »Kaj misliš, ako bi ti v Matične knjige letos *nič* ne dal?« (ibid.: 86). Eden od razlogov za Levstikovo zasedenost je bil po njegovih besedah tudi ta, da »Čeljustina (Celestina, op. a.), profesor na pripravnici, hodi za menoj, kakor senca, da bi mu pomogel izdelati aritmetično in geometrijsko terminologijo« (ibid.), torej je Levstik dejavno sodeloval tudi pri oblikovanju matematičnega izrazoslovja.

Največji primanjkljaj pa je bilo občutiti na strokovnih in znanstvenih področjih, saj je slovenščini manjkala lastna strokovna terminologija. S terminološkim primanjkljajem se seveda niso soočali zgolj Slovenci v monarhiji, tudi drugim slovanskim narodom ni šlo veliko bolje (Ledinek, Žagar in Humar 2010). Prvi sistematični terminološki poskus pri Slovencih in pri drugih Slovanih monarhije je bilo delo terminološke komisije, katere namen je bil prevajanje *Državnega zakonika* na Dunaju v slovanske »dialekte« oz. narečja«, kakor so jih tedaj imenovali. Komisija je imela pet sekcij (češko, poljsko, rutensko, ilirsko-srbsko in slovensko). Slovence sta v komisiji zastopala Miklošič (1848) in Cigale (1849–1853), rezultat dela slovenske in ilirsko-srbske sekcije pa je bil skupni slovensko-srbsko-hrvaški priročnik *Juridisch-politische Terminologie. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe*, ki je izšel leta 1853 in vsebuje pravne in uradovne izraze v omenjenih štirih jezikih (Herbenstreit in Wolf 2001: 171–173).³²

Prevajalcem strokovnih del z naravoslovnega področja so bili poleg slovarjev v pomoč tudi prvi preprosti prevodi strokovnih besedil, na primer izpod peresa Matije Vertovca (1784–1851), ki je za slovenske bralce priredil besedila, kot sta *Vinoreja* (1844) ali *Kmetijska kemija* (1847), ter razni poljudnoznanstveni članki iz *Novic* in srednješolskih beril. Zelo pomemben korak k razvoju naravoslovne terminologije pa je bil prevod že omenjene *Knjige prirode* (*Das Buch der Natur*), ki je v več zvezkih izšla pri Matici.³³ O vsebinski kompleksnosti in zahtevnosti besedila priča

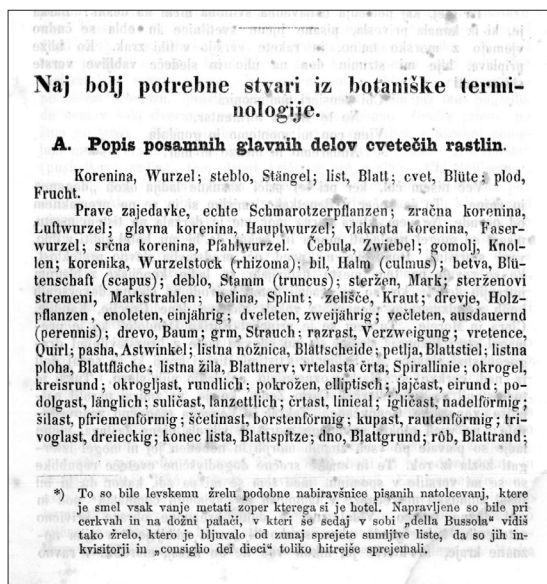
32 Pod mentorstvom Ericha Prunča nastaja tudi raziskava Aleksandre Nuč o prevodih *Državnega zakonika* v slovenščino s posebnim ozirom na pravna besedila o farmacevtskem poklicnem in visokošolskem izobraževanju v monarhiji v letih od 1849 do 1918.

33 Kot prvi snopič v sklopu *Schoedlerjeve knjige prirode* je leta 1869 izšla *Fizika*, ki jo je prevedel Tušek. V naslednjih letih so nato izhajali: leta 1870 *Astronomija* v prevodu Viljema Ogrinca (1845–1883) in *Kemija* v Erjavčevem prevodu, leta 1871 *Mineralogija* in *Geognozija*, ki ju je poslovenil Janez Zajec (1842–1872) ter leta 1875 še *Zoologija* v prevodu Frana Erjavca ter *Botanika*, v prevodu Ivana Tuška.

podatek, da so delo v štirih knjigah v slovenščino prevajali štirje prevajalci. Ko je podoben projekt hotela izpeljati hrvaška Matica, je ta propadel, saj jim ni uspelo najti prevajalcev (Čermelj 1964: 283). *Knjiga prirode* torej nazorno ilustrira željo po kulturni in jezikovni emancipaciji slovenskih izobražencev, saj je Matica želela izdati knjigo, ki bi zajela vsa področja naravoslovja, in s tem dokazati, da slovenščina lahko izpolnjuje znanstveno-sporazumevalno nalogo, torej je šlo, kot ugotavlja Prunč (2007: 58), za emancipacijsko vlogo.

Značilnost nastajanja slovenske terminologije je tudi javno polemično razpravljanje o pravilnosti in primernosti terminov, ki se je odvijalo v tedanjih časopisih. Tako je na primer Ivan Tušek (1835–1877) v *Slovenskem glasniku* objavil prispevek s področja botanike z naslovom *Najbolj potrebne stvari iz botanične terminologije* (Tušek 1862: 160–171), ki je bil podlaga za Tuškovke kasnejše prevode botaničnih del. V prispevku je Tušek postavil temelje botanične terminologije in nomenklature. Svoj obsežni seznam poimenovanj je zaključil s pozivom javnosti, naj sodeluje in pomaga pri zbiranju podatkov ter predvsem sporoči svoje mnenje in kritike na račun zbrane terminologije. Tušek pozove javnost, da prispeva svoj delček v mozaiku reševanja problema, katerega rešitev prinaša koristi celotni skupnosti, in pravi:

Menim, da je najboljši in najkrajši pot, da dobimo veljavno in stalno terminologijo botaniško, ako se ta stvar pretresa po časopisih; zato pa prosim vsacega, kdor bo to od meno sestavljeno terminologijo bral, naj pošlje svoje opazke in popravke »Glasniku« ali pa neposredno meni (Tušek 1862: 171).

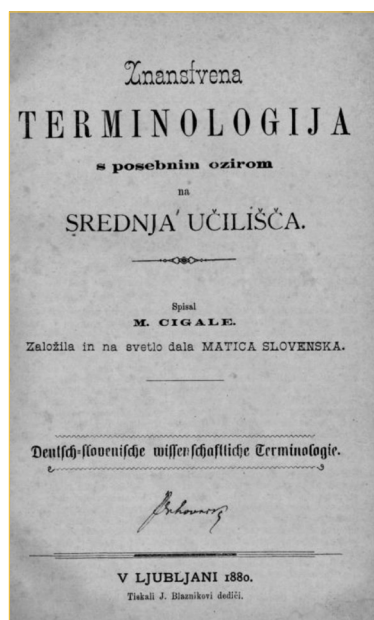

Slika 15: Prva stran Tuškovega članka *Najbolj potrebne stvari iz botanične terminologije* v *Slovenskem glasniku* leta 1862.

Tušek je nato leta 1871 v štirih zaporednih številkah *Novic* (47–50) objavil še *Matematično terminologijo*, ki so jo lahko uporabili prevajalci matematičnih učbenikov Tomšič, Lavtar in Celestina. V časopisju so bile pogosto izpostavljene slabe rešitve in predlagane boljše. Za ponazoritev naj navedemo le oceno Čebularjeve *Fizike za nižje gimnazije, realke in učiteljsča* (1883), ki jo je v *Ljubljanskem zvonu* objavil Ivan Berbuč in v kateri avtorja opozarja, da je treba razlikovati med terminoma *topitev* in *talitev*:

[...] v tem nam bolje ugaja Cigale, kateri ima za „Schmelzprocess“ izključivo ter. izraz „talitev“ (ali plavitev), a za glagol „auflösen“ (einen festen Körper in einer Flüssigkeit) le „topiti“ ali „raztopiti;“ torej za „Auflösungsprozess“ „topitev“ ali „raztopitev“ (Berbuč 1883: 183).

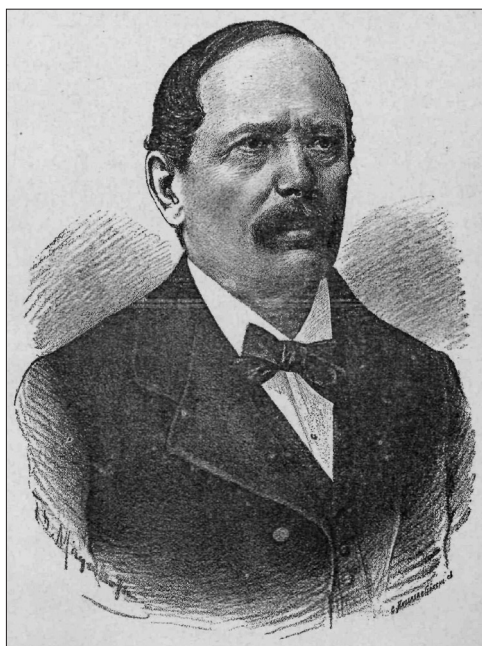
Vidimo torej, da so v literarnem časopisu, kot je bil *Ljubljanski zvon*, pretresali povsem konkretna terminološka vprašanja. V oceni se Berbuč sicer sklicuje na *Znanstveno terminologijo s posebnim ozirom na srednja učilišča*, ki jo je leta 1880 pri Slovenski matici izdal Matej Cigale (1819–1889) in je bila po izidu dobrodošla pomoč sestavljavcem in prevajalcem učbenikov. Tako na primer Luka Lavtar v predgovoru svoje *Geometrije* glede terminologije pravi: »Ravnal sem se večinoma po Cigaletovi, vendar ž njo nisem izhajal v vsem« (Lavtar 1881: V). Priročnik je nastal po vzoru češkega iz leta 1853 in hrvaškega, ki je pod naslovom *Rječnik znanstvenoga nazivlja osobito za srednja učilišta* tudi s pomočjo Slovenca Ivana Tuška izšel leta 1874 v Zagrebu. Poleg tega je Cigale *Znanstveno terminologijo* izdal

Slika 16: Notranja naslovnica Cigaletove terminologije iz leta 1880.

tudi kot dopolnitev Wolfovega nemško-slovenskega slovarja, ki ga je urejal v letih 1854–1859. Vire za terminološki priročnik je črpal iz avtorskih del in prevodov slovenskih strokovnjakov, med drugimi Tuška in Erjavca, priročnik pa vsebuje terminologijo petindvajsetih strok. Cigale je dokaj nekritično vključil nekatere izraze, predvsem s področja fizike, astronomije in kemije, ki jih je prevzel po prevodu *Knjige prirode* (prim. Čermelj 1964; Nučič 1964, Škornik 2006; Prunč 2008b: 117–120; Prunč 2012: 88–90; Bezjak 2015; Ciomaga 2015). Sklepamo lahko torej, da so prevajalci gradili besedje postopno, saj so nadgrajevali že obstoječe prevode in rešitve predhodnih prevajalcev, prav tako pa so tudi iskali nove rešitve.

V priročniku je Cigale uporabil sinhroni pristop in upošteval živ jezik, kot je bil dejansko v rabi, kar je v predgovoru utemeljil z izrekom »Der Lebende hat auch sein Recht« (Cigale 1880: VI). Na ta način se je uprl arhaizaciji in slavizaciji jezika, ki sta v tistem obdobju prevladovali; ob tem se je skušal izogniti tudi pretiranemu purizmu in nepotrebnemu klasicizmu, kajti po eni strani je bilo treba upoštevati preprostega bralca brez klasične izobrazbe, ki ni razumel terminov grškega ali latinskega izvora, po drugi strani pa interes znanosti, ki je zahteval ohranitev in glasoslovno prilagoditev mednarodno uveljavljenih terminov, da bi tako ohranil stik z vrhunsko znanostjo (prim. Orožen 2003). Gledano v celoti je bil Cigaletov

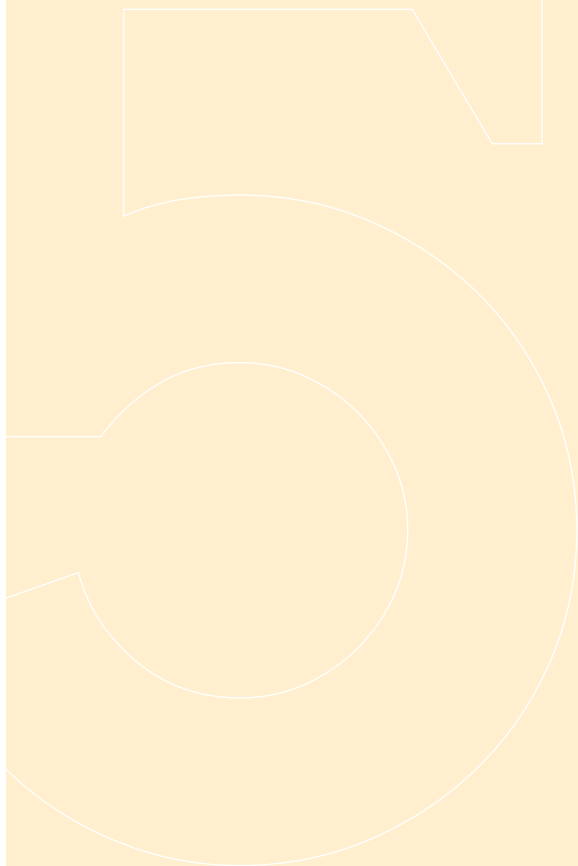

Slika 17: Matej Cigale (1819–1889), slovenski pravnik in urednik slovenske izdaje Državnega zakonika, eden najvplivnejših slovenskih jezikoslovcev v 19. stoletju.

terminološki pristop precej sodoben, čeprav so njegove konkretne rešitve sedaj že del leksikalne zgodovine (Jemec Tomazin 2010: 112–113).

Kot smo videli, se je v drugi polovici 19. stoletja slovenska znanstvena terminologija hitro in organizirano razvijala. Poleg slovaropiscev in terminologov, kot sta Miklošič in Cigale, pa so, kot bomo videli v nadaljevanju, k razvoju veliko prispevali tudi strokovnjaki in sestavljavci slovenskih učnih knjig.

5 Prevajanje učbenikov iz nemščine v slovenščino v drugi polovici 19. stoletja

Prevajanje učbenikov z različnih strokovnih področij je bilo v 19. stoletju delo, ki je zahtevalo veliko znanja, a tudi veliko mero ustvarjalnosti pri iskanju novih izrazov in prevodnih ustreznic. Na podlagi primerov s treh strokovnih področij, prirodopisa, matematike ter zgodovine in geografije, želimo v nadaljevanju pokazati, kako zahtevno je bilo delo prevajalca, še posebej prevajalca učbenikov.

Prevode uvodoma postavljamo v kulturnozgodovinski okvir in jih umeščamo v slovenski literarni polisistem, ki je dinamičen in heterogen. Je v nenehnem stiku z drugimi družbenimi in kulturnimi sistemi in zato deluje kot poseben polisistem, v njem pa imajo svoje mesto tudi prevodi (Even-Zohar 1990).³⁴ Čeprav se polisistemska teorija (Even-Zohar 2003 [1990]) ukvarja predvsem z opisovanjem vloge leposlovnih besedil, lahko v skladu z dognanji Hermansa (2009: 34), Even-Zoharjeve koncepte uporabimo tudi za opis neliterarnih prevodov. Hermans (ibid.: 111) tudi meni, da je polisistemska teorija zelo primereno orodje za zgodovinske raziskave prevajanja.

Zanimata nas tudi prevajalski proces in vloga prevajanja, ki določa sprejem prevodov v ciljni kulturi (Toury 1995). Toury izhaja iz ugotovitve, da prevajalci pri svojem delu nekatere odločitve sprejemajo pogosteje od drugih in da so te odločitve povezane s pričakovanji bralcev v ciljni kulturi, kar odločilno vpliva na oblikovanje t. i. prevodnih norm, ki so nekakšna navodila prevajalcu za uspešno delo (prim. Kocijančič Pokorn 2003: 179–181). Toury utemelji trojico predhodnih, začetnih in operativnih norm. Predhodne norme na podlagi prevodne politike (če obstaja) in preferenc odločilnih družbenih dejavnikov določajo, katere besedilne vrste ali celo posamezna besedila se lahko prenesejo v določeno ciljno kulturo.³⁵ Začetne oz. izhodiščne norme določajo formalni in vsebinski odnos med izhodiščnim in ciljnim besedilom, ali naj se prevajalec drži norm izhodiščnega besedila ali pa naj se podredi sistemu norm, ki veljajo v ciljni kulturi (Toury 1995: 56–57), pri čemer bi v našem primeru raje govorili o normah v jeziku kot normah v kulturi, saj tako naši analizirani učbeniki v nemškem kot učbeniki v slovenskem jeziku izhajajo iz istega kulturnega okolja, torej iz večjezične habsburške monarhije. Prevod se tako bodisi prilagaja ubeseditvenim vzorcem izhodiščnega jezika bodisi se bolj ali manj prilagaja ubeseditvenim normam ciljnega jezika ter kognitivnim dispozicijam ciljnih prejemnikov (Prunč 2006: 296). Tretji sklop norm po Touryju pa predstavljajo operativne norme, ki vplivajo na konkretne prevajalske odločitve v prevodu in določajo,

34 Prevodna književnost se tako kot vsi drugi elementi v literarnem polisistemu bori za prevlado, torej za mesto v sistemu med različnimi nasprotnimi si dvojicami: kanonizirano vs. nekanonizirano, centralno vs. periferno, primarno (inovativno) vs. sekundarno. Pri tem kanonizacija ni statična značilnost, ki jo ima besedilo samo po sebi, temveč so kanonizirana tista dela, ki jih relevantne elite v določeni družbi v nekem določenem trenutku razumejo in imajo za kanonizirana (Prunč 2012: 233). Če torej prevodna književnost v literarnem sistemu dejavno sodeluje pri oblikovanju središča polisistema, ji lahko v tem sistemu pripišemo osrednjo vlogo. V tem primeru je prevodna literatura inovativna in v domačo literaturo vnaša značilnosti, ki pred tem v njej niso obstajale (Kocijančič Pokorn 2003: 173–175).

35 Erich Prunč v tem kontekstu govori o selekcijski normi, saj imajo predhodne norme funkcijo izbora določenih tipov besedil (Prunč 2006: 296).

kateri elementi besedila ostajajo nespremenjeni in kateri se prilagajajo. Norme se oblikujejo pod vplivom ljudi in ustanov, ki imajo v ciljni kulturi ekonomsko, družbeno, kulturno oziroma simbolno moč, če govorimo v jeziku Pierra Bourdieuja (Prunč 2006: 294–307; Prunč 2007: 58).

Nazadnje se opiramo še na Vermeerjevo teorijo skoposa (Vermeer 1989, Reiß in Vermeer 1991, 2013), po kateri je namen (grško *skopos*) prevoda tisti dejavnik, ki odločilno vpliva na vsak prevodni proces. Vsako besedilo, tako tudi strokovni učbeniki, namreč nastane z določenim namenom, zato velja, da prevajalec izoblikuje besedilo tako, da bo v določeni situaciji delovalo na takšen način, kot si želijo uporabniki tega besedila (Nord 2007: 29). Naloga prevajalca je torej, da prepozna funkcijo, ki jo bo prevod imel v ciljni kulturi in ob upoštevanju te funkcije uporabi primerne strategije za ustrezen prevod.

Kot zadnje, a morda najpomembnejše, pa je v ospredju vprašanje, v kolikšni meri gre za prevode in v kolikšni meri smemo govoriti o »ponovnem pisanju« (*rewriting*). Lefevere (1992: VII) namreč meni, da literarni sistemi niso izolirani in ne delujejo v vakuumu. Tako kot ima prevajalec v roki moč, da s svojimi prevodi vpliva na intelektualno okolje, v katerem deluje, se lahko tudi na prevajalca izvaja ideološki pritisk. K »ponovnemu pisanju« sodijo tako prevajanje kot kritike, ocene, povzetki, priredbe, krajšanje, izpuščanje, opisovanje, dodajanje itn., torej vse možne oblike predelave besedila (Kocijančič Pokorn 2003: 189). Vsakič, ko se namreč prevajalec loti predelave in prevajanja za določeno občinstvo, to razumemo kot »ponovno pisanje«, za katerim se neizogibno skriva tudi manipulacija ali izraz določene ideologije, in sicer

vsakršno *ponovno pisanje* (*rewriting*), ne glede na namen, odraža določeno ideologijo in poetiko ter tako pripravi književnost, da v določeni družbi funkcionira na določen način. *Rewriting* je manipulacija v službi moči in lahko, kadar je uporabljen na pozitiven način, pripomore k razvoju posamezne književnosti in družbe. S *ponovnim pisanjem* lahko uvedemo tudi nove koncepte, nove žanre in nova sredstva; zgodovina prevajanja je obenem tudi zgodovina inovacij in daje določeni kulturi moč oblikovanja druge kulture. Toda *ponovno pisanje* lahko novosti tudi zatre, jih izkrivi ali omeji, in v času naraščajoče manipulacije vseh vrst nam lahko raziskovanje manipulacijskih procesov v književnosti, na primer s pomočjo prevajanja, pomaga k boljšemu zavedanju o svetu, v katerem živimo (Lefevere 1992: VII).³⁶

36 V izvirniku beremo: »All rewritings, whatever their intention, reflect a certain ideology and a poetics and as such manipulate literature to function in a given society in a given way. Rewriting is manipulation, undertaken in the service of power, and in its positive aspect can help in the evolution of a literature and a society. Rewriting can introduce new concepts, new genres, new devices and the history of translation is the history also of literary innovation, of the shaping power of one culture upon another. But rewriting can also repress innovation, distort and contain, and in an age of ever increasing manipulation of all kinds, the study of the manipulation processes of literature as exemplified by translation can help us towards a greater awareness of the world in which we live in« (v slovenščino prevedla Marija Zlatnar Moe).

Pomislimo v tem kontekstu na primer na kriminalno povest Jakoba Alešovca (1842–1901) *Iz sodnijskega življenja* (1874), ki jo ima Matjaž Kmecl (1975: 113) za prvi slovenski kriminalni roman, dejansko pa se je avtor zgledoval po vrsti nemških, francoskih in drugih podobnih zbirkah, ki so nastopale pod skupnim naslovom *Pitaval* (Hladnik 1985: 196). Ali pa si oglejmo fenomen razširjene prakse prevajanja Christopha Schmida (1768–1854), najbolj branega katoliškega evropskega mladinskega pisatelja; z zelo svobodnimi prevodi njegovih del za otroke in mladino, s »ponovnim pisanjem« se je pri nas utrjeval žanr t. i. *krištofsmidovske literature* (Hladnik 1985: 193–195), ki si je počasi, a vztrajno utirala pot tudi v slovenska berila in tako spremljala generacije otrok in mladine. A besedilna vrsta, ki je najintenzivneje nastajala in se in oblikovala z velikim številom prevodov iz nemščine, so bila nedvomno strokovna besedila s področij naravoslovja, matematike, zemljepisa in zgodovine (Almasy 2016: 501), ki jih obravnavamo v nadaljevanju.

S tem v zvezi je zanimivo, da se je prevodna dejavnost na področju šolstva po revoluciji 1848 začela močno razvijati. Že v petdesetih letih je Ministrstvo za bogočastje in uk po posvetu z deželnimi oblastmi naročalo prevode, in sicer pri deželni vladi, ki je nato navadno poiskala že uveljavljene prevajalce ali osebnosti, ki so se izkazale na drugih družbeno-kulturnih področjih, bile pa so tudi jezikovno podkovane ali so že kdaj prej delale za deželno vlado ali dunajsko ministrstvo (npr. pri urejanju in pisanju šolskih knjig). Včasih so se sicer tudi posamezni šolniki samoiniciativno ponudili kot prevajalci, navadno pa se je Ministrstvo za bogočastje in uk pozanimalo pri deželnih vladah (ali v obdobju konkordata pri posameznih škofovskih konsistorijih), kdo bi bil sposoben prevzeti takšno delo. Pogosto je Ministrstvo naročilo prevod; tako so na primer za prevod nemškega priročnika za učitelje *Methodik des Kopfrechnens*³⁷ kot prevajalca imenovali Petra Hitzingerja (1812–1867) (AS 31, fasc. 31/13,14, akt z dne 8.11.1854, št. 13627), za prevod knjižice *Dolžnosti podložnih do svojiga vladarja* (v izvirniku *Über die Pflichten der Unterthanen gegen ihren Monarchen*) pa so leta 1857 predlagali Andreja Praprotnika (1827–1895) (AS 31, fasc. 31/13,14, št. 13627; akt z dne 4.9.1857, št. 17283). Nazorno bomo ta postopek pojasnili še na primeru prevajanja prve terminologije s področja geometrije v podpoglavju 5.2.1.

Prevajanje je torej bilo zadeva, s katero se je ukvarjala najvišja šolska oblast, namreč Ministrstvo za bogočastje in uk, in s tem ji lahko pripisujemo veliko pomembnost. Prav tako o tem, kako cenjeno je bilo prevajanje, govori dejstvo, da je Ministrstvo, v primerih, ko je naročilo in potem tudi uradno potrdilo učbenik, prevajalcu tudi plačalo dostojen honorar, ki so ga izračunali glede na

37 Ta učni pripomoček za učitelje najdemo v Katalogu *C. kr. založbe šolskih knjig* leta 1864 pod naslovom *Navod iz glave (na pamet) poštovati z mnogimi vajami (Methodik des Kopfrechnens)* (Katalog 1864: 31), prav tako je knjiga navedena tudi leta 1870 pod istim naslovom (Katalog 1870: 67).

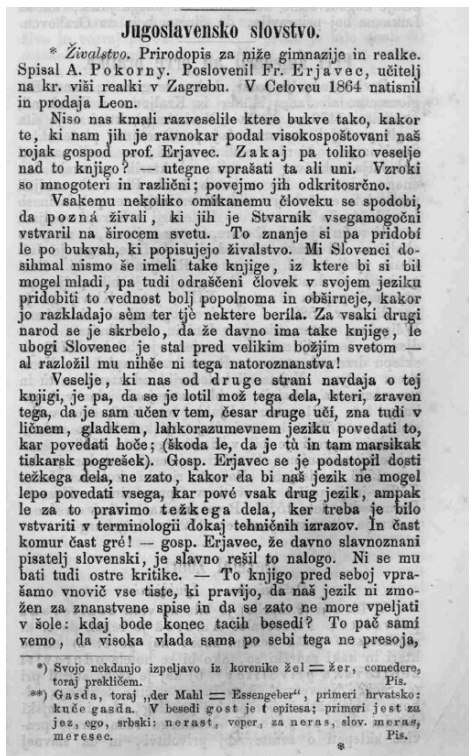
število tiskarskih pol izvirnega besedila. V spisu, ki se nanaša na zgoraj omenjeni Hitzingerjev prevod, pa je bilo omenjeno še, da mora dati prevajalec za vsako tiskarsko polo svoje dovoljenje za natis, torej da ima prevajalec »imprimatur« (AS 31, fasc. 31/13,14, akt z dne 8.11.1854, št. 13627).

Pri analizi prevedenih učbenikov s področja naravoslovja, zemljepisa in zgodovine je smiselno upoštevati tudi prevodoslovno sociološke in zgodovinske vidike. Če si namreč ogledamo socialno-politično, sistemsko ozadje in akterje na prevodnem trgu, lahko prevod naenkrat vidimo in razumemo v popolnoma novi luči. Zato ni dovolj, da si na osnovi deskriptivne metode ogledamo le besedilo izvirnika in njegov prevod, saj vpetost besedila v širši kontekst, ki ga lahko ustvarimo s pomočjo biografskih podatkov o prevajalcih in na temelju podatkov iz arhivskih virov, navadno pripoveduje popolnoma svojo zakulisno zgodbo o prevedenem besedilu (Pym 1998; Pym 2009; Wolf 2003; Bourdieu 1998, 2015). Pričakujemo, da bomo tako prišli do zanimivih ter predvsem novih sklepov, povezanih s kulturo prevajanja na področju učbenikov na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. Tako bomo ugotovili, ali se je kultura prevajanja na tem področju razlikovala (in kako) od uvodoma opisanega splošnega stanja na področju prevajanja v drugi polovici 19. stoletja.

5.1 NARAVOSLOVJE

Prevajanje strokovnih učbenikov je v šestdesetih letih 19. stoletja zbudilo tudi zanimanje širše javnosti, saj se je razprava o slovenskih šolskih knjigah preselila v deželni zbor. V ospredju razgrete debate sta bila prav dva prirodopisna učbenika. Znana je namreč anekdota, povezana z Erjavčevim prevodom Fellöckerjevega učbenika *Rudninosovje ali mineralogija* (Fellöcker 1867) ter s Tuškovim prevodom Roßmäßlerjevega učbenika *Štirje letni časi* (Rößmäßler 1867), ki je sama po sebi »naravnost simboličnega značaja za hegemonialni diskurz med jeziki [...] v habsburški monarhiji« (Prunč 2006: 300).

Razpravo je že leta 1861 sprožila interpelacija poslanca Lovra Tomana (1827–1870) na seji dunajskega državnega zbora. Toman je namreč zahteval dosledno izpolnjevanje odloka o učnih jezikih v srednjih šolah. Potem ko so Bleiweisove *Novice* (N.N. 1864: 153), a tudi celovški *Slovenski glasnik* (Prunč 2006: 300) po izidu Erjavčeve knjige pisali, da je prevod dokaz, da je tudi v slovenskem jeziku mogoče pisati znanstvena besedila, je šel v protinapad grof Anton Aleksander Auersperg (1806–1876), znan tudi kot predmarčni pesnik Anastazij Grün (Miladinović Zalaznik in Granda 2009; Scharmitzer 2010). Ko se je 1866 v deželnem zboru razvnela razprava o vpeljavi slovenskega učnega jezika na kranjske gimnazije, je Grün s seboj prinesel oba prevoda učbenikov, Erjavčevega in Tuškovega,

ampak da se zanaša na besedo naših ljudi, ktere poprašuje za njih mnenje. Od teh pa moramo terjati, da so saj toliko zmogni slovenskega jezika, da morejo ločiti dobro od slabega, in da potem pošteno izrečejo sodbo brez „obchon“, „wenn auch“, „aber doch“ itd. Ker je ta knjiga za niže realke in gimnazije pisana, se nadjamo, da posihmal se zastran tega nauka ne bode moglo več ugovarjati, da nimamo knjige za to. Drugi del natoropisa (priradpisa) pa, ki ga pričakujemo o rastlinstvu od gosp. prof. Tuškeka, bode nadaljevalo to slovstvo.

Al ne samo za omenjene šole je ta knjiga narejena, temuč pripravna je tudi za nedeljske šole pa tudi za domače berilo ukaželjnim, odraslim ljudem, kterim popisuje 337 živali. Trije imeniki opisanih živali: slovenski, latinski in nemški, kažejo bravcu, kje da more brž najti opis te ali ene živali. In tudi to je prav praktično.

Slika 18: Ocena Erjavčevega *Priradpisa živalstva* v Bleiweisovih *Novicah* leta 1864.

povezana v rutico, ter ironično dejal, da mora nesrečni slovenski šolar ob tem priti do enakega sklepa kot grški filozof: *Omnia mea mecum porto* (*Vse, kar je moje, nosim s seboj*) (Melik 1995: 103). Grün je tako opozoril na skopo bero šolskih knjig v slovenščini (Bufon 1964: 346). V slovenskem in nemškem tisku se je kmalu razširila anekdota, da je Grün vso strokovno literaturo, ki obstaja v slovenskem jeziku, prinesel v deželni zbor v žepnem robcu (Melik 1995: 103). Med številnimi reakcijami na Grünovo izjavo se je verjetno še najbolje odzval *Slovenski narod* v svoji 165. številki (23. julij 1881). Uvodoma je avtor, podpisan z »-r-«, sicer ponovno tožil nad nemško hegemonijo in se skliceval na slovensko narodno zavest, ki »bode še le tedaj popolnem utrjena, kadar bodo tudi olikani stanovi brez vsake izjeme zavedli se slovenskega rojstva, tako da ne bodo več gojilli nepotrebne nemškega navdušenja, katero sedaj prodajajo med nami«, a glede prevodov strokovnih učbenikov je poudaril, da je to zahtevno delo. Zavedajoč se, da vsi, ki govorijo nemško, vedo in lahko ocenijo, kako kompleksna in zahtevna so strokovna besedila, je avtor zapisal, da so »prevodi ravno tako dobri, če ne mnogo boljši, kot pa izvirne naučne knjige. To je privatno naše mišljenje, ki pa stoji trdno, ter se omajati ne da, če bojazljivo-previdne glave mej nami še tako ali tako protestujejo!«

Tako se je *Slovenski narod* postavil v bran prevajanju tudi navzven, seveda pa je v notranjeslovenskem diskurzu in v narodno emancipacijskem smislu položil upanje v roke Maticice, ki naj se osredotoči na izdajanje šolskih knjig, saj se »tu bije boj za duševno blagostanje, za duševno bodočnost in duševni napredek slovenskega naroda«. Kot vidimo, je že sam izid enciklopedične šolske knjige za Slovence pomenil »kulturno pridobitev, ki je lahko krepila slovensko zavest« (Prunč 2006: 300).

165. številka. Ljubljana, soboto 23. julija. XIV. leto, 1881.

SLOVENSKI NAROD.

Ishaja vnak dan, javnemsi poseledelke in dneve po praznikih, ter veja po pošti prejeman za avstro-ogerske dežele za celo leto 16 gl., za pol leta 8 gl., za četr let 4 gl. — Za Ljubljano brez pošiljanja na dom za celo leto 13 gl., za četr let 3 gl. 30 kr., za en mesec 1 gl. 10 kr. Za pošiljanje na dom se računa 10 kr. za mesec, 30 kr. za četr let. — Za tuje dežele toliko več, kolikor poštna zmaša. — Za gospode in študente na ljubških šolah in za dijaške veļa znižana cena in sicer: Za Ljubljano za četr let 2 gl. 50 kr., po pošti pojevano za četr let 3 gl. — Za osnanila se plačuje od četrdesetpe petdesetve 6 kr., če se omanilo enkrat tiska, 5 kr., če se dvakrat, in 4 kr., če se trikrat ali večkrat tiska.

Dopisi naj se izvolo frankirati. — Rokopisi se ne vračajo. — Uredništvo je v Ljubljani v Frane Kolmanov hiši „gleadiška stolba“.

OPRAVNIŠTVO, na katero naj se blagovoljno pošiljati naročila, reklamacije, oznasila, t. j. administrativne stvari, je v „Narodnej tiskarni“ v Kolmanovej hiši.

O potrebi slovenskih šolskih knjig.

—r.— Neomahljiva resnica je, da se bode navadno naše življenje še le tedaj uspešno razvijati prišlo, kadar bodedo imeli narodne svoje šole. Pri tem omenjamo ljudsko šolo le minogredje, ker ta mora biti narodna, če hoče doseči svoj namen, katerega ima izpolniti med prostim ljudstvom. Da se tudi v te učilnice usiljuje nemščina, da nemški „schulverein“ in njega pomagati na Kranjskem in po drugem Slovanskem tudi po teh šolah predejo svoje pejsčevine, to je istina; ali kaj tacega more počenjati samo negolična prestopljenja ali pa gola hudobija, ki je jednaka tistoj, s katero je prišel stan, ter je v tihaj noči poskušal zasejati ljudko mej pšenico.

Veliko večjega pomena za narodni naš napredek pa so naše srednje šole, katere so še vedno tako organizirane, da se velika množica gospodskih učencevov prerije skozi vse razrede, ne da bi se naučila slovenskega jezika. Ko pa dokončajo univerzo, se takoj z nemškimi svojim dahom povrnejo v slovensko deželo in prste stezajo in javnih službah, ter zakonu, ki terja od javnega uradnika znanje slovenskega jezika, zamudujejo s izgovorom, da so vsaj dokončali svoje študije na slovenskem gimnaziju, in da so torej slovenskega jezika zmogli, kolikor je bilo potrebno.

Slovenska narodna zavest bode še le tedaj popolnem utrjena, kadar bode tudi olikani stanovi brez vsake izjeme zavabili se slovenskega rojstva, tako da ne bode več gojili nepotrebne nemskega navduštenja, katero sedaj prodajajo mej nami. V tem oziru pa ne bode napočili prej boljši časi, dokler učeca se mladina ne bode imela boljših pojmov in nazorov o slovenščini, in dokler bode zapuščala gimnazije s tistim nenaravnim ali smešnim sovraštvom proti narodnosti našej, ki je morda opravičena pri najvnej, svojo mladost iz francoskih in angleških slovic srebajočej gospici, kratko nikar pa ne pri resnih mladencih.

Iz mnogih uzrokov imamo prepričanje, da nam hoče vlada dodeliti v srednjih šolah naravne naše pravice, katerih nam dozdaj dodeliti niso hotele. Vladi pa bi bila pot mnogo bolj uglajena, da imamo potrebnih šolskih knjig, katerih je do zdaj še tako malo zagledalo slovenski svet! Na tem polji je gotovo škodljivo, tajiti kaj, ter stvar prikrivati ali jo olepšavati! Gola istina je, da nemamo šolskih knjig, če ravno imamo sicer marsikako knjigo, pri kateri je škoda tiska, papirja in vsakega denarja, ki se je potrosil za njo! Vsak pametni človek vé, zakaj nemamo šolskih knjig: kdo jih hode izdajal, dokler ne vé, da jih bode kdo kupoval?! Vender moramo naglašati, da bi se bila lahko izdala už nekatera knjiga, ki bi nam zdaj prav izvirno služila. Ali pustimo, kar se nij zgodilo, in napismo vse modí, da se popravi, kar se je v preteklosti zamudilo. Čas, v katerem živimo, je prevažan za slovensko šolstvo, prevažan za razvoj slovenskega naroda! Kar zdaj zamudimo, popraviti se morda ne bo dalo nikdar več. Drevo je polno in veje se šibé pod zreliimi sadovi; skrbeti je treba, da se otrese, in vestno paziti, da ne udarjajo čez plot kaki tujci, ki bi nam pobrali sadove.

Čujemo, da se je visoka vlada obrnila do „Slovenske matice“, ter jej na srce pokladala, da naj bi izdala nekaj določno jej zamanzovanih šolskih knjig. Mi ne vemo, je li ta vest avtentična ali ne. Toliko pa živo čutimo, da je „Slovenskej matice“ tudi brez vladnega opominja sveta dolžnost storiti na tem polji, kar je mogoče. In pri tem nikdar ne pozabimo, da se v dveh mesecih lahko mnogo doseže, ker so prevodi ravno tako dobri, če ne mnogo boljši, kot pa izvirne naučne knjige. To je privatno naše prepričanje, ki pa stoji trdno, ter se omajati ne da, če bojazljivo-vidne glave mej nami še tako ali tako protestujejo!

Na „Slovensko matico“, ta zavod, ki je už pri svojej ustanovitvi napolnoval slovenski narod z najboljšimi in najposnovejimi upi, obrneno so torej zupet pogledi vsakega olikanskega slovenskega sveta, in vsi dobro misleči pričakujejo, da se bode v tem važnem in oddolžen trenutku delovanje „Matičino“ koncentriralo jedino le na izdavanje šolskih knjig. Ker se tu bije boj za duševno blagostanje, za duševno bodočnost in duševni napredek slovenskega naroda, prepričani smo, da bode vsi udje brez izjeme in brez najmanjšega goderanja prejimali priprste šolske knjige, ki imajo zdaj več pomena, kakor najbolj učeno, po celum svetu slovedo dele, ki bi se morda na slovenščino preložilo ter „Matičarjem“ v hišo poslalo!

Mi opuščemo vanko dalje besedovanje, ker smo preverjeni, da „Matičino“ prosveststvo in njen odbor sama popolnem sprevedita važnost odnošajev, pa da hosta valed tega pričela delovanje, energično in izvirno, kakor ga terjajo izvirnečne razmere, v katerih živimo.

Politični razgled.
Notranje dežele.
V Ljubljani 22. julija.
Kakor poročá „Čas“, sklíče se državni

Slika 19: Uvodni članek v *Slovenskem narodu*.

V šolah v drugi polovici 19. stoletja se je naravoslovje poučevalo pri dveh predmetih: predmet prirodopis (nem. *Naturgeschichte*) je zajemal prirodopis rastlinstva, živalstva in mineralogije, v sklopu prirodoslovja (nem. *Naturlehre*) pa so poučevali fiziko in kemijo. Prav naravoslovni učbeniki so bili, kot razberemo že iz zgornje anekdote, med prvimi srednješolskimi učbeniki, ki so izšli v slovenskem jeziku. Tako so npr. v sedemdesetih letih 19. stoletja na police prišli še učbeniki

s področja fizike in kemije. Za slovenske meščanske in srednje šole sta jih sestavljala Jakob Čebular³⁸ (1844–1929) in Andrej Senekovič³⁹ (1848–1926). V oceni Senekovičevega dela je leta 1883 večinoma govora o strokovni vsebini, vendar pa recenzent pohvali tudi jezik, ko pravi: »Gospod pisatelj [je] s svojo knjigo, v kateri nam dobro izvedeno gradivo v prav razumljivem in gladkem jeziku podaje, šolskim potrebam jako ustregel (Borštner 1883: 382).

V prvi polovici šestdesetih let 19. stoletja sta izšla učbenika za prirodopis rastlinstva in prirodopis živalstva, ki sta ju po nemškem izvirniku izpod peresa Aloisa Pokornyja⁴⁰ prevedla Fran Erjavec in Ivan Tušek.⁴¹ Obe šolski knjigi pa sta bili v začetku sedemdesetih let tudi uradno potrjeni za uporabo v šolah, kjer so ju uporabljali skoraj 30 let.⁴² V podpoglavju 5.1.2. si bomo podrobneje ogledali oba prevoda s področja prirodopisa, najprej pa si podrobneje pogledjmo, kakšna in predvsem kako dolgotrajna je bila pot do uradne potrditve učbenikov, ki so se nato smeli uporabljati pri pouku.

5.1.1 Prevajalci in ovire na poti do aprobacije prirodopisnih učbenikov

Eden pomembnejših prevajalcev naravoslovnih del v slovenščino v drugi polovici 19. stoletja je bil že večkrat omenjeni Fran Erjavec (1834–1887). Podpisal pod vrsto prevedenih in avtorskih učbenikov s področja mineralogije, živalstva, torej zoologije, pa tudi fizike. Že v mladih letih je pokazal izjemen smisel za naravo in njeno opisovanje, o čemer pričajo njegovi prispevki za dijaški list *Vaje*. Po gimnaziji v Gorici (1847–1855) je Erjavec na Dunaju študiral kemijo in prirodopis za poučevanje na realkah. S poučevanjem je začel leta 1860 na zagrebški realki, kjer

38 Jakob Čebular je leta 1882 izdal učbenik *Fizika za nižje gimnazije, realke in učiteljišča*. Čebularjevo fiziko je Ministrstvo potrdilo za šolsko uporabo leta 1884, leta 1886 so jo smeli uporabljati tudi v realkah, v osemdesetih in devetdesetih letih pa so jo uporabljali tudi na učiteljiščih.

39 Andrej Senekovič je v slovenskem jeziku leta 1883 spisal učbenik *Fizika za nižje razrede srednjih šol* in leta 1892 učbenik *Osnovni nauki iz fizike in kemije za meščanske šole*.

40 Pokornyjeve učbenik za nižje gimnazije in realke v treh delih z naslovom *Naturgeschichte der drei Reiche*, je izšel pri *C. kr. založbi šolskih knjig* na Dunaju v letih 1853/54 (Pokorny 1853/54). Izvirnika, s katerima smo v analizi primerjali prevoda, pa sta izdajali, natisnjeni pri založbi Tempsky v Pragi (Pokorny 1868; Pokorny 1870).

41 Ko je leta 1867 v Erjavčevem prevodu izšel še učbenik za mineralogijo za nižje gimnazije in realke (prim. Fellöcker 1867; Erjavec 1867), prevod izvirnika Sigmunda Fellöckerja (1853), so bili na voljo slovenski učbeniki za tri pomembnejše teme, ki so se v okviru prirodopisa obravnavale v nižjih razredih gimnazij in realk. Erjavec je nato leta 1883 izdal še en učbenik z istega področja (*Prirodopis rudnistva ali mineralogija*), ki je bil prevod tretjega dela Pokornyjevega naravoslovja (*Naturgeschichte der drei Reiche*). Ta Erjavčev učbenik je bil leta 1884 aprobiran. Erjavec je v učbeniku naveden kot avtor («spisal Fran Erjavec, c. kr. profesor»). Predvidevamo lahko, da se je Erjavec opiral tako na svoj prevod Fellöckerjevega dela kot tudi na Pokornyjeve izvirnik, vendar bodo to morda pokazale nadaljnje raziskave.

42 Vse podatke o aprobacijah tukaj in v nadaljevanju smo prevzeli iz različnih letnikov uradnega lista Ministrstva za bogočastje in uk (*Verordnungsblatt für das Ministerium für Cultus und Unterricht*. Wien: Verlag des k.k. Ministeriums für Kultus und Unterricht).

je ostal enajst let, nato je do leta 1875 učil v Gorici. Poleg učiteljskega in prevajalskega dela se je ukvarjal tudi z leposlovjem in pisal predvsem črtice in potopise, a tudi številne razprave in poljudnoznanstvena dela, v katerih je do izraza prišel njegov izjemen dar za jezik. Tako se zdi, da je Erjavec tudi na področju strokovnega jezika zelo zanesljiv in mu besede ne povzročajo težav. V svojih učbenikih »vse, kar nam razlaga, posreduje tako lahkotno, kot da bi nam bilo vse to že zdavnaj jasno in nam to pripoveduje le še za razvedrilo«, je o njegovih delih zapisala Martina Orožen (1979: 147). Razen učbenikov za mineralogijo in živalstvo, ki ju obravnavamo v nadaljevanju, sodita k Erjavčevemu prevajalskemu delu še prevoda snopičev *Kemija* in *Zoologija* v že omenjeni Schödlerjevi *Knjigi prirode*. Izpod njegovega prevodnega peresa pa je leta 1881 prišel tudi učbenik *Somatologija ali nauk o človeškem telesu*, preveden po nemškem izvirniku Jana Nepomuka Woldřicha (1834–1906), ki so ga v osemdesetih letih 19. stoletja potrdili za uporabo na učiteljskih, na seznamih Ministrstva za bogočastje in uk pa ga najdemo še konec devetdesetih let.

Slika 20: Portret Frana Erjavca iz leta 1889.

Poleg Erjavca moramo omeniti še Ivana Tuška (1835–1877), ki je po osnovni šoli v Železnikih in Škofji Loki obiskoval gimnazijo v Ljubljani in bil tu Erjavčev sošolec. Oba sta bila navdušena naravoslovca in tako kot Erjavec je bil tudi Tušek vajevec. Med letoma 1855 in 1859 je na Dunaju študiral naravoslovje in po končanem študiju začel poučevati fiziko in prirodopis. Najprej je učil na Dunaju

(1859–1861), nato deset let na višji realki v Zagrebu (1861–1871) in zatem na ljubljanski gimnaziji (1871–1876). Tušek je iz Zagreba aktivno sodeloval pri prizadevanjih za uporabo slovenskega učnega jezika v srednjih šolah na Slovenskem, pisal pa je tudi o terminoloških vprašanjih, kakor smo omenili v poglavju 4.4.

Tušek je poleg tega v slovenščino med letoma 1867 in 1875 prevedel poljudno-znanstveno delo *Štirje letni časi* in je bil, tako kot Erjavec, v prevajalski ekipi pri Schödlerjevi *Knjigi prirode*; zanjo je prevedel zvezka *Fizika* in *Botanika*. Vsa Tuškova dela so izšla pri Matici, kjer je bil med letoma 1870 in 1876 tudi član odbora in tajnik. A Tušek ni deloval le v slovenskem okolju: v svojih zagrebških letih je sodeloval tudi pri nastajanju hrvaškega terminološkega priročnika *Rječnik znanstvenoga nazivlja*, ki je izšel leta 1874, in sestavil dva učbenika za hrvaške šole. O pomembnosti Tuškovega terminološkega dela govori dejstvo, da je Matej Cigale njegove, fizikalne in matematične izraze vključil v svoj terminološki priročnik (Bufon 2013).

V nadaljevanju sta natančneje predstavljena dva prevoda s področja prirodopisa, in sicer druga izdaja Tuškovega prevoda *Prirodopis rastlinstva s podobami* (1872a) in prav tako druga izdaja Erjavčevega prevoda *Prirodopis živalstva s podobami* (1872b). Oba učbenika (njuni drugi izdaji)⁴³ sta bila potrjena za uporabo v nižjih razredih gimnazij leta 1872. Zanimivo je, da sta morala počakati osem let, od prve do druge izdaje, preden so ju dejansko aprobirali in smeli uporabljati v šolah. Pri tem se seveda moramo vprašati, kje se je zataknilo oz. kaj so bili razlogi, da knjigi nista bili potrjeni že v prvi izdaji.

Iz arhivskega gradiva vemo, da je učitelj Valentin Konšek leta 1868 prosil, naj dovolijo Erjavčevo *Živalstvo* kot pomožno učno gradivo za uporabo v šolah (AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, fasc. 31/14, št. 5597). Šolnik in politik Valentin Konšek (1816–1899) je preko deželne vlade že 12. maja 1867 prosil dunajsko ministrstvo, da učbenik potrdi. V pismu Konšek ugotavlja, da polovica gimnazijcev v prvem razredu ljubljanske gimnazije, kjer je v šestdesetih letih poučeval naravoslovne predmete (Pirjevec 2013), le slabo govori nemško ter da pomanjkljivo znanje nemščine, ki je učni jezik, predstavlja oviro pri razumevanju snovi pri posameznem predmetu, ovira za gimnazijce pa je seveda iz leta v leto večja. Zatem Konšek seže kar po svojih izkušnjah in argumentira, da ravno zaradi slabega jezikovnega znanja tudi sam kot učitelj snov pogosto razloži najprej v nemščini, nato pa, da bi si gimnazijci znali predstavljati pomembne predmete v naravi, ki jih obravnavajo, snov razloži še v slovenščini, pri posameznih nalogah pa v slovenščino prevaja kar stavek za stavkom. Pri tem pa si pomaga z »zvestim slovenskim Erjavčevim prevodom« Pokornyjevega učbenika o živalstvu, ki je izšel leta 1864 v Celovcu. Temu nazornemu prikazu, kako poteka pouk na ljubljanski gimnaziji, doda še, da bi bilo nadvse zaželeno, da

43 Prvič sta Erjavčevo *Živalstvo* in Tuškovo *Rastlinstvo* izšla leta 1864 pri Celovški založbi Leon, obe drugi izdaji so natisnili v Ljubljani, izdala pa ju je Matica, hkrati pa sta bili leta 1872 natisnjeni obe knjigi tudi v Pragi. Tretjo izdajo sta učbenika doživela v letih 1880 oz. 1881 in so ju ponovno tiskali v Pragi. Tudi tretja izdaja obeh šolskih knjig je bila aprobirana.

bi Erjavčev učbenik kot pomožno učno sredstvo (ki bi pomagalo preseči jezikovne nesporazume) potrdili za uporabo v prvem razredu gimnazije. Njegovo mnenje je podprla tudi deželna vlada, a žal so bila prizadevanja neuspešna. Ministrstvo, kamor so iz Ljubljane skupaj s Konškovo prošnjo za aprobacijo poslali tudi izvod Erjavčevega prevoda, je predlog zavrnilo in odločilo, da učbenika ne potrdi, češ, da to ni potrebno. O tem priča akt deželne vlade, kjer preberemo še komentar, da

[t]o pa ne izključuje tega, da si učitelj, zato da bi zagotovil razumevanje snovi, pri gimnazijah, ki pridejo na gimnazijo s pomanjkljivim znanjem nemščine, ne bi smel pomagati s slovenščino; a v ta namen je uvedba slovenskega učbenika nepotrebna (AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, fasc. 31/14, št. 5597).⁴⁴

Zgornji dokument odlično predstavi realno stanje na gimnazijah na Slovenskem v šestdesetih letih 19. stoletja. Čeprav je bila gimnazija na papirju »nemška«, torej je bil učni jezik nemščina, to nikakor ne pomeni, da se pri urah ni govorilo tudi slovensko. To tudi šolnik Konšek odkritosrčno sporoča Dunaju. S tem postane črno-bela slika, ki si jo včasih predstavljamo, ko govorimo o odnosu med nemško govorečimi in slovensko govorečimi prebivalci našega prostora, precej bolj raznobarvna. Realnost v šolskih razredih je bila pogosto dvo- oz. večjezična. Po drugi strani odgovor Dunaja jasno pokaže, da državne oblasti v šestdesetih letih niso aktivno podpirale dejavnosti, s katerimi bi si slovenščina utrla pot v šole – kot je bilo v petdesetih letih, ko so dunajski politiki bistveno bolj aktivno podpirali vstop deželnih jezikov v šolstvo, kar bomo videli v poglavju 5.2, v katerem bomo spregovorili o matematiki. Seveda je argument Dunaja do določene mere tudi razumljiv. Zakaj slovenska knjiga, če pa je učni jezik nemščina? Toda, celo temu je dodan stavek, da ni ovir za uporabo slovenščine, če to lahko pripelje do boljšega znanja.

Sklenemo lahko, da je bil postopek od prevoda do natisa in aprobacije zapleten in načeloma je trajalo kar nekaj časa, preden se je določena knjiga uradno znašla na seznamu potrjenih učbenikov, kakor to za potrjevanje šolskih knjig v bistvu velja še danes. Prav tako je bilo v drugi polovici 19. stoletja v navadi, da so stari učbenik, potem ko iz kakršnega koli razloga, na primer iz jezikovnega, pedagoškega ali didaktičnega vidika, ni bil več primeren za uporabo v šolskih klopih, nadomestili z novim. Tako so konec 19. stoletja Tuškov *Prirodopis rastlinstva s podobami* za nižje razrede srednjih šol zamenjali z učbenikom Alfonza Paulina (1853–1943); ta je bil od leta 1904 dalje edini učbenik, namenjen poučevanju botanike na seznamih Ministrstva za bogočastje in uk. Pokornyjev učbenik *Prirodopis živalstva*, ki ga je v slovenščino prevedel Erjavec, pa so z novo knjigo nadomestili leta 1907. To je bil učbenik izpod peresa prirodopisca Ivana Macherja (1857–1919), ki je bil aprobiran

⁴⁴ V izvirniku se citat glasi: »Dies schließt jedoch nicht aus, daß bei Schülern, die mit mangelhafter Kenntniss der deutschen Sprache in das Gymnasium eintreten, anfänglich zum sicheren Verständnisse des Lehrstoffes von Seite des Lehrers mit der slowenischen Sprache nachgeholfen werde; zu diesem Zwecke ist aber die Einführung eines slowenischen Lehrbuches nicht nöthig.«

leta 1907 in ga na seznamih potrjenih knjig najdemo tudi še leta 1915. Macher je poleg tega spisal tudi *Botaniko za višje razrede srednjih šol*, ki je izšla leta 1910 pri Kleinmayrju in Bambergu v Ljubljani in je bila ravno tako aprobirana. Med nadaljnjimi uradno potrjenimi učbeniki s področja prirodopisa so bili na seznamu leta 1915 še *Prirodopis živalstva za višje razrede srednjih šol*, ki ga je napisal Leopold Poljanec (1872–1944), prav tako njegova *Mineralogija in geologija za velike gimnazije* (Celovec 1909) in *Minealogija za nižje razrede srednjih šol in enake zavode*, ki ga je pripravil geolog Karel Hinterlechner (1874–1932). Med prirodoslovnimi učbeniki pa je tu še tretja izdaja Senekovičeve *Fizike za nižje razrede srednjih šol* (1910) ter *Fizike za višje razrede srednjih šol*, ki jo je prispeval Josip Reisner (1875–1955).

Koliko vsebine, terminologije pa tudi didaktičnih prijemov so nasledniki prevzeli od svojih predhodnikov, bodo v prihodnje zagotovo lahko odgovorile nove podrobne raziskave. V naslednjem poglavju si bomo za začetek ogledali le prevoda Erjavčevega učbenika o živalstvu in Tuškovega učbenika o rastlinstvu.

5.1.2 Potrjena prevedena učbenika: Erjavčevo *Živalstvo* in Tuškovo *Rastlinstvo*

Kot omejeno, je Erjavčev prevod *Prirodopis živalstva s podobami* (Pokorny 1872b) po prvi izdaji leta 1864 doživel še tri ponatise. Za analizo je uporabljena aprobirana izdaja iz leta 1872, natisnjena pri Slovenski matici in pri praški založbi H. Mercy (Pokorny 1872b). Erjavčev prevod *Prirodopis živalstva* je bil v gimnazijah v uporabi od leta 1872 do 1907, ko ga je nadomestil že omenjeni potrjeni učbenik Ivana Macherja *Prirodopis živalstva za nižje razrede srednjih šol*.

Če prva izdaja učbenika leta 1864 zaradi nižjih stroškov tiska ni vsebovala slik, je Matica leta 1872 spodbudila Erjavca k pripravi nove verzije učbenika in prevzela stroške za tisk izdaje s podobami, saj je bil temeljni cilj, da bi bil učbenik prav tako kvaliteten kot nemški izvirnik, predvsem pa je ravno v naravoslovju pomembno, da si znajo gimnazijci obravnave tematike tudi predstavljati. Druga izdaja učbenika je tako prišla na svetlo s spremenjenim naslovom: *Prirodopis živalstva s podobami. Za spodnje razrede srednjih šol*.

V *Prirodopisu živalstva* lahko opazimo, da poimenovanju živalskih redov, razredov in vrst v slovenskem prevodu večinoma sledita še nemška in latinska ustreznica. To kaže na začetno negotovost pri vpeljevanju novih poimenovanj ter na zanašanje na boljše razumevanje, če se poleg latinskega ohrani tudi nemško ime, ki so ga gimnazijci verjetno poznali. Tako je v slovenskem učbeniku sleherna živalska vrsta poimenovana vsaj v treh jezikih, medtem ko ima nemški izvirnik praviloma poimenovanji le v dveh jezikih (tabela 2).

Tabela 2: Poimenovanja živalskih vrst v učbenikih *Illustrierte Naturgeschichte* in *Prirodopis živalstva*.

	<i>Illustrierte Naturgeschichte</i> (Pokorny 1870)	<i>Prirodopis živalstva</i> (Pokorny 1872b)
1	die Viper oder Kreuzotter (Vípera berus) (str. 118)	gad (die Viper oder Kreuzotter, Vípera berus) (str. 125)
2	der europäische Seebarsch (italien. Branzin, latin. Labrax lupus) (str. 127)	ljubin (der Seebarsch, laško: branzin, latinsko: Labrax lupus) (str. 134)
3	die Gazelle (Antílope Dorcas) (str. 47)	gazela (die Gazelle, Antílope Dorcas) (str. 46)
4	der Kuguar (Puma oder amerikanische Löwe, Felis cóncolor) (str. 19)	kuguar, puma ali ameriški lev (der amerikanische Löwe, Felis Cóncolor) (str. 19)

Za morske živalske vrste sta izvirnik in prevod navajala tudi poimenovanje v italijanskem jeziku (primer 2), kar kaže na upoštevanje pogostosti rabe besede na Primorskem. V primeru 2 je zanimiva še Erjavčeva novo vpeljana beseda za brancina, in sicer *ljubin*; besede v Wolfovem slovarju ni, prav tako se tudi ni ohranila do danes. Erjavec je poimenovanje prevzel iz hrvaščine (hrv. *lubin*; v uporabi še danes), kar potrjuje že omenjeno dejstvo, da so se prevajalci morali znajti in so iskali terminologijo v drugih slovanskih jezikih. Iz primerov je razvidno tudi, da je za živali, ki so bile prisotne v slovenskem prostoru, Erjavec uporabil domače ime (primer 1), pri tujih živalih pa je bilo slovensko poimenovanje navadno prevzeto iz nemščine (primera 3 in 4). Kadar je izvirnik navajal več kot eno poimenovanje v nemškem jeziku, Erjavec praviloma navede vse ustreznice. Na podlagi navedenih primerov bi učbenik lahko opisali kot neke vrste terminološki glosar, saj so gimnazijci spoznali poimenovanja živalskih vrst v vsaj treh jezikih.

Debla, redi in razredi so v nasprotju s poimenovanji živalskih vrst znanstvene kategorije, ki v ljudskem jeziku niso bile prisotne, zato je prevajalec moral poiskati nove (včasih zelo kreativne, a danes povsem zastarele) rešitve, kot prikazujejo primeri v spodnji tabeli (št. 3):

Tabela 3: Erjavčeve rešitve poimenovanja živalskih redov v učbeniku *Prirodopis živalstva*.

	<i>Illustrierte Naturgeschichte</i> (Pokorny 1870)	<i>Prirodopis živalstva</i> (Pokorny 1872b)
5	Schreibvögel	vpijati
6	Laufvögel	brzoteki
7	Schwimmvögel	plovci
8	Laufkäfer	brzci
9	sägehörnige Käfer	pilaši

Vidimo, da Erjavec v nekaterih primerih ni našel besedotvorno najbolj primernih rešitev. Iz nemškega termina *Schreibvögel* je tako jasno razvidno, da razred sodi v red ptičev, prav tako, kot je jasno, da so *Laufkäfer* hrošči in sodijo v red žuželk. Slovenske termine je Erjavec izpeljeval samo na podlagi prvega dela nemške zloženke, zato na primer slovenska ustreznica nemškega izraza *Laufvögel* (*brzoteki*) ne izda, da gre pri njej za red, ki sodi v družino ptičev. Podobno velja tudi za ostale našete primere. Erjavčeva poimenovanja živalskih redov se v precejšnji meri niso ohranila, kar priča o neustreznosti njegovih besedotvornih postopkov.

Razen pri poimenovanju živalskih vrst v učbeniku ne najdemo nemških ustreznic v oklepaju za slovenskim izrazom. Te so navedene le v dodatnem poglavju o človeku, kjer imajo ob prvi omembi vsi termini s področja anatomije ob sebi še ustreznico v nemškem jeziku. Takšni primeri so na primer *sluznica* (*Schleimhaut*), *vranica* (*Milz*) ali *žolč* (*Galle*). Prav dejstvo, da je Erjavec v oklepajih navajal nemško izvirno besedo, zgovorno priča o tem, da se je zavedal, da uvaja nova poimenovanja, torej je poskušal zagotoviti, da bo ciljni bralec razumel pomen besede, zato je skrbno zabeležil tudi nemško besedo. S tem je Erjavec kot prevajalec stopil v vlogo inovatorja, ki v besedni zaklad vnaša nove izraze. Če pomislimo, kako težko so si nova kulturno zaznamovana poimenovanja utirala pot v slovensko časopisje,⁴⁵ je vloga prevajalca strokovnih besedil še toliko bolj pomembna in je ne smemo podcenjevati.

V Erjavčevem prevodu nadalje lahko sicer opazimo tudi vpliv nemščine, med drugim pri zemljepisnih lastnih imenih. V nekaterih primerih je slovensko ime izpeljal na podlagi nemškega (npr. *Grönlandec, v Egyptu, na novem Seelandu*) in pri tem uporabil tudi črke, ki jih slovenska abeceda ni poznala, ali pa je na primer ohranil nemško poimenovanje za Novo Zelandijo. Vseeno pa je Erjavec, da bi učbenik približal ciljnim bralcem in ga umestil v slovenski prostor in čas, nekatere informacije lokaliziral, torej je reference zavestno organiziral tako, da so nanašale na naš prostor. Tako je pri opisu živalskih vrst na nekaterih mestih dodal informacije o razširjenosti določene vrste na Slovenskem (tabela 4).

⁴⁵ Ko so v letu revolucije 1848 v Novem mestu poskušali priklicati v življenje časopis *Sloveniens Blatt* je uredništvo s sodelavci hitro obupalo, saj so ugotovili, da bodo težko pisali o političnih dogodkih, če jih ne morejo poimenovati s slovenskimi izrazi (npr. ustava/konstitucija), ki so si jih morali najprej razjasniti. Tako je list izhajal v nemščini; čeprav je uredništvo izrazilo upanje, da bodo že leta 1849 pred bralce stopili v slovenskem jeziku, se to seveda ni zgodilo – list pa je tudi v nemškem jeziku kmalu zamrl (Granda 1994: 232–252).

Tabela 4: Reference na slovenski čas in prostor v Erjavčevem prevodu.

	<i>Illustrierte Naturgeschichte</i> (Pokorny 1870)	<i>Prirodopis živalstva</i> (Pokorny 1872b)
10	[...] und kommt hier höchstens vereinzelt vor (str. 23).	[...] le sem ter tja se prikaže kak pritepenec. Tudi pri nas se nahajajo še tu in tam, zlasti po notranjem Kranjskem, kamor pridejo iz sosednega Hrvaškega ⁴⁶ (str. 23).
11	/	Pri nas na Krasu živi tudi skalni jereb ali kotorna (Steinhuhn, Perdix saxatilis) (str. 96).
12	Während er an vielen Orten nur durchzieht, siedelt er sich anderwärts [...] (str. 101).	Skozi nekatere kraje samo potuje (na pr. skozi naše slovenske), drugod pa se naseli [...] (str. 105).
13	Er fehlt daher auch dem ganzen Stromgebiete der Donau. (str. 138).	[...] torej je tudi vse donavsko porečje nima. (Na Slovenskem se dobi v Soči in v njenih pritocih: v Vipavi in Idrici) (str. 147).
14	Die berühmtesten Krebse findet man bei uns in der Traun und bei Laibach (str. 214).	Najiminitnejši raki v Avstriji so krški (iz Krke na Dolenjskem) in trunski (iz reke Trune v gornji Avstriji), pa tudi okoli Ljubljane se dobodo lepi in okusni raki (str. 232).

Pri opisu volka (primer 10) prevajalec doda, da je ta zver na Kranjskem bolj razširjena kot sicer v Avstriji. Pri opisu jerebice (primer 11) Erjavec navede še vrsto ptice, ki živi samo na Krasu, česar Pokorny v izvorniku ne omeni. Za štorlkljo (primer 12) slovenski bralec izve, da jo lahko vidimo tudi pri nas. V primeru 13 avtor v izvorniku pove, da jegulje ni v Donavi, vendar ne pove, kje lahko naletimo nanjo. Nasprotno pa prevajalec doda informacijo o razširjenosti jegulje v regijah s slovenskim prebivalstvom. Tudi v primeru 14 Erjavec doda informacijo o razširjenosti rakov v reki Krki. S številnimi razširitvami in dodatki je Erjavec povečal identifikacijski učinek na bralca, poleg tega pa je postalo besedilo za slovenskega gimnazijca tudi bolj zanimivo in domače.

V tabeli 5 je predstavljen Erjavčev preprost, a zelo natančen in slikovit jezik, ki ga lahko ponazorimo s kratkim primerom opisa črne žolne:

Tabela 5: Primer Erjavčevega prevoda v učbeniku *Prirodopis živalstva*.

	<i>Illustrierte Naturgeschichte</i> (Pokorny 1870)	<i>Prirodopis živalstva</i> (Pokorny 1872b)
15	Er hat einen langen, geraden, eckigen Schnabel, dessen Nasenlöcher von kurzen Borsten bedeckt sind, und eine sehr weit vorschnellbare spitze, mit feinem Widerhaken besetzte Zunge (str. 70).	Na ravnem, dolgem, robatem kljunu so nosnice s kratkimi ščetinami pokrite, špičasti, izprožni jezik je pa s kaveljci oborožen (str. 71).

⁴⁶ Primeri, ki so še posebej zgovorni za našo raziskavo, so v tem primeru in povsod v nadaljevanju v krepkem tisku in smo jih odebili avtorji.

Prevajalec se je v zgornjem primeru izognil uporabi prilastkovega odvisnika, tako da je izpustil osebek *er* (*Schwarzspecht*, črna žolna). Na ta način je tvoril za slovenskega bralca dosti bolj »prijazno« enostavno vezalno priredje, medtem ko nemško poved sestavljata dvodelni glavni stavek in prilastkov odvisnik. Podoben pristop opazimo v celotnem Erjavčevem prevodu, zato je njegov učbenik izredno berljiv, a hkrati nič manj informativen kot izvirnik. Prav vsaka beseda v prevodu je premišljena in zavestno izbrana, prevajalec se je trudil uporabljati vse dostopne pripomočke, predvsem pa je stremel k temu, da bi besede zajemal iz živega, govorjenega jezika. O Erjavčevem spevnem jeziku in dolgotrajnem piljenju prevoda knjige o živalstvu že leta 1889 takole poroča njegov sodobnik Fran Levce (1846–1916):

Ta lepi jezik, ta krepki in jedrnat zlog, ta bistra in prozorna pisava – to so svojstva, s katerimi se nobena druga šolska knjiga slovenska ne more ponášati v toliki meri, kakor se odlikujejo ž njimi Erjavčeve knjige. Njemu preláganje ni bilo hlapčevsko, mehanično delo. Bil je tudi v prevodih svojih silno vesten in natančen. Znano mi je, kakó je prirejal za natisek svoj »Prirodopis živalstva« v drugem izdanji leta 1872. Po tri dni, po ves teden je časih razglábljal in premišljeval kako posebno karakteristično besedo ter ugibal, kakó bi ji dal pravo slovensko lice. Pregledovala sva Cigaletov, Vukov in Miklošičev slovár, a napósled je morala vendar priti na vrsto – ultima ratio: pisal je pónjo Levstiku v Ljubljano ali Šuleku v Zagreb. Zategdaj pa tudi nobeden učni predmet v slovenščini nima tako izbornih učil, nobeden predmet tako dovršene terminologije, kakor zoologija, mineralogija in somatologija. In kar je največ vredno, to terminologijo je Erjavce iz večine zajél naravnost iz národovih ust! (Levec 1889: XX)

Če se od Erjavca in terminologije s poročja živalstva preselimo še k drugemu področju prirodopisa, si velja podrobneje ogledati še Tuškov prevod *Prirodopis rastlinstva*. Tudi ta knjiga prvič izšla že leta 1864, svoj drugi natis pa je učbenik doživel enako kot Erjavčev *Prirodopis živalstva* leta 1872 pri Matici in istočasno pri praški založbi H. Mercy (Pokorny 1872a). Tušek je razloge za drugo izdajo učbenika pojasnil v predgovoru:

Slavno ministrstvo nauka in bogočastja je jeseni lanskega leta vpeljalo moj leta 1864 izšli prevod Pokorny-evega prirodopisa rastlinstva v slovenske razrede naših srednjih šol. Ker se je pa ta knjiga bila že čisto razprodala, trebalo je gledati, da se ali stari prevod na novo natisne, ali pa, da se najnovjše predelano, pomnoženo in 350 podobami ilustrirano nemško izdanje posloveni (Tušek 1872: V).

Kot piše Tušek, je bil njegov prevod *Rastlinstva*, ki je izšel 1864 v Celovcu, šele po nekaj letih potrjen za rabo v šolah. Ker pa je bila celovška izdaja potrebna prenove, obenem pa so njeni izvodi tudi pošli, se Tušek se ni odločil za ponatis,

ampak je ob podpori Matice, ki je učbenik založila, pripravil prenovljeni prevod, ki je vseboval tudi podobe.

Podobno kot v Erjavčevem *Živalstvu* so tudi tukaj rastlinske vrste poimenovane v treh jezikih, le da slovenskemu imenu najprej sledi latinsko ime in nato nemško, na primer *jeternik* (*Anemóne hepática*, *blaues Leberblümchen*). Tušek je bil pri prevajanju učbenika izhodiščno usmerjen, saj je zelo zvesto prevajal izhodiščno besedilo, deveto izdajo Pokornyjevega učbenika *Illustrierte Geschichte des Pflanzenreiches*. Ekvivalenco opazimo tako na makrostrukturni ravni pri razporedu poglavij, ki so organizirana povsem enako kot v izvorniku, kot tudi na stavčni ravni, kjer lahko opazimo, da se je Tušek lotil prevajanja tako rekoč besedo za besedo (tabela 6).

Tabela 6: Opazne interference v Tuškovem prevodu *Pririodopis rastlinstva*: nemški besedni red.

	<i>Illustrierte Naturgeschichte</i> (Pokorny 1868)	<i>Pririodopis rastlinstva</i> (Pokorny 1872a)
16	Der Wiesenkleee (Trifólium pratense) hat aufrechte oder aufsteigende, 1 Fuß hohe, ästige Stengel, dreizählige Blätter und rundliche Blütenköpfchen. Die Blättchen, deren manchmal, obgleich sehr selten, vier oder fünf vorkommen, sind eiförmig, ganzrandig und oft in der Mitte schwärzlich-weißlich gefleckt (str. 30).	Travniška detelja (Trifólium pratense, Wiesenkleee) ima k višku stoječe ali dvigajoče se, do 1 čevlja visoka, vejnata stebila, trojnate liste in okroglaste cvetne glavice. Listki, katerih se časih, toda le jako redko kdaj, po 4 ali 5 najde, so jajčasti, celorobi in imajo na sredi črnkasto ali belo liso (str. 30).

V zgornjem primeru je prevajalec v slovenskem prevodu ohranil nemški besedni red in stavčno strukturo, zaradi česar besedilo v slovenščini deluje okorno. Kot ugotavlja Anton Janko, se je v slovenskih besedilih vse od 16. stoletja naprej »predvsem pri besednem redu uveljavila nemška raba, ne le v prevodih, temveč tudi v avtorskih delih« (Janko 1999: 314) in so bili takšni postopki pogosta značilnost slovenskih prevodov. Tudi zaradi tega so bili mnogi takratni izobraženci skeptični do prevodne dejavnosti (prim. četrto poglavje v tej knjigi).

A če pri sintaksi opazimo precejšnje interference med izvornikom in prevodom, lahko pri vsebini ugotovimo, da je Tušek iskal boljše rešitve, predvsem prilagoditve v obliki dodatkov oziroma lokalizacije podatkov o razširjenosti rastlinskih vrst (tabela 7).

Tabela 7: Primeri lokalizacije podatkov v prevodih Tuška v učbeniku *Prirodopis rastlinstva*.

	<i>Illustrierte Naturgeschichte</i> (Pokorny 1868)	<i>Prirodopis rastlinstva</i> (Pokorny 1872a)
17	[...] in unfruchtbaren Gegenden wird auch Brot für Menschen daraus bereitet (str. 159).	Po nerodovitnih krajih, kakor n. pr. po naših slovenskih hribih, v Škociji itd. pekó iz njega kruh ovsenjak (str. 164).
18	Die Hirse wird besonders in wärmeren Gegenden auf Sandboden, hier und da, wie in Steiermark u. Krain, sehr häufig angebaut (str. 159).	Proso sejejo sem ter tje pogosto, posebno v toplejših krajih na peščenih njivah, kakor po Štajerskem, Kranjskem in Hrvaškem (str. 164).
19	[...] [die Kartoffel] wurde 1584 nach Europa, und erst 1730–40 nach Deutschland eingeführt (str. 72)..	[...] je bil prinesen v Evropo leta 1584, in v naše kraje še le leta 1730–40 (str. 75).

V prevodu je Tušek dodal konkretna primera za nerodovitne kraje, kjer ljudje pečejo kruh iz ajde (primer 17) ter ustvaril domačnost prevoda. Prav tako je dodal informacijo, da proso sejejo tudi na Hrvaškem, torej v sosednji deželi, ki jo je Tušek zelo dobro poznal, saj je deset let učil na zagrebški realki. V primeru 19 pa je v prevodu Nemčijo nadomestil z besedno zvezo *naši kraji*, ter tako ta podatek zamenjal z splošnim podatkom in referenco *o naših krajih*, kar kaže na uporabo podobnih strategij, ki so bile domače tudi Erjavcu.

Tudi pri Tušku seveda ne moremo prezreti njegovega terminološkega dela. Kot že navedeno, je Tušek sestavil botanično terminologijo, ki se je v veliki meri ohranila vse do današnjih dni. Tako lahko že v njegovem članku *Najbolj potrebne stvari iz botanične terminologije* in seveda v prevodu učbenika najdemo izraze, kot so enodomi in dvodomi cvetovi, enokaličnice, dvokaličnice, betič, pestič, češulja in podobno, ki so se ustalili v rabi v slovenskem jeziku stroke.

Sklenemo lahko, da so bili prevodi učbenikov s terminološkega stališča izjemno pomembni, saj so bila to ena prvih del v slovenskem jeziku na svojem področju, na osnovi katerih se je oblikoval in uveljavljal strokovni jezik s področja naravoslovja, v našem primeru prirodopisa, v slovenskem jeziku. S tem pa je tesno povezano vprašanje terminologije, o kateri bomo obširneje spregovorili v naslednjem pod poglavju o prevajanju matematičnih učbenikov.

5.2 MATEMATIKA

O matematičnih, predvsem o geometrijskih vprašanjih in terminologiji, se je veliko razpravljalo že sredi 19. stoletja. V razprave je bil kot konzultant, svetovalec

in kritični recenzent vključen nedvomno najbolj ploden avtor s področja matematične vede, cenjeni in ugledni matematik in šolski svetnik Franc Močnik (1814–1892). V nadaljevanju si bomo podrobneje ogledali prevode njegovih matematičnih učbenikov, uvodoma pa spregovorili o terminoloških vprašanjih s področja geometrije.

5.2.1 Prevajanje geometrijske terminologije

Terminološke pobude so že v petdesetih letih 19. stoletja prihajale tudi iz najvišjih šolskih krogov, kar ponovno kaže na to, kako pomembno vlogo v procesu nastajanja slovenske strokovne terminologije so odigrali akterji s področja šolstva na državni in ne zgolj na lokalni ravni. Posebej reprezentativen in slikovit je primer poskusa uvajanja slovenske terminologije za geometrijo, ki ga lahko rekonstruiramo na podlagi arhivskih dokumentov (AS 31, Namestništvo v Ljubljani, fasc. 31/13,14: akt z dne 6.6.1854, št. 6606).

V začetku junija 1855 je Ministrstvo za bogočastje in uk ljubljanskim deželnim oblastem poslalo izvod nemškega monografskega učbenika za geometrijo za nižje realke. V dokumentu je oblastem na Kranjskem naročilo, naj premislijo, ali ne bi bilo priporočljivo, da bi dijaki geometrijsko terminologijo poznali tudi v maternem jeziku, kakor je to že navada v čeških šolah, kjer geometrijo poučujejo v nemščini, vendar pa češkim učencem terminologijo razlagajo tudi v deželnem jeziku. V primeru, beremo v dopisu, da se oblasti strinjajo s tem, naj poskrbijo za prevod terminologije v slovenski jezik.⁴⁷ Kranjska deželna oblast je zaradi tega zaprosila nižjo realko v Ljubljani, da v osmih dneh posreduje mnenje, kaj o predlogu mislijo učitelji (ibid.). Če bi se izkazala želja in potreba po prevodu geometrijske terminologije, Ministrstvo za bogočastje in uk naroča, naj deželna vlada v poslani izvod vstavi liste, na katerih naj bodo napisana slovenska poimenovanja, kot so to že storili Čehi s češko terminologijo. Poleg tega je Ministrstvo za bogočastje in uk izrazilo trdno prepričanje, da bi bilo prevod najprimerneje zaupati dr. Bleiweisu, ki bi mu za opravljeno delo plačali 50 goldinarjev. Po opravljenem delu, še beremo, pa mora deželna vlada poskrbeti, da prevod pregleda šolski svetnik dr. Franc Močnik (1814–1892), nato pa naj ga pošljejo na Dunaj.

Opisani primer nazorno kaže, da je bilo celo v času neoabsolutizma, ki ga radi etiketiramo kot »ponemčevalnega«, v interesu državnih šolskih oblasti, da se razvija šolstvo in s tem tudi strokovni jezik v drugih jezikih monarhije. Ideja za izboljšave

⁴⁷ V izvirniku se besedilo glasi: Ministeriums des Cultus u. Unterrichtes »übersendet ein Exemplar des Lehrbuches der Geometrie für Unterrealschulen mit der Auflage, in Uiberlegung zu nehmen, ob es für Krain erspriesslich wäre, die Schüler mit der Terminologie auch in ihrer Muttersprache vertraut zu machen und im bejahenden Falle die Uibersetzung der Terminologie in die slowenische Sprache zu veranlassen, sonst aber die Gegengründe anzuzigen.«

tako v našem primeru ni prišla od spodaj navzgor, temveč ravno obratno, od zgoraj navzdol. Pobudo za pripravo slovenske terminologije s področja geometrije je dalo dunajsko Ministrstvo za bogočastje in uk ter pozvalo deželno vlado, da razmisli o predlogu in se o njem izreče. Deželna oblast se je zatem obrnila na lokalne strokovnjake ter prosila deželne šolske institucije, torej posamezne šole ali šolnike, naj izrazijo svoja stališča. Tovrstna praksa jasno kaže na to, da ni bila vedno periferija tista, ki je terjala svoje jezikovne pravice, temveč so modernizacijski vplivi v korist periferije pogosto prihajali tudi iz centra, čeprav mu včasih neupravičeno pripisujemo drugačno vlogo.

Kot paradni konj na področju uvajanja terminologije v deželnem jeziku pri pouku se je izkazala češčina, saj je bila produkcija čeških šolskih knjig v tem času že dosti bolj obsežna, kot na primer slovenska, zato je Ministrstvo češki jezik rado navajalo kot zgled. Poleg tega so na Dunaju zelo dobro poznali tudi akterje na področju šolstva v monarhiji. Bleiweisa, ki so ga na Dunaju predlagali za prevajalca geometrijske terminologije, so takrat že poznali kot urednika beril za nižje razrede gimnazij, ki jih je v začetku petdesetih let pripravljaj skupaj s Johannom Kleemannom (Almasy 2016: 496; Almasy: v rokopisu [2017]), manj oz. popolnoma neznan v dunajskih šolskih krogih pa je bil Mihael Peternel (1808–1884), na katerega sprva niso pomislili in ki je, kot bomo videli v nadaljevanju, na koncu prevzel to zahtevno terminološko delo.

Konec junija 1854 se je Mihael Peternel v imenu ljubljanske nižje realke izrekel o vpeljavi slovenske terminologije k pouku geometrije in predlagal, da je bolje, če se prevod terminologije namesto Bleiweisu zaupa izkušenemu učitelju, ki ima opravka z mladimi in pozna tematiko. V nekaj strani dolgem pismu je Peternel v imenu ljubljanske realke prepričljivo predstavil jezikovne razmere v tedanji realki ter pomen prevoda terminologije v slovenščino (AS 31, Namestništvo v Ljubljani, fasc. 31/13, 14: akt z dne 28.6.1854, št. 7544). Svoje misli je strnil v nekaj bistvenih točkah, ki jih povzemamo v nadaljevanju.

Peternel uvodoma poudarja, da so se vsi dotedanji učitelji, ki imajo za seboj dolgo poklicno pot in so poučevali geometrijo in geometrijsko risanje, kljub uradno nemškemu učnemu jeziku na ljubljanski nižji realki vedno trudili, da bi našli tudi prave izraze v slovenščini. S slovenskimi poimenovanji so poskušali ponazoriti geometrijska razmerja, sicer bi jih učenci razumeli narobe ali pa jih sploh ne bi razumeli. To potrjuje sliko o habsburški monarhiji kot polikulturnem komunikacijskem prostoru (Wolf 2012: 87–193), za katerega sta bili značilni dvojezičnost in večjezičnost, torej živahni in stalni jezikovni stiki. Praksa pri pouku na ljubljanski realki, čeprav je ta uradno potekal v nemškem jeziku, je bila takšna, da so se učitelji stalno gibali med dvema jezikoma, učili so v nemščini, a ob tem so ves čas segali tudi po slovenskih terminih, da bi snov približali učencem. Peternel nato navaja učitelje, ki pouk izvajajo v obeh jezikih ter posebej poudari, da učitelj

v nedeljski obrtni šoli brez znanja slovenščine sploh ne bi mogel poučevati, saj večina vajencev govori nemško le za silo, nekateri pa nemško sploh ne razumejo.

Glede vprašanja, ali je prevod geometrijske terminologije v slovenščino potreben ali vsaj priporočljiv, ugotavlja, da so vsi učitelji geometrije, razen enega, ki govori le nemško, pa tudi učitelj Anton Lesar,⁴⁸ ki poučuje slovenščino, enotnega mnenja. Takšen prevod je ne le priporočljiv, temveč za mnoge učence kot tudi učitelje nujen, poudarja Peternel in našteje več razlogov:

- a) Številni učenci, predvsem tisti, ki iz glavnih šol v deželnih glavnih mestih pridejo v 1. razred realke, tako slabo govorijo nemško, da komaj razumejo povsem vsakdanje izraze in še tu jim je včasih treba razložiti in »pretolmačiti« nemške neznane pojme.
- b) Slovenščina, meni Peternel, še ni poenotena in predvsem pri obrtniškem besedišču obstaja veliko različnih različič, kar povzroča zmedo in vodi v naravnost smešne situacije, da se Slovenci sami med seboj pogosto ne razumejo. Utemeljuje, da so slovenski izrazi pri preprostih obrtnikih z dežele povsem običajni in v rabi, v mestu pa se pod vplivom priseljenih nemških obrtnikov iz slovenskih besed rojevajo spakedranke, besede, ki niso ne nemške ne slovenske. Pogosto se zato zgodi, da pride obrtnik z dežele po nakupih v mesto in trgovcu pove, kaj želi, ta pa mu pravi, da zelenega blaga nimajo, čeprav ga zmedeni obrtnik vidi pred sabo na polici. Nato to isto stvar trgovec poimenuje bodisi v slovenizirani nemščini ali celo z besedo romanskega izvora ter jo proda obupanemu obrtniku.⁴⁹ In nič drugače ni v šoli, pravi Peternel, saj se učitelj v meščansko spačeni slovenščini pogosto zaman trudi kar koli razložiti učencem. Učitelji, ki sicer govorijo oba deželna jezika, pač niso filologi, zato včasih ne najdejo pravih slovenskih izrazov, kar se rado zgodi predvsem pri poimenovanjih tehničnih predmetov. Peternel zato sklene, da bi jim, četudi bi vsi učitelji znali slovensko, ta postopek vzel veliko dragocenega časa. Vse to pa bi se v trenutku spremenilo, če bi učbeniki vsebovali »enkrat za vselej dogovorjene izraze« v deželnih jezikih.
- c) Nadalje v Peternelevem pismu beremo, da je cilj nižje realke skrbeti za dvig ravni znanja na področju obrti in umetnosti v deželi: učenci, ki bodo nekoč mojstri ali nadzorniki, bodo namreč morali s svojimi

48 Anton Lesar (1824–1873) je med drugim tudi prevajal šolske katekizme in knjige za pouk latinščine (Lukman 2013).

49 Peternelev odlični primer, ki nazorno ilustrira jezikovno rabo sredi 19. stoletja na Slovenskem, zaradi njegove izvornosti in sočnega jezika navajamo tudi v nemškem izvorniku: »Die echt slowenischen Ausdrücke sind beim schlichten Gewerbenanne auf dem Lande ganz gang und gebe, in der Stadt sind sie aber durch den Einfluss eingewanderter deutscher Gewerbsleute aus der slowenischen Sprache der Städter durch ganz verhunzte weder deutsche noch slowenische Wörter größtentheils verdrängt, daher geschieht es häufig, daß wenn der ländliche Gewerbsmann seinen Bedarf in die Stadt einkaufen kommt, und die begehrten Sachen slowenisch benennt, zur Antwort bekommt: Das haben wir nicht, obwohl die verlangte Waare ringsherum im Laden sehen ist und nur vom Handelsmann mit einem slowenisirten deutschen oder gar romanischen Worte benannt wird« (AS 31, Namestništvo v Ljubljani, fasc. 31/13,14: akt z dne 28.6.1854, št. 7544, pismo Peternela deželni vladi).

slovenskimi vajenci in delavci govoriti razumljivo, kar pa brez slovenske terminologije zagotovo ne bo prav lahko.

- d) V naslednjem argumentu se Peternel oddalji od šolstva in na perečo problematiko pogleda širše. Opozarja, da bo treba na Slovenskem prej ko slej začeti izdajati poljudne knjige, če želimo spodbujati obrtništvo in omogočiti njegov trajni razvoj – in tudi to bo brez prave terminologije težko. To pa pomeni, je prepričan Peternel, da je treba iti med ljudi in zbirati besede ter beležiti govornen jezik, nato pa širiti besedni zaklad med ljudmi in to brez nepotrebnih tujejezičnih vložkov. Kot primere dobre prakse navaja nekaj del z različnih področij, ki so izšla v petdesetih letih 19. stoletja, na primer Vertovčevo *Vinorejo*, Robidovo *Fiziko*, Bleiweisovo *Živinozdravstvo* in druge, ki jih razume vsak Slovenec. Opozarja pa, da celo v teh primerih terminologija občutno variira od ene knjige do druge. Razlog za to vidi Peternel v tem, da se navedeni avtorji v šolskih klopek niso srečali s poenoteno slovensko terminologijo in jo je moral vsak po svoje zbirati v svoji okolici in jo tako po svoje sestaviti. Obenem pa se sprašuje, koliko bolj enotna bi bila slovenska poimenovanja, če bi vsi navedeni avtorji že v šolskih klopek tudi v slovenščini dosledno in enotno poimenovali, česar so se učili nemško-latinsko in grško.⁵⁰
- e) V zadnjem delu argumentacije Peternel pohvali Ministrstvo za bogočastje in uk za vse že storjene poteze, s katerimi se je izboljšalo stanje na področju terminologije v deželni jezikih. Kot primera dobre prakse pa tokrat navede terminološko komisijo za prevajanje *Državnega zakonika* in uvedbo jezikovnih stolic. Prepričan je, da bi bila uvedba geometrijske terminologije v slovenščini samo še korak več na poti k cilju, ki si ga je začrtala vlada. Nedvomno pa, kot verjame Peternel, pomeni uporaba prave terminologije v učbenikih tudi, da se bodo učenci hitreje učili nemško ter bodo jezik tudi bolje razumeli.

Med vsemi učitelji na ljubljanski realki Peternel v pismu omeni le enega, ki ne zna slovensko in si zato z deželni jezikom ne more pomagati. Navede pa tudi njegove protiargumente, kar še posebej govori o strokovni podkovanosti in odličnosti Peternela, ki ne vztraja le na svojih stališčih, temveč v diskurzu našteje tudi argumente, s katerimi se osebno ne strinja. Gre za mnenje učitelja geometrije Lorenza Krammerja, ki je zastopal stališče, da slovenska terminologija v geometriji ni niti posebej koristna niti posebej potrebna. Krammer je svoje prepričanje utemeljeval s tem:

50 V izvirniku se citat o teh navedenih knjigah glasi: »[...] welche alle recht gut und rein slowenisch geschrieben und daher jedem Slowenen gut verständlich sind, bis auf die etwas schwankende Terminologie in verschiedenen derselben. Und woher rührt dieser Übelstand in den sonst vortrefflich rein slowenisch geschriebenen Büchern? // Weil diese Männer in der Schule nie eine slowenische Terminologie gelernt haben und sich daher jeder eine eigene in seiner nächsten Umgebung sammeln und nach seiner Art erst zusammenstellen musste. // Wie viel übereinstimmender würden diese Werke ausgefallen sein, wenn man sich ehemals in der Schulen die Mühe gegeben hätte, das auch slowenisch richtig zu benennen, was man deutsch, lateinisch u. griechisch lehrte.«

- a) da že v drugem razredu realke vsak učenec dovolj dobro razume nemško, da lahko dojame geometrijske kontekste,
- b) da bodo morali z uvedbo slovenske terminologije učenci preskočiti še eno oviro, saj si bo treba izmisliti nove izraze, ki bodo učencem še bolj tuji, kot so nemški izrazi,
- c) da obrtniki, ki ne razumejo nemško, razprav o geometriji tako ali tako ne bodo razumeli ne v nemščini ne v slovenščini, če nimajo ustreznega znanja s tega področja; če pa se hočejo naučiti osnov geometrije, je neizogibno, da poznajo nemško terminologijo, ter
- d) da bi uvajanje slovenske terminologije pri geometriji pomenilo, da bi se ista praksa ponovila tudi pri drugih predmetih, kar bi težave le še pomnožilo (AS 31, Namestništvo v Ljubljani, fasc. 31/13,14: akt z dne 28.6.1854, št. 7544, pismo Peternela deželni vladi).

Peternel svoje pismo zaključí s tem, da so sicer vsi učitelji, razen omenjenega Krammerja, mnenja, da bi bilo dobro in smiselno uvesti slovensko terminologijo tudi pri drugih strokovnih predmetih, pri zoologiji, botaniki, mineralogiji in tudi pri matematiki ali v gradbeništvu. Sam in nekateri drugi učitelji, poudarja Peternel, slovensko terminologijo pri naštetih predmetih tako ali tako že uvajajo. Nadalje ugotavlja, da bi bilo »sestavljanje popolne in prave zbirke slovenske tehnične in naravoslovne terminologije kljub vsemu povezano z velikimi naporí, zahtevalo pa bi tudi veliko časa« (ibid.).⁵¹ To dejstvo Peternel povezuje s tem, da bi morali učitelji slovenske termine iskati na podeželju, saj so jih v mestih in okolici preginala tuja poimenovanja. Peternelova teza je torej, da se je »čista, nepokvarjena« (strokovna oz. vsaj obrtniška) slovenščina ohranila le na deželi in jo je tam treba iskati, kot da bi iskali skriti zaklad. Jezikoslovci, ki živé v mestu, se po njegovem mnenju namreč raje ukvarjajo s književnostjo in jih raziskovanje tehničnega in naravoslovnega jezika ter njegove terminologije na žalost ne zanima, saj se na tehniko in naravoslovje ne spoznajo.

Peternel nazadnje zapiše, da lahko terminologijo s področja geometrije še najlažje zberejo učitelji, ki so pri pouku v neprestanem stiku z učenci, učitelji, ki govorijo deželni jezik in so jim znane potrebe učencev. Doda pa tudi, da je sam z veseljem pripravljen prevzeti to zahtevno delo.

Ministrstvo je njegovo ponudbo sprejelo, pa tudi deželna vlada je izrazila prepričanje, da je prav Peternel »s svojo pridnostjo in vztrajnostjo« pravi človek za to nalogo⁵² (AS 31, Namestništvo v Ljubljani, fasc. 31/13,14: akt z dne

51 Besedilo se v izvorniku glasi: »Eine vollständige u. richtige Sammlung der slowenischen technischen u. naturwissenschaftlichen Terminologie wäre aber dennoch mit bedeutendem Mühe- u. Zeitaufwande verbunden [...]«

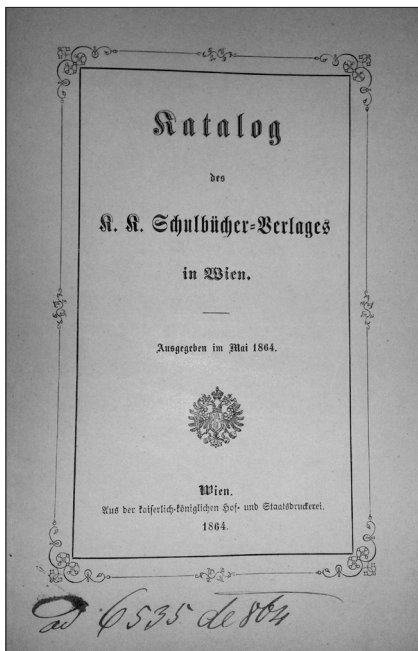
52 Besedilo se v izvorniku glasi: »Es ist zu wünschen, dass diese Terminologie der studierenden Jugend so bald als möglich bekannt gegeben werde; daher wird erwartet, dass Sie bei Ihrem bekannten Fleiße und Eifer für die gute Sache die obige Arbeit folglich in Angriff nehmen und in möglichst kürzester Zeit vollenden werden.«

28.6.1854, št. 7544). S citiranim pismom tako Mihael Peternel, ki je na predlog uglednega matematika in šolnika Franca viteza Močnika⁵³ leta 1852 na ljubljanski novo ustanovljeni trirazredni realki prevzel službo začasnega vodje realke in jo je vestno in uspešno opravljal do avgusta 1860, nato pa na istem zavodu do predčasne upokojitve julija 1874 deloval kot profesor (Šlebinger 2013b), pred nas stopa kot pozabljeni akter v slovenskem prevodnem sistemu. S svojimi idejami je že sredi 19. stoletja pomembno usmerjal razmišljanje na področju prevodne in terminološke dejavnosti na Slovenskem. Zagovarjal je pragmatičen pogled na prevajanje in s tem kulturo prevajanja, drugače kakor Levstik, Stritar in njuni somišljeniki na področju književnosti. Peternelova predstava o zbiranju terminologije med ljudmi je sicer zelo idealizirana, a hkrati so nekateri njegovi predlogi o tem, kako naj bo prevedena terminologija brez tujejezičnih ali arhaiziranih vložkov, na podlagi živega ljudskega jezika – za njegov čas izjemno napredni; to pa je obetaven začetek na terminološkem področju. Peternela na podlagi arhivskih virov in njegovih argumentov spoznamo kot izjemno razgledanega človeka, ki je vedel, kaj se dogaja na področju terminologije, sicer se ne bi skliceval na terminološko komisijo pri *Državnem zakoniku* na Dunaju, o njegovi veličini in odprtem znanstvenem duhu in visoki profesionalnosti pa še najbolj zgovorno govori to, da se ne ustraši navesti protiargumentov, četudi se z njimi ne strinja.

Februarja 1855 je Peternel predložil prevod terminologije deželni vladi, recenziral ga je nato šolski svetnik Močnik. Zaradi tega je Peternel po posvetu z jezikoslovci svoj rokopis še enkrat delno predelal, ga po končnem pogovoru s šolskim svetnikom Močnikom še enkrat uredil ter nazadnje pripravil končno verzijo geometrijske terminologije, ki jo je deželna vlada julija 1855 predložila Dunaju (AS 31, fasc. 31/33, 14, akt z dne 17.7.1855, št. 10170). Za svoje delo je Peternel po odloku z dne 31. maja 1855 dobil plačilo v višini 50 goldinarjev, njegova terminologija pa je bila po naročilu Ministrstva natisnjena leta 1856 (Šlebinger 2013b) pri *C. kr. založbi šolskih knjig*, kar govori o tem, da je bila potrjena za uporabo v šoli. V katalogu jo še najdemo leta 1864 (Katalog 1864: 44) pod naslovom *Geometrijā z vključeno terminologijō v slovenskem jeziku (Geometrie mit eingeschalteter Terminologie in slovenischer Sprache)*.

Očitno je Peternel svoje delo zelo uspešno opravil, ker je že naslednje leto po naročilu Dunaja začel zbirati in urejati še naravoslovno terminologijo. Dobil je namreč nalogo, da poišče slovenske termine za poimenovanja v Zippejevi botanični knjigi. Kako nerealna so bila pričakovanja šolskega ministrstva in kako lahko se jim je očitno zdelo terminološko delo, razberemo iz časovnega razpona, v katerem naj bi Peternel delo opravil. V pismu z 20. oktobra 1854 so mu za prevod terminov v Zippejevi knjigi določili dvomesečni rok (AS 31, Namestništvo v

⁵³ Močnik je po uvedbi institucije šolskih svetnikov je na poziv ministra grofa Thuna z novim letom 1851 prevzel mesto šolskega svetnika in nadzornika ljudskih šol v Ljubljani (Šlebinger 2013c).

Slika 21: Naslovna stran *Kataloga C. kr. založbe šolskih knjig* (1864).

— 44 —

	Preis pr. Stück			
	Gruben	Wien	Wien	Wien
	K. Kr.	fl.	K. Kr.	K. Kr.
Uputha u računanju za prvi razred nižjih stvarnih učilišč od dva godišnja tečaja. (Anleitung zum Rechnen für die I. Klasse der Unter-Realtschulen.) 11 Bog. gr. 8 ^o . Ueb. Nid.		30 11	—	41
Priradopsis za nižje realne šole. (Naturgeschichte von Zippe.) 24 $\frac{1}{2}$ Bog. gr. 8 ^o , mit einer Kupfertafel. Ueb. Nid.		65 14	—	79
Slovnica nemackoga jezika za prvi razred nižjih realnih s šolskim nastavnim jezikom. (Deutsch-französische Sprachlehre für Unter-Realtschulen.) 7 $\frac{1}{2}$ Bog. gr. 8 ^o . Ueb. Nid.		21 11	—	32
In slovenischer Sprache.				
Kratok popis cesarstva avstrijskega sploh in njegovih dežel posebej. (Kurze Reichs- und Länderkunde des Kaiserthums Österreich.) 24 $\frac{1}{2}$ Bog., mit einer Kupfertafel. Ueb. Nid.		67 18	—	85
Geometrie, mit eingehaltener Terminologie in slovenischer Sprache. 20 Bog. gr. 8 ^o . Ueb. Nid.		52 11	—	63
In magyarischer Sprache.				
Kurze Reichs- und Länderkunde. (Ueber der Presse.)				
A földrajz az alsótanoda harmadik osztályának használatára. (Schöndes der Geographie für die dritte Klasse der Unter-Realtschulen von Zippe.) 12 Bog. gr. 8 ^o . Ueb. Nid.		31 11	—	42
Bevezetés a számolástanba a két évfolyamú alsó real tanoda első osztályának számára. (Anleitung zum Rechnen für die erste Klasse der Unter-Realtschulen in zwei Sahragängen, von Dr. Franz Močnik.) 12 Bog. gr. 8 ^o . Ueb. Nid.		31 11	—	42
Mértan. Alsó-real iskolák használatára. Dr. Močnik Ferencz után fordította Dr. Szabóky Adolf, kegyveszemli tanár Pesten. 265 a szövegbe nyomott idommal. (Geometrie für Unter-Realtschulen, von Dr. Franz Močnik, übersezt von Dr. M. Szabóky.) 12 $\frac{1}{2}$ Bog. gr. 8 ^o . Ueb. Nid.		52 11	—	63
Természetrajz. Tankönyv az alsórealiskolák használatára, írta Zippe, fordította Dienes L. és János F. (Zippe's Naturgeschichte.) 23 $\frac{1}{2}$ Bog. gr. 8 ^o , mit einer Kupfertafel. Ueb. Nid.		63 15	—	78

Slika 22: Stran iz *Kataloga C. kr. založbe šolskih knjig* (1864), kjer je navedena Peternelova *Geometrija* v vključeno terminologijo v slovenskem jeziku.

Ljubljani, fasc. 31/13,14: akt z dne 5.10.1854, št. 11704). V pismu, ki ga je podpisal minister Thun, beremo, da naj Peternel v priloženi Zippejev učbenik vnese slovenske termine, in sicer vedno tam, kjer se strokovni izraz prvič pojavi. Pri tem pa so posebej poudarili, naj Peternel upošteva poljudni jezik, ki je v rabi (»die populäre Ausdrucksweise«). Peternel dela očitno ni opravil v določenem roku, saj so mu junija 1856 dovolili, da počaka na izdajo nemško-slovenskega, torej Wolfovega slovarja, s katerim si je očitno pomagal pri terminoloških zagatah. Dne 5. junija 1857 je delo končal in Dunaju predložil slovenski prevod k Zippejevim botaničnim slikam. Nadalje pa v arhivskem gradivu naletimo tudi na namig, da se je pripravljaj podoben terminološki seznam tudi za področje fizike (AS 31, Namestništvo v Ljubljani, fasc. 31/13,14: akt z dne 18.8.1859). Tega pa je, kot vemo, kasneje pripravil Matej Cigale, ki je sestavil tudi slovensko terminologijo za Piskovo fiziko (Kolarič 2013).

Sklenemo lahko, da se je že v petdesetih letih 19. stoletja začela oblikovati terminologija na nekaterih strokovnih področjih. Poleg tega lahko na osnovi navedenih primerov slutimo, da so že v petdesetih letih nastajali terminološki sezname, bodisi zabeleženi v oklepajih v tekočem besedilu bodisi priloženi kot glosar nemškemu učbenikom. Kot kaže, je bil to vmesni korak na poti k prvim popolnoma slovenskim monografskim učbenikom, ki so tema prevajalske analize v petem poglavju. Prav tako bo v prihodnosti zanimivo raziskati, v kolikšni meri so se termini, oblikovani v petdesetih letih 19. stoletja, na primer s področja geometrije ali botanike, dejansko ohranili v kasnejših šolskih knjigah.

5.2.2 Matematični učbeniki v slovenskih prevodih in njihovi prevajalci

Najpomembnejši avtor matematičnih učbenikov v monarhiji je bil Franc Močnik, ki je svojčas veljal tudi za najpomembnejšega metodika matematičnega pouka in se je uveljavil ter si ustvaril ime v celotnem srednjeevropskem prostoru druge polovice 19. stoletja. Rodil se je v Cerknem, v Ljubljani obiskoval gimnazijo in licej, nato v Gorici bogoslovje. Leta 1836 je začel učiti na normalki v Gorici in hkrati opravljal izpite iz matematike na univerzi v Gradcu, kjer je leta 1840 doktoriral. Kot učitelj je hitro opazil pomanjkljivosti pri poučevanju matematike, zato se je v svojih zgodnejših delih ukvarjal predvsem z izboljšanjem pouka matematike v šolah. Leta 1844 je študijski dvorni komisiji predložil svoj načrt za prenovo matematičnih učbenikov, in ko je bil načrt odobren, je Močnik začel večinoma v nemščini sestavljati učne knjige za vse stopnje šolanja, ki so se pri pouku matematike v državah avstro-ogrske monarhije uporabljale do konca 19. stoletja in ponekod vse do druge svetovne vojne (prim. Povšič 1966; Šlebinger 2013c).

Po podatkih, ki jih v njegovi bibliografiji navaja Povšič (1966), je Močnik izdal 148 različnih učbenikov, od katerih jih je 30 izšlo v slovenskem jeziku, poleg tega pa so bili njegovi nemški učbeniki prevedeni v 12 drugih jezikov; poleg slovensčine še v hrvaščino, srbsčino, albanščino, bolgarščino, češčino, italijanščino, madžarščino, grščino, romunščino, slovaščino, rutenščino in ruščino) in so izšli v 980 izdajah (Arko 2014: 21–26, Šuštar 2014: 41–51). Zaslužen pa je tudi za to, da je Andrej Praprotnik s sodelavci skupaj z njim oz. po njegovih navodilih sestavil *Slovensko-nemški abecednik* (1852), *Prvo in drugo berilo za slovenske šole* (1857), *Erstes/Zweites/Drittes Lesebuch für den deutschen Sprachunterricht in nicht deutschen Volksschulen* (1861) in mali *Mali šolski besednjak slovenskega in nemškega jezika* (1854). Kolikšen je bil dejanski avtorski vložek Močnika, ni znano, vsekakor pa je v funkciji šolskega svetnika svetoval in bdel nad nastajanjem različnih beril za ljudske šole. S temi učnimi knjigami je Močnik na Kranjskem uvedel utrakvistične šole namesto prejšnje samo nemške glavne šole.

Nadalje je Močnik skrbel tudi za izboljšanje slabih gmotnih razmer kranjskega učiteljstva; ker učitelji trivialnih šol, njihove vdove in otroci niso dobivali pokojnine, je dal pobudo za ustanovitev Društva v podporo vdov in sirot kranjskih učiteljev, zanj sestavil pravila, Kranjska hranilnica pa je na njegovo prošnjo Društvu podarila 6000 goldinarjev, s katerimi je Društvo v začetku novembra 1860 začelo delovati (Šlebinger 2013c). Za svoje zasluge na področju šolstva je bil Močnik leta 1862 odlikovan z viteškim križem Franc-Jozefovega reda in ob upokojitvi z redom železne krone 3. razreda, s katerim je bil povišan v viteza. Posebej za slovensko šolstvo je Močnik pomemben tudi kot učitelj v Gorici (1836–1846) in nadzornik ljudskih šol na Kranjskem (1851–1860). Kasneje je isto delo opravljal tudi v Gradcu za ljudske šole in realke na Štajerskem in Koroškem, a se je že leta 1871 iz zdravstvenih razlogov upokojil (ibid.).

Močnikovo delo je tesno povezano z napredkom pouka matematike na vseh nižjih in srednjih šolah v monarhiji. V šolskem letu 1892/93 so v šolah uporabljali 36 njegovih knjig, na ravni elementarnega šolstva, torej ljudskih šol, pa kar 59 izdaj v različnih jezikih monarhije. Močnikovi učbeniki, s katerimi so se srečevali učenci in učitelji, so temeljili na strogo znanstvenih izhodiščih, odlikovale pa so jih jasna predstavitev, nazorna in hitro razumljiva metoda ter praktična uporabnost (Gspan 1975: 334).

Prvi prevodi Močnikovih učbenikov so izšli že pred letom 1850, v analizo v nadaljevanju pa so vključeni učbeniki, ki so izšli kasneje, na primer osnovnošolske računice, ki jih je Močnik v nemškem jeziku sestavil neposredno po osnovnošolski reformi 1869. Prva, druga, tretja, četrta in peta računica so v nemškem izvorniku izšle v letih 1870–1873, slovenski prevodi, ki jih je izdelal Ivan Tomšič (1838–1894), pa so z naslovom *Računice za slovenske ljudske šole* izhajali med letoma 1871 in 1878.

Ker je besedilo prve in druge računice skromno – učenci so na začetni stopnji namreč le slabo brali in so računali večinoma ustno – smo primerjali le izvornike in prevode nekaterih računic za višje razrede. Poleg vsake računice je Močnik spisal tudi »navode« (navodila) učiteljem, kako računice uporabljati, ki jih je prav tako prevedel Ivan Tomšič. Sicer pa so Močnikov učbenik za ljudske šole *Rechenbuch für österreichische allgemeine Volksschulen* v treh delih v začetku devetdesetih let 19. stoletja prenovili (Močnik 1891), kar spet priča o Močnikovem velikem pomenu in vplivu. Ta učbenik je v slovenščini izhajal med letoma 1894 in 1896 v Tomšičevem prevodu; v številnih ponatisih pa so računice nato izhajale vse do razpada monarhije. V analizi smo upoštevali računice za tretjo (Močnik 1879c), četrto (Močnik 1873) in peto stopnjo (Močnik 2004 [1878]), ne pa tudi prve in druge, saj ti vsebujeta le malo besedila.

Ivan Tomšič (1838–1894), ki v ospredje stopa kot prevajalec ljudskošolskih knjig, se je rodil v Vinici, tam obiskoval osnovno šolo, nato pa je v Ljubljani najprej končal tri razrede gimnazije in se vpisal na učiteljsko, ki ga je končal leta 1860. Do leta 1867 je poučeval v Trziču, nato pa v Ljubljani najprej na normalki in od leta 1872 do 1894 na ljubljanski vadnici. Poleg prevajanja je Tomšič tudi veliko objavljaj, največ v pedagoških revijah, kot sta bila *Šolski prijatelj* in *Učiteljski tovariš*, kjer je premeleval pedagoška, a tudi praktična vprašanja o kmetijstvu in podobnih temah. Ivan Tomšič je pomemben tudi kot ustanovitelj mladinskega lista *Vrtec*, ki ga je od leta 1871 v veliki meri tudi sam pisal in v katerem je med drugimi svoje pesmi objavljaj Fran Levstik (Koblar 2013).

Močnik je pisal tudi matematične učbenike za višje razrede, za realke in gimnazije kakor tudi za učiteljska, na primer s področja geometrije in aritmetike, ki so bili desetletja v uporabi v šolah, med njimi prvi in drugi del *Geometrije za nižje gimnazije* v prevodu Josipa Celestine (1845–1912) ter *Aritmetika za nižje gimnazije*, prav tako v Celestinovem prevodu. Celestina je leta 1867 maturiral na ljubljanski gimnaziji in po maturi na graški univerzi študiral matematiko in fiziko. Leta 1876 je bil imenovan za glavnega učitelja na učiteljsko v Ljubljani, kjer je deloval do upokojitve. Med letoma 1882 in 1885 je prevedel Močnikove učbenike aritmetike in geometrije za gimnazije in učiteljska in bil tako eden prvih matematikov, ki so pisali v slovenskem jeziku. Pri tem delu, ki ga je opravljal večinoma ponoči, si je tako okvaril vid, da se je moral leta 1894 iz zdravstvenih razlogov upokojiti (Šlebinger 2013d).

Nadalje je Močnikove učbenike za učiteljska prevajal še Luka Lavtar (1846–1915), in sicer leta 1879 aritmetiko, leta 1881 pa še geometrijo, obe knjigi sta bili aprobirani in v uporabi do leta 1898. Lavtar je bil tako kot Močnik tudi sam metodik matematičnega pouka. Po maturi na ljubljanski gimnaziji (1865) je na dunajski univerzi študiral matematiko in leta 1872 opravil izpit za poučevanje teh dveh predmetov v slovenskem in nemškem učnem jeziku. Od leta 1875 do smrti

leta 1915 je poučeval na mariborskem učiteljišču. Z izkušnjami, ki jih je pridobil med poučevanjem, je prilagodil in izboljšal metode matematičnega pouka. Na to temo je spisal mnogo razprav in priročnikov ter po svoji metodi prevedel oz. priredil več učbenikov za ljudske šole in učiteljišča (Šlebinger 2013e). *Občno aritmetiko za učiteljišča* je Lavtar sestavil in v samozaložbi izdal leta 1879. V predgovoru h knjigi je Lavtar pojasnil, da je snov in naloge črpal iz različnih Močnikovih aritmetičnih učbenikov za nižje in višje gimnazije in jih uredil po svoji izkušnji. Tudi Lavtarjeva *Geometrija* je bila priredba Močnikovega geometrijskega učbenika za učiteljišča. Lavtar je prilagodil učno metodo in dodal nekatere vsebine iz učbenika J. Schramma, naloge pa je črpal iz obeh omenjenih učbenikov, nekaj mu jih je sestavil tudi Josip Celestina. Za oba učbenika velja, da je prevajalec izhodiščno besedilo uporabil le kot ponudbo informacij. Menil je namreč, da za doseg svojega namena, to je učencem posredovati znanje in jih naučiti matematike, noben izhodiščni učbenik ne uporablja prave učne metode. Zato je po lastni metodi sestavil nov učbenik in ga prilagodil ciljnim uporabnikom tako, da je, po njegovem mnenju, ustrejal njihovim pričakovanjem in sposobnostim. Lavtar priznava, da je imel učbenik zaradi tega težave s potrditvijo za šolsko rabo, saj se je »vlada izrekla, da jej je ljubše, ako so slovenske šolske knjige preložene iz potrjenih nemških« (Lavtar 1881: VI).

Kljub temu sta bili obe Lavtarjevi predelavi Močnikovih učbenikov za aritmetiko in geometrijo v osemdesetih letih uradno potrjeni za poučevanje na učiteljiščih, kjer so ju uporabljali v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja. S tem primerom želimo orisati, koliko zakulisnih informacij potrebujemo in kako težko je včasih oceniti in ugotoviti, ali gre pri nekem učbeniku za prevod, za izvornik, za svobodno predelavo ali priredbo. Meje med omenjenimi kategorijami so zbrisane, zato je treba vedno znova podrobno analizirati vsa ozadja in kontekste, v katerih je učbenik nastal. V tem primeru gre za avtorja, ki je uporabil najbolj znano obliko prevajanja, t. i. »ponovno pisanje«. V naslednjem poglavju pa bomo pozornost usmerili k besedilom, prevodom in prevodnim značilnostim nekaterih izbranih matematičnih učbenikov.

5.2.3 Prevodne značilnosti matematičnih učbenikov

V nadaljevanju so analizirani nekateri prevodi Močnikovih učbenikov, pri tem smo poskušali prepoznati razlike v strategijah prevajanja, ki jih je prevajalec Ivan Tomšič uporabil pri slovenjenju osnovnošolskih računnic, in strategijah, ki jih je pri prevajanju gimnazijskih učbenikov uporabljal Josip Celestina. Tu mislimo predvsem na razlike, do katerih je prišlo zaradi različnih ciljnih uporabnikov.

Ivan Tomšič, ki je med letoma 1871 in 1878 za ljudske šole prevedel Močnikove petdelne računice, kot prevajalec sicer ni naveden na nobenem od petih učbenikov, vendar ga kot prevajalca poleg drugih virov navaja Povšič (1966). Tudi predelane tridelne računice za ljudske šole, ki so v slovenščini prvič izšle leta 1894, je prevedel Ivan Tomšič, ki tudi tokrat v knjigi ni naveden, torej ostaja »neviden« (Venuti 2002), vendar lahko iz nekrologa Antona Funtka (1894: 309) v *Ljubljanskem zvonu* ugotovimo, da so tudi ti prevodi Tomšičevo delo.

V osnovnošolskih računicah je že na makrostrukturi ravni opaziti več sprememb. Sem sodijo izpusti nalog v nekaterih poglavjih, dodajanje nalog v drugih in krajšanje nekaterih razlag. Zelo opazen premik na mikrostrukturni ravni pa je sprememba v naslavljanju bralca. Avtor izvornika uporablja velelnik v drugi osebi ednine, prevajalec pa velelnik v drugi osebi množine, kar pomeni zgolj, da se je Tomšiču zdelo primernejše naslavlјati bodisi cel razred bodisi pa je imel v mislih vikalno obliko. Za slovenske otroke v prvih šolskih razredih, ki so bili v tem obdobju včasih še navajeni vikati svoje starše in učitelje, je bilo vikanje verjetno sprejemljivejše, predvsem pa je delovalo bolj domače in jih ni zmedlo (tabela 8).

Tabela 8: Primerjava prevodov učbenikov *Drittes Rechenbuch* in *Tretja računica* (prev. Tomšič).

	<i>Drittes Rechenbuch</i> (Močnik 1880)	<i>Tretja računica</i> (Močnik 1879c)
1	Zerlege in Zehner und Einer (str. 1).	Razstavite naslednja števila v desetice in enote (str. 1).
2	Subtrahiere in den Aufgaben 56) bis 70) vom Minuend den Subtrahend /.../ (str. 17).	Odštečajte v nalogah 56) do 70) od zmanjševanca najpred odštevanca /.../ (str. 17).
3	Schreibe mit Ziffern: zwei tausend drei hundert acht und vierzig (str. 53).	Zapišite s številkami: dva tisoč tristo osem in štirideset (str. 51).

Premik v naslavljanju bralca kaže, da je prevajalec upošteval norme, ki veljajo v ciljnem jeziku. Ciljno usmeritev dokazuje tudi slovenjenje nemških lastnih imen oseb, ki nastopajo v računskih nalogah; tako *Johann Fink*, *bürgl. Tapezierer* in drugi postanejo *Franjo Šverljuga*, *tapetar*, *Karl*, *Emil* in *Eduard* pa postanejo *Janez*, *Matevž* in *Tine*. Na ta način je prevajalec učbenik podomačil in približal uporabnikom.

V nekaterih redkih primerih je prevajalec učencem nalogo približal tako, da jo je prestavil v učencu bližje, bolj poznano in domače okolje (tabela 9).

Tabela 9: Podomačitve v prevodu učbenika *Četrta računica* (prev. Tomšič).

	<i>Viertes Rechenbuch</i> (Močnik 1871)	<i>Četrta računica</i> (Močnik 1873)
4	Die Eisenbahnstrecke von Wien bis Bloggnitz beträgt 74,4 ^{Km} , von Gloggnitz bis Mürzzuschlag 56,3 ^{Km} , von Mürzzuschlag bis Graz 95,95 ^{Km} ; wie lang ist die Eisenbahnstrecke von Wien bis Graz? (str. 35).	Železna cesta iz Dunaja do Gradca je 226,65 ^{Km} dolga, iz Gradca do Celja 132,22 ^{Km} , iz Celja do Ljubljane 87,68 ^{Km} ; koliko Kilometrov je dolga železna cesta iz Dunaja do Ljubljane? (str. 8).
5	Jemand besorgt für einen Kaufmann einen Wareneinkauf von 2550 fl.; wie viel wird die Vergütung für seine Mühe zu 2% betragen (str. 84).	V Terstu kupi poverjenik na račun nekega ljubljanskega tergovca za 2550 gl. kave; koliko opravnine dobi za svoj trud po 2 % (str. 34).

V 4. in 5. primeru opazimo lokalizacijo z namenom učencem približati dogajanje v nalogi. Tako prevajalec avstrijska mesta (Gloggnitz, Mürzzuschlag) zamenja s Celjem in Ljubljano, ki sta učencu bližja, čeprav je pri tem moral spremeniti tudi razdalje. Na podoben način prevajalec v primeru 5 dogajanje umesti v konkretno okolje, ki je slovenskemu učencu znano.

V osnovnošolskih računicah je veliko primerov, ko slovenskemu knjižnemu izrazu v oklepaju sledi vsesplošno razširjeni izraz, ki je najpogosteje kalk iz nemščine. Primere kot so *zeleno (frišno) spravljeno seno, pločevina (pleh)* ali *zaboj (kišta)* najdemo v vseh osnovnošolskih računicah, tudi v prenovljenih iz leta 1894. Z današnje perspektive sta bila izraza, kot sta »kišta« ali »frišno«, zastarela, vendar pa se moramo postaviti na stališče opazovalca v takratnem času in prostoru. Nedvomno je bila raba kalkiranih nemških poimenovanj, ki bi jim danes rekli germanizmi (in jih še vedno poznamo v nekaterih slovenskih dialektih), dosti bolj pogosta, kot raba »čistih« slovenskih izrazov, ki jih je vpeljeval Tomšič. Ta so se morala v jeziku šele ustaliti.

Če Tomšičevo prevodno strategijo primerjamo s strategijo Ivana Tuška, uporabljeno v njegovem *Rastlinstvu*, potem ugotovimo, da je prišlo do bistvenih sprememb in premikov. Tušek je z nemškim sklicem v oklepaju razlagal novo besedo za neki znanstveni termin, ki se je moral v slovenščini šele uveljaviti, Tomšič pa išče slovenska poimenovanja, nekalkirane izraze, včasih celo na novo izmišljene izraze, s katerimi poskuša iz slovenskega jezika pregnati germanizme, torej nemške popačenke. Razlika med obema prevajalcema in njunima prevodnima strategijama pa je tudi v tem, da gre pri Tušku za strokovno terminologijo. Slovenskih besed za poimenovanja rastlin in delov rastlin do tedaj sploh ni bilo. Pri Tomšiču pa gre za osnovni besedni zaklad, za jezik komunikacije, v katerega so pogosto zašli germanizmi in prevajalec je čutil dolžnost, da jezik »očisti« in posloveni, poišče manj nemško konotirane izraze ter jih nadomesti z novimi, še neetabliranimi. Navedba besed v oklepajih je pri Tomšiču tako znak negotovosti: ker želi prevajalec doseči ciljno občinstvo, mu poskuša olajšati razumevanje z uporabo znanih, pogovornih izrazov.

Značilnost matematičnih učnih knjig je tudi dodajanje sopomenk tako terminom kot besedam splošnega besedja, na kar je v analizah prevodov iz druge polovice 19. opozoril že Prunč (2007: 25–27). Ta pojav kaže na neustaljenost slovenskega knjižnega jezika v tem obdobju, saj je prevajalec izraz, ki ni bil povsem razširjen med uporabniki in jim mogoče ni bil razumljiv, dodatno pojasnil s sinonimnim izrazom. Eksplikativno dodajanje sopomenk se pojavlja v obeh verzijah osnovnošolskih račun (tabela 10)

Tabela 10: Eksplikativna raba sopomenk v prevodih osnovnošolskih račun.

Tomšičevi prevodi osnovnošolskih račun (1873; 1879c; 1896; 2004 [1878])	
6	Zmnožek (produkt) je potem najmanjši vkupni imenovalc (1873: 57).
7	Takov desetinski drob imenuje se povraten (periodičen) (1879c: 61).
8	[...] okoli vsacega teh vrtov bi rad napravil ograjo (plot) [...] (2004: 47).
9	Mizar izgotovi omaro oblačilnico od hrastovega lesa; k temu mu je treba: [...] žrebljev in vijakov (šravbov) za 32 kr., za ključavnico in nasadila (pante) 2 gl. 50 kr. /.../ (2004: 74).
10	Kvadrat ali štirjak (1896: 100).

Prevajalec je menil tudi, da je potrebno dodatno pojasnjevanje s sinonimi na več načinov. V primerih 6 in 7 slovenski termin, ki je na prvem mestu, pojasni z glasoslovno prirejenim terminom klasičnega izvora. To kaže na težnjo po uveljavitvi poslovenjenih terminov v strokovno besedje, ker pa slovenski izrazi še niso bili dovolj uveljavljeni, jim je prevajalec v oklepaju dodal še kalkirani nemški izraz. V primeru 8 je prevajalec uporabil dve enakovredni slovenski besedi, v 9. pa je knjižne izraze iz splošnega besedišča pojasnil s pogovornimi, kot se je zgodilo že v prejšnjih primerih. V 10. primeru prevajalec sinonimno z uveljavljenim terminom uporabi slovenski izraz, kar zopet kaže na težnjo po slovenjenju matematičnih terminov.

Za nižje razrede gimnazije sta v prevodu Josipa Celestine izšla učbenika za aritmetiko in geometrijo, oba v dveh delih. Na naslovnica vseh štirih učbenikov sta navedena tako avtor izhodiščnega učbenika kot tudi prevajalec. Ob izidu prvega dela *Aritmetike* je *Ljubljanski zvon* pohvalil predvsem zunanjo podobo učbenika: »Kdor primerja nemški, na slabem papirji s starimi črkami natisnjen izvornik s Celestinovo knjigo, mora se te lepe šolske knjige veseliti iz vsega srca« (Levec 1882: 507). Vidimo torej, da se je tudi videz šolskih knjig uporabljal kot dokaz enakovrednosti slovenskih učbenikov v primerjavi z nemškimi.

Gimnazijski matematični učbeniki so zasledovali druge cilje kot osnovnošolski, ki so želeli s praktičnimi nalogami učenca usposobiti za samostojno delovanje v kmetovanju in trgovini in so bili zato spisani v enostavnem in razumljivem jeziku. Gimnazije so izobraževale bodoče študente, zato so gimnazijce uvajale v znanstveni jezik in terminologijo, ki so jo morali poznati v maternem in nemškem jeziku.

V vseh štirih analiziranih gimnazijskih učbenikih tako ob prvi omembi matematičnega termina za izrazom v slovenščini najdemo nemško ustreznico (tabela 11).

Tabela 11: Nemške ustreznice slovenskih terminov v učbeniku *Geometrije II* (prev. Celestina).

<i>Geometrija za nižje gimnazije. II. del</i> (Močnik 1884)	
11	krožnica (<i>Kreislinie</i>)
12	polumer ali radij (<i>Halbmesser, Radius</i>)
13	včrtan (<i>eingeschrieben</i>)
14	računati (<i>rechnen</i>)
15	oni sta v premem razmerji (<i>stehen im geraden Verhältnisse</i>)

Nemško ustreznico v oklepaju so dobili tako samostalniki (primera 11 in 12) kot tudi pridevniki (primer 13), glagoli (primer 14) in besedne zveze (primer 15), kar ponovno kaže na ciljno usmerjenost besedila in hkrati pomislek prevajalca, da bo gimnazijcem morda lažje usvojiti slovenski termin, če bodo prebrali še nemškega. Še več, Andrej Senekovič, ki ga poznamo po njegovih učbenikih za fiziko in kemijo, je v *Ljubljanskem zvonu* leta 1883 v recenziji Celestinovega prevoda zapisal, da je bila to v osemdesetih letih zahteva oblasti, kar je celo razumljivo, saj gimnazijci brez znanja nemščine, v tem primeru brez poznavanja nemških strokovnih izrazov ne bi mogli uspešno začeti (in končati) študija na univerzi:

Isto tako kakor pri aritmetiki stojé poleg slovenskih terminov v oklepjih dotični nemški vsakikrat, kadar se uvaja nov pojem. Nemško terminologijo poleg slovenske takoj v berilu podajati, na vsak način je dosti bolj ugodno, nego na konci knjige pridelavati v abecednem redu nemško in slovensko terminologijo. Pri zadnji osnovi naših gimnazij zahteva vlada in mora tudi zahtevati poleg slovenske terminologije tudi nemško. Tej terjatvi se more zadostovati prav lahko, ako stoji v berilu nemški terminus takoj poleg slovenskega. Da se nemški terminus izmed drugega berila že od daleč vidi, tiskan je v Celestinovi knjigi »cursivo« (Senekovič 1883: 71).

Kako pomemben vidik je bila tovrstna »dvojezičnost«, pa govori tudi podatek, da je na koncu recenzije v opombi celo uredništvo *Ljubljanskega zvona* pozvalo »pisatelje slovenskih šolskih knjig, da bi vselej tudi na konci knjige v malem slovarčku sestavljali dotično terminologijo, da učenec in tudi vsak drug človek, kateremu osnova šolske knjige ni znana, lahko hitro najde slovensk[i] izraz za nemški terminus« (ibid.)

O sami terminologiji v Celestinovem prevodu Senekovič piše, da je bilo delo Celestini precej olajšano, saj se je glede terminologije lahko zgledoval po Lavtarju (Senekovič 1883: 71). Lavtar je namreč v obeh zgoraj omenjenih učbenikih za učiteljska na

koncu priložil poglavje z naslovom *Terminologija*,⁵⁴ v katerem je zajet pregled v učbeniku uporabljenih izrazov. V glosarju Lavtar na prvem mestu za nemško iztočnico vedno uporablja poslovenjeni termin, čeprav v besedilu učbenika praviloma uporablja termine tujega izvora. Ker se je zavedal, da en sam avtor težko ustvari terminologijo, ki bi jo sprejeli vsi, predlaga, kar smo videli že pri Tušku in njegovi botanični terminologiji, »da bi se o dvomljivih izrazih začeli v kakem listu kritično pogovarjati; na ta način bi potem najhitreje dospeli do stalnih izrazov« (Lavtar 1881: V). Senekovič navaja, da je Celestina le redno poiskal izraz, ki ga ni vpeljal že Lavtar:

Našli smo le malo izmikov, n. pr. pojem »flächengleich« izkazuje Lavtar s »plo-skveno jednak«, g. Celestina s »ploščinko jednak«, »Flächeneinhheit« izkazuje Lavtar s »ploskvena jednost«, Celestina s »ploskovna jednota«, »Ausdehnung« prelagava Lavtar z »obmer«, Celestina z »razsežnost«, »Halbirungslinie« je Lavtarju »polovnica«, Celestini pa »razpolovnica«. // Novo uvedene termine, katerih Lavtarjeva geometrija še nima, našli smo med drugimi te: »kotna razpolovnica« (Winkelhalbierungslinie) v §. 39 »sredinska pravokotnica« (Mittelsenkrechte) v §. 70 »ogelnik« (Winkelbrett) v §. 20. (Senekovič 1883: 71).

S terminološkega vidika lahko na podlagi prevodov osnovnošolskih učbenikov, ki so nastajali v letih 1871–1878, in gimnazijskih učbenikov za aritmetiko in geometrijo (1882–1884) opazimo hiter razvoj terminologije, kar smemo povezati tudi z izidom Cigaletove terminologije leta 1880. Dejstvo je, da se je terminologija od prvih prevodov modernizirala in se do danes v veliki meri ustalila. V levem stolpcu so nemški termini, v srednjem so navedene terminološke rešitve Ivana Tomšiča, v desnem pa rešitve, ki jih je Josip Celestina uporabil v svojem prevodu gimnazijskih učbenikov (tabela 12):

Tabela 12: Terminološke rešitve Tomšiča in Celestine v prevodih matematičnih učbenikov.

	Močnikovi izvorniki ⁵⁵	Tomšičeve rešitve ⁵⁶	Celestinine rešitve ⁵⁷
16	Bruch	drob, drobce	ulomek
17	Bruchstrich	drobčeva črta	ulomkova črta
18	Rechnen	številjenje	računanje
19	Cubikinhalte	telesnina	prostornina
20	Oberfläche	poveršje	površina
21	Fläche	poveršina	ploščina
22	Grundfläche	temeljna ploskev	osnovna ploskev
23	Mantel	oblina	plašč

54 Nedvomno je ta podatek velik izziv za prihodnje raziskave, saj bi bilo smiselno primerjati Peternelovo in Lavtarjevo terminologijo.

55 Iz učbenikov *Viertes Rechenbuch* (1873), *Fünftes Rechenbuch* (1878), *Lehrbuch der Arithmetik* (1879b) in *Geometrische Anschauungslehre*, I. Theil (1879a) in II. Theil (1876).

56 Iz učbenikov *Četrta računica* (Močnik 1873) in *Peta računica* (Močnik 2004 [1878]).

57 Iz učbenikov *Aritmetika I* (Močnik 1882), *Geometrija I* (Močnik 1891) in *Geometrija II* (Močnik 1884).

Če rešitve primerjamo še s Cigaletovo terminologijo iz leta 1880, ugotovimo, da Cigale za *Bruch* navaja *ulomek*, *drob* in kot morda boljše (verjetno lastno) rešitev *lom*, za *Bruchstich* nima rešitve, pač pa za *Bruchzeichen* predlaga prevod *znamenje ulomka*. *Rechnen* je *računiti* (*številiti* in kot starosl. *čilsiti*), za *Cubikinhalt* ne ponuja prevoda, *Grundfläche* je pri Cigaletu *spodnja*, *osnovna ploskev*, *Fläche* pa *ploskev*, medtem ko je *Mantel* v slovenščini po Cigaletu *oblina*, *plašč* ali *obstransko površje*. Ob primerjavi rešitev se pokaže, da je Cigaletova terminologija bolj deskriptivna in navaja različne izraze, ki so se uporabljali, ne moremo pa trditi, da se je bodisi Tomšič bodisi Celestina bolj držal Cigaletovih predlogov. Sklenemo lahko, da terminološka vprašanja tedaj še zdaleč niso bila rešena ter da so med strokovnjaki krožile številne različice za isti koncept ali strokovno specifiko.

Če nadaljujemo z analizo prevedenih matematičnih učbenikov, ugotovimo, da je bil jezik izhodiščnega besedila matematično natančen, kar je ohranjal tudi prevajalec, zaradi česar je pogosto posnemal nemški besedni red (tabeli 13 in 14):

Tabela 13: Posnemanja nemškega besednega reda v učbeniku Geometrija II (prev. Celestina).

	Geometrische [...] (Močnik 1876)	Geometrija II (Močnik 1884)
24	Die beiden Strahlen AB und AC, welche den Winkel bilden, nennt man die Schenkel, und den Punkt A, in welchen sie zusammentreffen, den Scheitel des Winkels (str. 13)	Traka AB in AC, katera tvorita kot, imenujemo njega kraka (Schenkel), točko A pa, v kateri se stikata, njega vrh (Scheitel) (str. 13).
25	Die Größe eines Winkels hängt nicht von der Länge der Schenkel, sondern bloß von der Größe der Drehung ab, welche erforderlich ist, um den einen Schenkel in die Lage des anderen zu bringen (str. 13).	Velikost kotove ne določuje dolžina krakov, nego le velikost vrteča, katerega je treba, da pride jeden krak v ležo drugega (str. 13).

Tabela 14: Posnemanje nemškega besednega reda v učbeniku Aritmetika I (prev. Celestina).

	Lehrbuch der Arithmethik (Močnik 1879b)	Aritmetika I (Močnik 1882)
26	Um daher einen Bruch auszudrücken, braucht man zwei Zahlen; die eine, welche anzeigt, in wie viele gleiche Theile das Ganze getheilt ist, welche also die Art der Theile angibt oder die Theile benennt und darum der Nenner heißt; die andere, welche anzeigt wie viele solche Theile zu nehmen sind, welche die Theile also zählt und darum der Zähler genannt wird (str. 90).	Da ulomek izrazimo, potrebno je tedaj dvoje števil; jedno pove na koliko enakih delov je celota razdeljena, ono znači tedaj kakovost ali vrsto delov ali ono imenuje dele in zaradi tega mu pravimo imenovalec (Nenner); drugo pove, koliko takih delov treba vzeti, ono šteje tedaj dele, in zato mu pravimo števec (Zähler) (str. 99).

Vidimo lahko, da se je prevajalec v želji po ohranitvi natančnega strokovnega jezika odločil za dobesedno prevajanje, kar mu je Senekovič v svoji recenziji očital: »Prelagajoč aritmetiko se je držal g. prelagatelj nemškega originala nekoliko pretesno, kar ga je sililo podajati nam časih v slovenščini nenavadno dolge in zaradi tega težko umevne periode« (Senekovič 1883: 71). Po eni strani Senekovič prevajalcu očita preveč izhodiščno usmerjen prevod, po drugi strani pa lahko sodoben pristop Celestine k prevajanju le pohvalimo, saj se je odločil, predvsem kar se tiče stavčnih struktur, za podomačitvene strategije. Tako je na primer trpnik in neosebne strukture z zaimkom *man*, ki se v nemških strokovnih in znanstvenih besedilih veliko pojavljajo, prevajal z osebno glagolsko obliko v prvi osebi množine, kar je pogosta rešitev še danes.

Poglejmo si v naslednji tabeli še, kaj lahko ugotovimo, če primerjamo rešitvi obeh prevajalcev matematičnih učbenikov, ljudskošolskega in gimnazijskega, v slovenščino (tabela 15):

Tabela 15: Primerjava prevodov učbenikov *Peta računica* (prev. Tomšič) in *Aritmetika I* (prev. Celestina).

	<i>Peta računica</i> (Močnik 2004 [1878])	<i>Aritmetika I</i> (Močnik 1882)
27	Ako imata dva ali več imenovalcev danih drobcov isto merilo, dobi se najmanjši vkupni imenovalce, ako se vsi imenovalci zapišejo redoma drug poleg drugega ter se takoj izpusté (prečertajo) vsi oni manjši imenovalci, s katerimi se dadé večji razdeliti brez ostanka. Ostala števila se potlej delé sè svojimi vkupnimi merili [...] (str. 16).	Vrednosti ulomkove tedaj ne izpremenimo, ako množimo števec in imenovalce z istim številom. [...] Kadar izpremenimo ulomku obliko, množec števec in imenovalce z istim številom, pravimo, da ulomek razširajmo. Z razširjevanjem moremo vsak ulomek brez izpremembe njegove vrednosti pretvoriti na družega [...] (str. 103).

Tomšič je v osnovnošolskih računih uporabil rešitev s slovensko strukturo z zaimkom »se« in osebno glagolsko obliko v tretji osebi, Celestina pa je v svojih prevodih vpeljal rešitev glagolske oblike v prvi osebi množine, ki tudi danes prevladuje v matematičnih učbenikih v slovenskem jeziku. Razlika med osnovnošolskimi in srednješolskimi učbeniki je tudi v rabi terminologije. Osnovnošolski učbeniki učijo učence, kako lahko matematiko uporabljajo v praksi, za kar ne potrebujejo terminološkega znanja. Drugače je seveda na gimnaziji, ki izobrazuje bodoče študente in jih pripravlja na univerzitetni študij. Za ponazoritev smo izbrali primer iz razlage računske operacije odštevanja v *Tretji računici* in v *Aritmetiki za nižje gimnazije* (tabela 16):

Tabela 16: Primerjava razlage operacije odštevanja v prevodih učbenikov *Tretja računica* (prev. Tomšič) in *Aritmetika I* (prev. Celestina).

	<i>Tretja računica</i> (Močnik 1871)	<i>Aritmetika I</i> (Močnik 1882)
28	Odštevati (subtrahirati) se pravi število od števila jemati. Število, od kterega se odjemlje, imenuje se zmanjševanec; manje število, katero se odštevata, imenuje se odštevaneč, in število, ki pri odštevanji izide, imenuje se ostanek ali razloček (str. 16).	Odštevati (subtrahieren) se pravi, iz vsote dveh števil in iz jednega obeh sumandov iskati družega. Dano vsoto imenujemo minuend ali zmanjševanec, dani sumand subtrahend ali zmanjševalec, odštevaneč, iskani sumand diferenco, razliko ali ostanek. Ako prištejemo diferenco k subtrahendu, dobimo minuend (str. 16–17).

Prevajalca sta nemške termine prevedla različno glede na to, kateri stopnji šolanja je bil učbenik namenjen. Za osnovnošolske učence je bilo dovolj, če so poznali termine s besedotvorno podstavo v slovenščini (*zmanjševanec, odštevaneč, ostanek*). V gimnazijskih učbenikih so bili sicer navedeni tako termini klasičnega izvora, kot tudi slovenjeni, vendar so bili termini tujega izvora (*minuend, subtrahend, diferenca*) postavljeni na prvo mesto, prevajalec pa jih je uporabljal tudi v nadaljnjem besedilu v učbeniku. Ravno nasprotno pa v osnovnošolskih učbenikih prevajalec termine tujega izvora navedel na drugem mestu, nato pa v nadaljnjem besedilu uporabljal le slovenske izraze. Podobno pravilo opazimo tudi pri nekaterih drugih terminih; Tomšič tako za nemška izraza *lothrecht, wagrecht* uporablja *naopičen, ravnoležen*, Celestina *vertikalen, horizontalen*; za Tomšiča je *Zylinder valjar* ali *valec*, za Celestino *cilinder*; *Quotient* Tomšič prevaja s *količnik*, Celestina s *kvocijent*. Podobni primeri so tudi *dividend, divizor, produkt, multiplikator* in *diferenca*, ki jih Celestina uporablja v besedilu razlag in jih le ob prvi omembi pojasni s poslovenjenim terminom v oklepaju. Za razliko od tega v osnovnošolskih računicah Tomšič na prvem mestu uporabi poslovenjene termine, torej *deljenec, delitelj, zmnožek, množenec* in *ostanek*, ki jim zgolj ob prvi omembi doda slovenski termin klasičnega izvora.

Na osnovi analize posameznih primerov se pokaže tipična značilnost prevodnega polja učbenikov v drugi polovici 19. stoletja, saj za prevajalce v tem poglavju obravnavanih matematičnih učbenikov velja, da so bili hkrati tudi učitelji in so prevajali za potrebe šol, v katerih so delovali. Tomšič je kot osnovnošolski učitelj prevedel računice za ljudske šole, Lavtar, ki je poučeval na učiteljišču, je prirejal učbenike za potrebe teh izobraževalnih ustanov, Celestina pa je kot gimnazijski učitelj prevajal učbenike za gimnazije. Vsi trije so zelo dobro poznali svoje ciljne naslovnike, zato so lahko prevode prilagajali njihovim potrebam. Predvsem za gimnazijske učbenike v prevodu Josipa Celestine velja, da so imeli statusno visok položaj v segmentu strokovne literature slovenskega knjižnega polisistema. O tem

pričajo kvaliteten tisk in vezava ter pozitivni odzivi na izid učbenikov v tedanjem časopisju. Nasprotno pa so osnovnošolski učbeniki tiskani na slabši papir in vezani v mehke platnice. Poleg tega je na naslovnici napisan le avtor Franc Močnik, tako da učbeniki niso označeni kot prevodi, kar že na povsem simbolni ravni kaže na nizek status prevodov v slovenski kulturni zgodovini (Prunč 2007: 56).

Za ljudskošolske učbenike v prevodu Ivana Tomšiča in predvsem za učbenika Luke Lavtarja se je izkazalo, da so bolj priredbe kot prevodi Močnikovih izhodiščnih učbenikov, Josip Celestina pa je v gimnazijskih učbenikih ohranil ekvivalentnost z izhodiščnimi učbeniki. To je v skladu z ugotovitvijo Prunča (2007: 59), ki je za prevode nemških besedil v slovenščino med letoma 1848 in 1918 ugotovil, da za statusno visoka besedila praviloma velja načelo ekvivalentnosti, statusno nizka besedila pa so ciljno usmerjena in se prilagajajo ciljnim uporabnikom. V osnovnošolskih učbenikih tako lahko najdemo poenostavitve in prilagoditve, Celestina pa je v prevodu gimnazijskih učbenikih ostajal zvest izhodiščnemu besedilu.

5.3 ZGODOVINA IN ZEMLJEPIS

Zadnji področji, ki ju obravnava ta razprava, sta zgodovina in zemljepis, ki sta bila do začetka 20. stoletja v šolah enoten predmet. Sicer pa ni naključje, da so bili prav učbeniki za ta predmet med prvimi slovenskimi učbeniki. Slovenski učni jezik so namreč v gimnazijah najprej uvedli pri predmetu slovenščina, nato pa postopoma pri »lažjih« predmetih, kot sta bila na primer verouk ter zgodovina in zemljepis. Zato tudi ni presenetljivo, da je bilo za ta predmet na razpolago kar nekaj učbenikov.

Prvi geografski učbenik v slovenskem jeziku je pripravil Matej Cigale, ki je leta 1861 prevedel *Kurze Reichs- und Länderkunde des Kaiserthums Österreich* (1858) s slovenskim naslovom *Kratek popis Cesarstva Avstrijanskega sploh in njegovih dežel posebej*. Učbenik za pouk zemljepisa v slovenskih gimnazijah, ki ga je Cigale prevedel po učbeniku Ludwiga von Hohenbühel-Heuflerja (1817–1885), je izšel 1861 pri dunajski založbi šolskih knjig. Cigaletova knjiga je sicer dobila dovoljenje za rabo v gimnazijah s slovenskim učnim jezikom, vendar se ni veliko uporabljala, saj takšnih šol v šestdesetih letih še ni bilo (Hojan 1972: 33).

Poleg Cigaleta je učbenike in učne pripomočke za zemljepisni pouk je v nemškem jeziku sestavljal tudi geograf in kartograf Blaž Kocen (1821–1871).⁵⁸ Predvsem njegovi zemljepisni atlasi, ki so sloveli kot najboljši v srednjeevropskem prostoru,

58 V slovenskem prevodu Ivana Lapajnetja je izšel le učbenik *Kocenov zemljepis za ljudske šole* (1877). Leto poprej je Lapajnetja za pouk v ljudskih šolah prevedel še učbenik Eugena Netoliczke *Občna zgodovina za višje razrede narodnih in meščanskih šol*. Za ta dva učbenika nismo našli dokazov, da ju je Ministrstvo za bogočastje in uk dejansko aprobiralo, zato ju nismo vključili v analizo.

so se v prevodih uporabljali v večini dežel Avstro-Ogrske, vendar v slovenskem jeziku niso izšli (Južnič in Bratec Mrvar 2007). V začetku 20. stoletja smo dobili tudi prve slovenske stenske zemljevid. Prispieval jih je Fran Orožen (1853–1912), ki je tudi sam pisal geografske učbenike. Med šolskimi knjigami s tega področja velja omeniti še leta 1888 v samozaložbi izdan učbenik Janeza Jesenka (1838–1908) *Avstrijsko-ogerska monarhija s podnaslovom Domovinoznanstvo za četrty razred srednjih šol*, ki je bil aprobiran in vse do leta 1907 v uporabi na gimnazijah in realkah, nato pa ga je nadomestil *Zemljepis avstrijsko-ogerske države* izpod peresa Frana Orožna (1853–1912), ki so ga izdali v Ljubljani pri Schwentnerju. Za uporabo so bile potrjene tudi knjige Ivana Vrhovca, in sicer *Zemljepis za prvi gimnazijski razred*, ki so ga natisnili 1897, in *Zemljepis za spodnje in srednje razrede srednjih šol* iz leta 1899. Za nadaljnjo analizo smo izbrali prav prvi aprobiran slovenski učbenik s področja geografije, Cigaletov prevod Heuflerjevega popisa Avstrije: okoliščine v šestdesetih letih 19. stoletja, ki so zaznamovale (ne)uporabo Cigaletovega prevoda v šolskih klopeh, so izredno zanimive, verjetno pa je imel kot prvi aprobiran učbenik na svojem področju tudi velik vpliv in je bil zgled za vse, ki so mu sledili. V kolikšni meri to drži, bodo morale pokazati nadaljnje raziskave, naša se osredotoča na njegove prevodne značilnosti.

Prav tako kot za geografijo so nastali tudi učbeniki za zgodovino: Janez Jesenko (1838–1896)⁵⁹ je izdal tridelno serijo *Občne zgodovine*, ki so jo v devetdesetih letih 19. stoletja postopoma nadomeščali novi učbeniki. Proti koncu stoletja so za pouk v nižjih gimnazijah in realkah izšli prevodi zgodovine starega (1894), srednjega (1897) in novega veka (1901), treh učbenikov Franza Martina Mayerja (1844–1914), ki jih je v slovenščino prevedel zgodovinar in gimnazijski profesor Anton Kaspret, učence pa so spremljali pri pouku od preloma 19. in 20. stoletja do konca monarhije. Tudi k prevodom teh treh učbenikov se bomo še vrnili.

5.3.1 Prevajalca učbenikov in težave s Cigaletovimi prevodi

V nadaljevanju predstavljeni prevodi učbenikov so delo dveh prevajalcev, in sicer že večkrat omenjenega Mateja Cigaleta (1819–1889) ter zgodovinarja Antona Kaspreta (1850–1920).

59 Jesenko je pri vseh svojih učbenikih naveden kot avtor in ne kot prevajalec, zato jih nismo upoštevali pri nadaljnji analizi. Ne glede na to pa je povsem mogoče, da so bili nemški učbeniki Jesenku nekakšna predloga, besedilo, na osnovi katerega je na novo napisal svoj učbenik. V kolikšni meri je njegovo učbeniško delo na področju geografije in zgodovine res avtorsko ali pa se je morda le zgledoval po nemških izvirnikih, bi morala pokazati nadaljnja poglobljena analiza. Iz seznamov aprobiranih učbenikov je vsekakor razvidno, da so tridelne serije učbenikov za zgodovino obstajale (*Altherthum, Mittelalter, Neuzeit* izpod peresa Antona Gindelya, Emanuela Hannaka in Rudolfa Schindla ter J. Losertha), prav tako pa na seznamih ni manjkalo niti nemških učbenikov za domoznanstvo (npr. Hannakov *Österreichische Vaterlandskunde*) ali geografijo monarhije (npr. Steinhauserjev *Geographie von Österreich-Ungarn*).

Matej Cigale se je že v gimnazijskih letih izkazal kot dober jezikoslovec, a se je odločil za študij prava v Gradcu in na Dunaju, ki ga je zaključil 1846. Pridobljeno znanje je izkoristil v dunajskem uredništvu *Državnega zakonika*, kjer je 38 let skrbel za izhajanje slovenskega dela zakonika. Njegovo slovarsko in terminološko delo je predstavljeno že zgoraj, njegovo delovanje v šolstvu pa je prav tako zaznamovalo našo kulturnozgodovinsko preteklost. Cigale je bil strokovni presojevalec slovenskih šolskih knjig v dunajski *C. kr. založbi šolskih knjig*, zato je pomembno vplival na jezikovno podobo učbenikov, ki jih je mnogokrat povsem predelal. Sam je spisal prvo, drugo in tretjo nemško slovnico za slovenske ljudske šole ter prevedel že omenjena zemljepisna učbenika za gimnazije (Kolarič 2013).

Za boljši vpogled v problematiko prevajanja učbenikov tudi tokrat začenjamo s pogledom v zakulisno dogajanje okoli Cigaletovih prevodov. Matej Cigale, ki si ga predstavljamo kot marljivega človeka, ki je na Dunaju mirno opravljal svoje delo ter nekje v ozadju tiho in vztrajno prevajal ter se tako s svojimi dosežki pri prevajanju pravnih besedil zapisal v kulturno zgodovino, je imel s svojimi prevodi učbenikov mnogo manj sreče. To lahko ponazorimo z vsaj dvema primeroma, ki ju v nadaljevanju rekonstruiramo na podlagi arhivskih virov.

Iz akta z dne 27. aprila 1863 (AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, fasc. 31/14, št. 5262), ki govori o Cigaletovem prevodu z naslovom *Početni nauk o zemljepisu* po izvorniku *Grundzüge der allgemeinen Erdkunde* Antona Schuberta, razberemo, da je dunajsko Državno ministrstvo kranjsko deželno vlado in štajersko namestništvo povprašalo, ali obstaja potreba po omenjenem prevodu. Z Dunaja so deželni oblastem na vpogled poslali rokopis prevoda ter izvornik z vprašanjem, ali je strošek natisa, ki bi se kril neposredno iz dunajskega šolskega sklada, upravičen.⁶⁰ Praksa je bila v tem primeru očitno drugačna kot pri Erjavčevem prevodu *Živalstva*, o katerem smo že govorili in ki je bil že natisnjen v zasebni založbi in v knjižni obliki predložen dunajskemu ministrstvu. Pri Cigaletu je šlo za rokopis, ki ga je bilo treba šele natisniti. Kranjske deželne oblasti so tokrat za mnenje poprosile ravnateljstvo ljubljanske gimnazije. Lokalna šolska institucija v Ljubljani je torej morala povedati, kaj si misli o Cigaletovem učbeniku. Odgovor in mnenje lahko razberemo iz dokumenta, ki je datiran s 4. julijem 1863 (AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, fasc. 31/14, št. 8475). Tu beremo, da so pohvalili zvest prevod in jezikovno ter terminološko pravilnost,⁶¹ da pa v gimnazijskih klopeh tako na Kranjskem kot tudi na Štajerskem trenutno uporabljajo Klunov in ne Schubertov učbenik. Poleg tega je učni jezik na gimnaziji nemški, zato ni nujno potrebno

60 V izvorniku se citat glasi: »[...] mit dem Auftrage [...] sich [...] gutächtlich zu äußern, ob das Bedürfniß einer solchen Übersetzung in dem Grade vorhanden sei, um die Herausgabe derselben auf Kosten eines Studium- oder Schulfonds zu rechtfertigen« (AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, fasc.31/14, št. 5262).

61 V izvorniku beremo: »Was den sprachlichen und stilistischen Werth der fraglichen slowenischen Übersetzung betrifft, so lautet das mitfolgende Gutachten des Lehrers Josef Marn, so wie auch des k.k. steiermärkischen Statthaltereis hierüber günstig. Die Sprache ist leicht verständlich und korrekt, die Terminologie gut gewählt und die Übersetzung im Allgemeinen gelungen zu nennen« (AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, fasc. 31/14, št. 5262).

(»nicht unumgänglich nothwendig«), da bi natisnili Cigaletov slovenski prevod. Ta bi, če sploh, kot učni pripomoček prišel prav le gimnazijcem prvega razreda, ki še slabše govorijo nemško. Nadalje pristojni menijo, da se knjiga tudi ne bi prodajala, saj si domači dijaki ne morejo privoščiti niti nakupa nujno potrebnih učbenikov. Končna ocena je bila torej, da tisk Cigaletovega prevoda ni potreben, iz česar lahko vidimo, da v tem primeru odločitve niso sprejeli na Dunaju. Tisk slovenskega učbenika so zavrnile kranjske in štajerske šolske oblasti.

Leta 1861 je prav tako pri *C. kr. založbi šolskih knjig* na Dunaju izšel Cigaletov prevod Heuflerjevega učbenika *Kurze Reichs- und Länderkunde des Kaiserthums Österreich* (1859). A tudi ta Cigaletov prevod ni imel sreče, o čemer govorijo naslednji arhivski viri. V dokumentu deželne vlade v Ljubljani, nastalim 5. marca 1869, so orisane težave, s katerimi se je učbenik kljub aprobaciji srečeval po izidu (AS 33 Deželna vlada v Ljubljani, fasc. 31/14, št. 1717).

Ministrstvo za bogočastje in uk je učbenik 21. avgusta 1861 uradno potrdilo, v dopisu iz leta 1869, torej 8 let po izdaji in aprobaciji, pa so dunajske oblasti ugotovile, da ima *C. kr. založba šolskih knjig* na zalogi še veliko število izvodov Cigaletovega prevoda in da bi si želeli, da bi se učbenik uporabljal v šolah.⁶² V ta namen je bilo C. kr. ministrstvo pripravljeno znižati ceno učbenika ter posamezne, neaktualne dele tudi vsebinsko spremeniti. Toda preden se je odločilo za ta korak, je želelo do aprila leta 1869 od deželnih oblasti izvedeti, ali bodo lahko zagotovile, da bi se slovenska izdaja Heuflerjevega učbenika bolje prodajala. Zaželeno je bilo tudi, da bi vsebino knjige, ki je bila sicer namenjena srednjim šolam, poznali tudi učitelji na ljudskih šolah. Tako bi lahko učencem ustno razložili snov in jih poučili o domovinskih vprašanjih. Ministrstvo je menilo, da bi morala imeti zato vsaka ljudska šola v svoji knjižnici po en izvod Cigaletovega prevoda. Odgovor deželnih oblasti in mnjenja posameznih šol je nato novembra 1869 povzela deželna vlada v Ljubljani in ga sporočila na Dunaj (AS 33 Deželna vlada v Ljubljani, fasc. 31/14, št. akta 8584). Ugotovila je, da so doslej prodali zgolj 100 izvodov knjige in da zaradi tega predelave učbenika, za katero bi morala plačati *C. k. založba šolskih knjig*, ne priporoča. Namesto tega naj založba izvode, ki jih še ima na zalogi, ponudi po nižji ceni. Očitno je bila knjiga zastarela in je obležala na policah knjigarn. Seveda pa se moramo vprašati, zakaj?

Cigaletov prevod iz leta 1861 se je že v prvih letih, ko je prišel na trg, očitno slabše prodajal. Od leta 1861 do 1869, v osmih letih torej, so prodali zgolj 100 izvodov. Razlog za to bi lahko morda delno iskali tudi v jeziku prevoda, saj je Cigale, ki ga poznamo predvsem kot prevajalca zakonskih aktov, kjer kakršni koli odmiki od izvornika niso zaželeni, tudi zgodovinski učbenik prevedel tako, da je bil izrazito izhodiščno usmerjen in ni upošteval potreb ciljnega bralca (več o tem v analizi

62 V izvorniku se citirano mesto glasi: »Es ist hiervon noch eine nahmhafte Anzahl von Exemplaren am Lager vorrätig, deren Nutzbarchung für Schulwecke wünschenswerth erscheint.«

Slika 23: Naslovnica Cigaletovega prevoda učbenika *Kratek popis Cesarstva Avstrijanskega sploh in njegovih dežel posebej* (1861).

prevoda v poglavju 5.3.2). Čeprav so v citiranem aktu Cigaletov prevod pohvalili, lahko domnevamo (kar dokazujemo tudi v nadaljnji analizi), da morda vsej hvali navkljub ni bil najbolj primeren za slovenske dijake.

Dodatno je položaj oteževalo še dejstvo, da konec šestdesetih let učbenik ni več ustrezal politični stvarnosti, saj je obravnaval tudi območja, ki jih je monarhija v vojnah izgubila, kot na primer Benečijo, ki od leta 1869 ni bila več del monarhije (prim. poglavje VII v učbeniku: *Lombardsko-beneško kraljestvo*; Heufler 1861: 146–165), prav tako pa so se bistveno spremenile tudi razmere po dualistični diplomii iz leta 1867. Neaktualen je bil celo sam naslov učbenika, saj je od leta 1867 ni več govorilo o avstrijskem cesarstvu, pač pa le še o Avstro-Ogrski. To pa pomeni, da je bil za slabo prodajo učbenika in neuporabo v šolah proti koncu šestdesetih let kriv tudi v nesrečen splet okoliščin, ki so zamajale meje in politično-geografska razmerja v monarhiji. Cigaletov prevod konec šestdesetih let 19. stoletja zaradi vojne z Italijo in pogodbe z Madžari, na žalost ni bil več aktualen.

Zagotovo je bilo naslednji generaciji prevajalcev, ki so se lotili prevajanja učbenikov s področja geografije in zgodovine, že lažje. Sem sodi tudi Anton Kaspret.

Kaspret je obiskoval je celjsko gimnazijo in nato univerzo v Gradcu; po učiteljskem izpitu je kot gimnazijski profesor služboval v Celju, Mariboru, Ljubljani in Gradcu. Leta 1884 beremo v pismu, ki ga je poslal Franu Miklošiču, da je konec oktobra 1883 po smrti profesorja Ivana Macuna (1821–1883)⁶³ prevzel pouk slovenskega jezika na graški gimnaziji (ÖNB, Autogr. 135/82-3, pismo Miklošiču). Poroča, da pouk poteka v treh oddelkih dve uri tedensko, in sicer ga obiskuje 35 gimnazijcev vseh razredov, ki so razdeljeni glede na svoje predznanje. V osemdesetih letih pa v drugem pismu Kaspret poroča, da poleg učiteljevanja opravlja tudi delo zapriseženega prevajalca za slovenščino in srbohrvaščino pri graškem namestništvu (ÖNB, Autogr. 135/82-3, pismo Miklošiču).⁶⁴ Tako je bil Kaspret vzorčen primer habsburškega učitelja ter uradnika: govoril je več jezikov in se nenehno gibal med njimi.

Kaspretovo znanstveno delovanje ga uvršča med najboljše slovenske zgodovinarje tistega obdobja. Njegovih objav sicer ni veliko, toda njegova dela so bila vsebinsko in oblikovno dovršena ter zanimiva, zlasti ker je Kaspret natančno preučeval arhivska poročila in zasebne arhive raznih graščin in jih je znal odlično ovrednotiti. Najpogosteje je pisal o slovenskih deželah v 16. in 17. stoletju.⁶⁵ Njegove razprave so bile večinoma napisane v nemščini, a ko je leta 1904 postal urednik glasila novoustanovljenega mariborskega zgodovinskega društva, je v njem objavil tudi mnogo zgodovinskih spisov v slovenščini. Za srednješolsko rabo pa je Kaspret prevedel Mayerjeve učbenike za zgodovino starega, srednjega in novega veka (Mal 2013).

Ugotovimo torej lahko, da so o uspehu ali neuspehu določene šolske knjige v slovenskem prevodu na tržišču vedno soodločali tudi politično-zgodovinski dejavniki, ki jih mora vedno upoštevati tudi prevodoslovna analiza. Cigale je s svojim prevodom Heuflerjevega učbenika imel preprosto smolo – zaradi politično razburkanih dogodkov v šestdesetih letih 19. stoletja njegov prevod leta 1869 ni bil več aktualen. Nedvomno bi bilo v prihodnjih raziskavah smiselno ugotoviti, v kolikšni meri so kasnejši avtorji in prevajalci, kot na primer že omenjena avtorja/prevajalca učbenikov Janez Jesenko in Fran Orožen ter Anton Kaspret, upoštevali Cigaletov prevod in ali so se oprli na njegovo terminologijo ali pa so oblikovali novo.

63 Ivan Macun je zagotovo ena bolj tragičnih podob s področja produkcije slovenskih šolskih knjig. Že leta 1848 je napisal nasploh prvo šolsko berilo v slovenskem jeziku, a kritika njegovih ljubljanskih kolegov je bila tako uničujoča, da dunajsko ministrstvo berila ni potrdilo za uporabo v šolah (Almasy, v rokopisu [2017]).

64 V izvirmiku beremo: »Zugleich erhielt ich bei der hiesigen k.k. Statthalterei die Stelle eines beedeten Translators der slovenischen und s[e]rbo-kroatischen Sprache.«

65 Kaspret je že s svojim prvim spisom »Über die Lage der oberkrainischen Bauernschaft beim Ausgange des XV. und im Anfange des XVI. Jahrhunderts« v *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* (1889), ki je pod naslovom »Razmere gorenjskih (predvsem blejskih) kmetov okoli leta 1500« izšel tudi v slovenskem prevodu v *Ljubljanskem zvonu* (1891 ter 1893 v ponatisu), pokazal, da ga zanimajo teme iz kulturne in socialne zgodovine, ki jih obravnava na osnovi arhivskih virov (Šlebinger 2013f). S prevodoslovnega vidika bi bilo tudi pri tem spisu zanimivo poiskati odgovor na vprašanje, ali gre za (samo)prevod ali ne.

5.3.2 Analiza prevodov zgodovinskih in zemljepisnih učbenikov

Pri Cigaletovem učbeniku *Kratek popis Cesarstva Avstrijskega sploh in njegovih dežel posebej* hitro ugotovimo, da se je prevajalec pri svojem delu zelo očitno držal načela ekvivalentnosti. V prevodu je ohranil vse informacije, ki jih podaja avtor izvirnega besedila. Cigale je bil pravnik in jezikoslovec in ne geograf, zato lahko domnevamo, da se je držal izhodiščnega besedila, kot je to nujno potrebno pri prevajanju zakonov. Kot terminolog pa je čutil potrebo, da v opombah na dnu strani razloži svoje terminološke rešitve (tabela 17).

Tabela 17: Cigaletove terminološke razlage v prevodu Heuflerjevega učbenika.

<i>Kratek popis Cesarstva Avstrijskega (Heufler 1861)</i>	
1	Beseda pogorje (Gebirgszug, Gebirgskette) se rabi v ti knjigi za rajdo gor ali za gore, ki se stegujejo na dolgost; beseda gorovje (Gebirgsgruppe) pa za gore, ki se razraščajo bolj na širokost (str. 9).
2	Razvodje (Wasserscheide) pomeni vodno mejo ali mejo med vodami, ki se odtekajo v različne večje reke ali pa tudi v različne morja (str. 13).
3	Porečje (Flussgebiet) v širšem pomenu, v katerem se sploh rabi v teh bukvah, pomeni ves svet, ki visi proti kaki reki, da se vse vode z njeja odtekajo vanjo [...] (str. 20).

Ko je Cigale prvič uporabil termin, ki po njegovem mnenju zaradi neustaljenosti potrebuje pojasnilo, je dodal zvezdico in termin razložil v opombi na dnu strani ter dodal tudi nemško ustreznico v oklepaju. S tem Cigale sledi že znanemu vzoru, ki smo ga srečali pri botanični terminologiji: ker slovenski termin tedaj še ni bil ustaljen in uveljavljen, je zaradi razumevanja v oklepaju pustil tudi nemški strokovni izraz. Kot smo videli pri matematičnih učbenikih, so šolske oblasti celo zahtevale, da se v oklepaju pojavi nemški termin, saj so srednješolci le tako lahko popolnoma usvojili pomen, kar je bilo za njihov morebitni nadaljnji študij na univerzah znanje nemške terminologije odločilnega pomena.

Pri prevajanju zemljepisnih lastnih imen, predvsem pri naturalizaciji tujih zemljepisnih imen pri Cigaletu težko opredelimo enotno strategijo (tabela 18). V prevodu je opaziti precej nedoslednosti, saj Cigale včasih na prvem mestu uporabi preneseno ime (primer 4), drugič pa podomačeno (primera 5 in 6). V primeru 4 je Cigale poslovenil ime le enega od obeh slapov. V primeru madžarskega mesta Pecs (primer 6) je na prvem mestu poslovenjeno poimenovanje, sledijo pa mu poimenovanja v slovaškem, madžarskem in nemškem jeziku. V primeru 7 so poimenovanja zemljepisnih lastnih imen le v slovenskem jeziku, tako da bralec izvernih poimenovanj iz učbenika niti ne izve.

Tabela 18: Podomačitve zemljepisnih imen v prevodu Heufflerjevega učbenika.

Kratek popis Cesarstva Avstrijskega (Heuffler 1861)	
4	[...] dva slapa, divji <i>Lauffen</i> in pa <i>Traunfall</i> (Trunski slap) (str. 40).
5	jezero Celsko, Mesečno (<i>Mondsee</i>) in Atsko (<i>Attersee</i>) (str. 98).
6	[...] starodavno škofje mesto Pečuh ali Pečuj (slovaški: Petikostely, magj. <i>Pecs</i> , nem. <i>Fünfkirchen</i>) (str. 302).
7	Vesprimska županija [...] obsega hrastove, lipove in bukove gozde loga Bakonjskega in pa Šomljavske vinske gorice (str. 303).

Podomačitve lastnih imen so prisotne tudi v drugih učbenikih tedanjega obdobja, kar govori v prid tezi, da so prevajalci poskušali domačemu bralcu približati neznane kraje. Kljub temu pa so nekateri prevajalci že zagovarjali prenos, saj je prevod imena v slovenski jezik povzročil veliko zmedo. Tako na primer Erjavc v pismu Levstiku zapiše: »Če pišem po naši pisavi, se ime časih tako prevrže, da ga skor nij moč spoznati, še manj pa ga iskali na zemljevidu« (Žigon 1931: 494).

Ker se je Matej Cigale ukvarjal predvsem s slovenjenjem pravnih besedil, smo pri njem pričakovali veliko neosebnihih glagolskih oblik, predvsem struktur z zaimkom »se« in rešitve z glagolsko obliko v tretji osebi (tabela 19), kar se je potrdilo tudi pri analizi prevoda (primer 8).

Tabela 19: Raba neosebnihih glagolskih oblik v prevodu Heufflerjevega učbenika.

Kratek popis Cesarstva Avstrijskega (Heuffler 1861)	
8	Največ železa se nareja na Moravskem [...]. Dobljeno železo se največ podeluje na kose, serpe in slamoreznice [...]. Tudi orožja, orodja, igel in družega kovaškega blaga se izdelava lepa reč. Fabrike, v katerih se delajo parne mašine, dajejo stoječih mašin skoraj toliko, kolikor se jih potrebuje, lokomotivov (parnih voz) pa polovico; parne mašine za ladje se pa še do malega vse dobivajo iz tujega. Vzeti se sme, da je vse na leto izdelano železno blago 70 milijonov goldinarjev vredno (str. 53).

S takšnimi prevodnimi rešitvami, ki so se nedvomno dobro obnesle pri prevajanju pravnih besedil, je Cigale požel kritiko Frana Levstika, ki je že v svojem delu *Napake slovenskega pisanja* (1858) ostro napadel pisce, ki se pri ustvarjanju preveč držijo nemških vzorcev. Cigale je bil tudi sicer izrazito izhodiščno usmerjen in je bil zvest izvirniku, kar se med drugim tudi kaže v ohranjanju besednega reda izhodiščnega besedila (tabela 20).

Tabela 20: Ohranitev nemškega besednega reda v prevodu Heuflerjevega učbenika na primeru opisa mesta Dunaj.

	Kurze Reichs- und [...] (Heufler 1859)	Kratek popis Cesarstva (Heufler 1861)
9	Es gibt im Kaiserthume eine einzige Gegend, wo die Vorposten der Nordslaven und Südslaven westwärts das deutsche, ostwärts das magyarisches Hauptgebiet scheiden, und in welcher eine große Stadt liegt, deren Bevölkerung zwar deutsch ist, jedoch auch aus allen anderen Hauptstämmen, insbesondere auch aus dem Stamme der Italiener, zusammengesetzt ist (str. 37).	V našem cesarstvu je en edini kraj, kjer bi djal sprednje straže severnih in južnih Slovanov pregrajajo glavno okolijo na zahod nemškega, na vzhod pa magjarskega naroda, in v katerem stoji mesto veliko, ljudstva res da po največem številu nemškega, pa vendar zloženega tudi iz vseh družih glavnih plemen, zlasti tudi iz laškega (str. 37).

Zaradi dobesebnega prevoda je v primeru 9 slovensko besedilo že skoraj nerazumljivo. Tudi terminološko ima Cigale nekaj nenavadnih rešitev (tabela 21), ki so posledica neobstoja ali neustaljenosti slovenske terminologije (npr. *Säugethier* – *dojivka*, *Insekten* – *preščenjevci*).

Tabela 21: Nenavadne rešitve v prevodu Heuflerjevega učbenika.

	Kratek popis Cesarstva Avstrijskega (Heufler 1861)
10	Divjih živali od razdelka dojivk je malo, med temi pa se nahajajo šakali na Korčuli in Pelješcu in pa divje koze v Dinarskih planinah (str. 213)
11	»[...] planinski zajec in divja koza so živali, lastne planinam nad ločnico poslednjega drevja. [...] Na visokosti največi žive pajki in preščenjenci (insekti). (str. 32)

Cigale se, podobno kot smo to videli pri Tomšičevih prevodih matematičnih učbenikov, poskuša na osnovi nemškega termina (*säugen* = sesati, torej se tisti, ki sesa, doji) oblikovati nov slovenski termin, ki pa se kasneje ni uveljavil. Novotvorjenka *dojivke* za sesalce je bila v začetku šestdesetih let verjetno še precej neustaljena, čeprav Cigaletov slovar iz leta 1860 izraz navaja poleg termina *doječa žival*. Dve desetletji kasneje Cigale v *Znanstveni Terminologiji* (1880) že navede izraz *sesavci*, ki se je v slovenskem jeziku dejansko uveljavil. Pri terminu *preščenjenci* je prevajalcu jasno, da gre za neustaljeno slovensko novotvorjenko, zato v oklepaju pomaga ciljnemu bralcu z ustaljeno rabo besede *insekt*. Podobno kot pri sesalcih Cigale že v *Terminologiji* ne govori več o *preščenjenjih*, temveč o *žuželkah*; Cigaletov nemško-slovenski slovar iz leta 1860 besede *Insect* sploh ne navaja, Pleteršnikov slovensko-nemški pa pove, da žuželke pozna tudi že Erjavec

v svojem *Živalstvu*. Kot vidimo, je do premikov prihajalo relativno hitro, želja po slovenskih izrazih je bila včasih tako močna, da so prevajalci »na silo« poskušali izumiti novo besedo, za katero se je nato izkazalo, da se je v splošni rabi »prijela«, spet drugič pa jo je bilo kasneje potrebno nadomestiti z novo.

Prav tako lahko opazimo, da Cigale na prvem mestu pogosto uporablja neposredno iz nemščine prevedene termine. To so zloženke, sestavljene iz dveh besed, kot na primer *pustopoljina*, pri čemer prevajalec v oklepaju le doda drug izraz, torej *stepa*, ali pa *slankamen* za nemški *Salzgestein*. Cigale se je, kot vidimo, zelo trudil, da bi našel slovenske ustreznice za nemška poimenovanja, a čeprav si je prizadeval, da bi se izognil nemškemu vplivu, je iz navedenih primerov razvidno, da je sledil pravilom nemških besedotvornih postopkov. V prevodu se torej jasno pokaže to, kar je Levstik očitil slovenskim intelektualcem sredi 19. stoletja, da namreč slovensko pišejo, a nemško mislijo (Levstik 1956: 38, prim. poglavje 4.2 te monografije). Poleg tega pa tudi tokrat lahko ugotovimo, kar smo omenili že pri Tomšičevih matematičnih prevodih: ko prevajalec dvomi, da bo bralec novotvorjeno besedo brez težav razumel, saj še ni ustaljena, v oklepaju ponudi še spomenko.

V nadaljevanju si pogledjmo še Kaspretove prevode učbenikov, ki jih je poslovenil po Franzu Martinu Mayerju (1844–1914), to so *Zgodovina starega veka* (1894), *Zgodovina srednjega veka* (1897) in *Zgodovina novega veka* (1901). Na te prevode so se kmalu po njihovem izidu odzvali tudi kritiki. V *Ljubljanskem zvonu* je nepodpisani avtor o prevodu *Zgodovine starega veka* zapisal, da gre za knjigo kakeršne doslej, kar se dostaje zunanje oprave, nismo še imeli. Vsaka posamična ilustracija je taka, da si ne more iz lahka lepše želeti ni učitelj ni učenec. Ali tudi po svoji vsebini je Kaspretova zgodovina odličen proizvod. To ni nikakeršna prestava, nego Mayerjeva knjiga je rabila g. profesorju zgolj za podlago, pripovedovanje je samostalno, zlog prezoren, popolnoma slovenski (N.N. 1894: 698)

Iz napisanega izhaja, da je recenzent Kaspretovo delo ocenil nadvse dobro. Ne le, da je Kaspret besedilo prevedel, torej prestavil, temveč je končni izdelek dosti več: ni le prestava, je dosti boljši. Mayerjev izvornik uporabi Kaspret »zgolj« kot predlogo za svoje delo, saj avtor dosledno upošteva ciljnega bralca ter njemu primerne prilagaja, spreminja, dodaja ali izpušča dele besedila. Iz tega komentarja je spet razvidna znana ocena o izvorni književni produkciji, ki je primarnega, medtem ko je prevajanje »zgolj« sekundarnega pomena.

Tudi Kaspretovi prevodi so bili torej izrazito ciljno usmerjeni, vendar ne na sintaktični in slovnični, temveč na narativni ravni, saj v njih opazimo mnogo vsebinskih dodatkov, kar govori v prid Lefeverovi tezi o ponovnem pisanju Takšen pristop k prevodu lahko po eni strani pojasni Kaspretova izobrazba, saj je bil

priznan zgodovinar, torej je imel dovolj znanja, da je besedila prilagodil in dopolnil v skladu s pomembnostjo za naše kraje in je upošteval tudi ciljne uporabnike učbenika ter besedilo prilagodil njihovim potrebam. Verjetno pa je Kaspert tudi zaradi svoje učiteljske izkušnje bolj poznal potrebe gimnazijcev kot pa Cigale, ki je imel bolj ali manj vse življenje uradniško službo in ni bil v stiku s slovensko dijaško mladino. V *Zgodovini starega veka* tako najdemo dodatek, ki je naveden v tabeli 22.

Tabela 22: Primer ciljne usmerjenosti prevodov Kaspreta v učbeniku *Zgodovina starega veka*.

<i>Lehrbuch der Geschichte</i> (Mayer 1891)	<i>Zgodovina starega veka</i> (Mayer 1894)
<p>12 Diese neuen Provinzen wurden wie die alten mit der Hauptstadt Rom, auf deren Forum ein goldener Meilenzeiger als Ausgangspunkt aller Straßen des Reiches errichtet worden war, durch Heerstraßen von außerordentlicher Festigkeit verbunden, welche durch spätere Kaiser zu einem ausgedehnten Netze sich gestalteten. Dagegen gelang es nicht, die Germanen zu unterwerfen (str. 128–129).</p>	<p>Zlati miljnik v na Velikem trgu v Rimu je bil izhodišče vseh izredno trdnih vojnih cest, ki so kakor razsežno omrežje preprezale stare in nove provincije ter jih vezale z rimsko prestolnico. Izhodišče cest, ki so peljale v donavske dežele pa je bil Oglej (Akvilleja). Odtod je šla med drugim cesta na Kras preko <i>Logatca (Longaticum)</i> in <i>Vrbnike (Nauportus)</i> v <i>Ljubljano (Aemona)</i>, kjer se je razcepila; ena je držala na <i>Trojane (Atrans)</i> /.../ Najiminentnejša rimska naselbina na Kranjskem je bila Aemona na mestu sedanje Ljubljane. Rimski vojaški tabor je stal «Na mirju», kjer so še danes ostanki razvaljenega zida, meščanska naselbina pa se je razprostrirala ob obeh bregovih Ljubljanice ter se je naslanjala na utrjen grad (str. 109).</p>

Kot lepo pokaže zgornji primer, je tudi prevajalec Kaspert svoj prevod lokaliziral in s tem predstavil kontekste, pomembne za domače, znano okolje, kakor smo to že videli pri Erjavcu in Tomšiču, in ga prilagodil zanimanju in znanju slovenskih gimnazijcev.

V *Zgodovini srednjega veka* (1897) že v pregledu kazala opazimo, da je prevajalec dodal teme, ki jih v izvorniku ni bilo, a so bile pomembne za slovenske bralce. Tako je dodano 3. poglavje z naslovom *Slovani*, v katerem Kaspert na skoraj treh

straneh opisuje zgodovino Slovanov od 5. do 8. stoletja in opiše njihovo politično ureditev, običaje in verovanja. V 6. poglavju z naslovom *Slovanski narodi*, ki ga v izvorniku prav tako ni, Kaspert kratko opiše nastanek političnih tvorb različnih slovanskih plemen. Večji dodatek je še v poglavju *Friderik II. in Babenbergovci*, v katerem nemški učbenik zgolj mimogrede omeni, da so Babenbergi vojvodino Štajersko združili z Avstrijo. Prevajalec poleg omenjenih doda še dva lastna sestavka. V prvem kratko opiše zgodovino Štajerske od 10. stoletja do priključitve Avstriji leta 1192. V drugem pa opiše Kranjsko v 13. in 14. stoletju ter omeni, da je navajal podatke po Valvazorju (Mayer 1897: 52–53). Prav omenjene spremembe na makrostrukturni ravni besedila je opazil in pohvalil tudi recenzent *Ljubljanskega zvona*, ki se je poleg tega pohvalno izrekel tudi o jeziku prevoda:

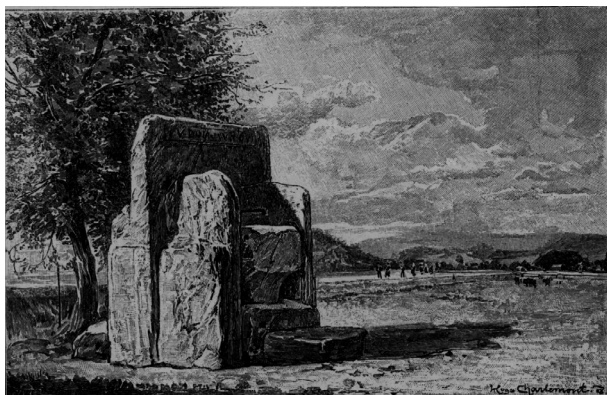
Z zadoščenjem smo opazili, da se je prof. K. popolnoma oklenil – tudi glede besedosledja – tiste pisave, ki jo tudi naš list sledi. To treba vsekakor pohvaliti; kajti kakor je brez ugovora resnično načelo, da bodi vsakršni pouk obenem tudi jezikovni pouk, t.j. da ustrezaj vsem jezikovnim pravilom, takisto je neizprosna zahteva, da bodi vsaka učna knjiga, pa razpravljaj o kateremkoli predmetu, glede jezika ugledna. [...] Na to stran smemo torej zadovoljni biti, tembolj, ker je po dosedanji prelagateljevi skrbljivosti pričakovati, da se pri prihodnjih ponatiskih odstranijo vse hibe, ki so se morda to pot še vtihotapile, ter da se prevod tretjega zvezka Mayerjeve knjige še bolj posreči (K.B. 1899: 56–57)

Kljub nekaterim tihim očitkom, da bi bil lahko prevod še boljši, ki jih je zaznati v citiranem odlomku, je Kaspert opravil veliko delo. Poleg že omenjenih dodatkov na makroravni se je pogosto odločal tudi za pojasnjevanje na mikroravni besedila. Gre za krajše dodatke, ki navadno niso daljši od ene povedi. Za ilustracijo navajamo primer iz poglavja, ki ima v izvorniku naslov *Die deutschen Städte*, torej *Nemška mesta*, v prevodu pa *Mesta in meščani*. Ta mesta v prevodu niso več »nemška«, temveč prevajalec poišče ustreznice na Slovenskem (tabela 23).

Tabela 23: Kaspertovi dodatki v prevodu Mayerjevega učbenika *Zgodovina srednjega veka*.

	<i>Lehrbuch der Geschichte</i> (Mayer 1896a)	<i>Zgodovina srednjega veka</i> (Mayer 1897)
13	Die meisten Kirchen wurden seit dem 13. Jahrhundert wie in den andern europäischen Ländern im gotischen Stile erbaut. Die berühmtesten gotischen Dome in Deutschland sind [...] (str. 80).	V trinajstem stoletju so gradili v naših in drugih evropskih deželah cerkve v gotskem zlogu. Lepe gotske cerkve na Kranjskem so v Pletarjih, v Loki, v Črngrobu pri Loki (Pod. 16) [...] (str. 70).

Že sprememba v naslovu napove, da se prevajalec ne bo omejil le na nemška mesta. Tudi ko našteva srednjeveške arhitekturne dosežke, ne našteje le najslavnejših nemških katedral (čeprav v nadaljevanju povedi omeni dunajsko in kölnsko), ampak kot primere gotških cerkev našteje tudi tiste, ki so prisotne v okolju uporabnika besedila. Opazimo lahko, da je v učbenik vključena celo druga slika kot v izvirniku, saj sliko kölnske katedrale v slovenski izdaji učbenika zamenja slika notranjščine cerkve v Crngrobu. V učbeniku *Zgodovina srednjega veka* sta prisotni še dve sliki, ki ju ni v izvirniku, in sicer slika 12 na strani 65 z naslovom *Ustanavljanje koroških vojvod* in slika 13 na strani 67 *Vojvodski stol na Gosposvetskem polju*. Postopek ustoličevanja koroških vojvod je opisan že v izvirniku, vendar ni opremljen z ilustracijami. Zanimiva je sprememba v opisu postopka ustoličevanja, kjer v izvirniku beremo *nach alter Weise* (Mayer 1896a: 75), kar je v prevodu postalo *po stari slovenski šegi* (Mayer 1897: 67).

Sliki 23 in 24: Dodani sliki v slovenskem prevodu v učbeniku *Zgodovina srednjega veka*.

Tudi v *Zgodovini novega veka* najdemo v prevodu dve sliki, ki ju v izvorniku ni, to sta na podoba Primoža Trubarja (Mayer 1901: 20) in Valentina Vodnika (ibid.: 95). Značilno je, da slednjega Kaspert označi za »rodoljubnega pesnika [...], ki je navduševal narode za boj proti Napoleonu«, torej upošteva njegove *Pesmi za brambovce*, ne pa tudi drugega Vodnikovega dela. Ob podobi Trubarja najdemo še vsebinski dodatek o Trubarjevem pomenu za Slovence, ki ga prevajalec elegantno, skoraj neopazno vstavi med dve povedi v izvorniku. Poleg omembe Trubarja pa najdemo tudi druge vsebinske dodatke (tabela 24).

Tabela 24: Vsebinski dodatki v Kaspertovem prevodu učbenika *Zgodovina novega veka*.

	<i>Lehrbuch der Geschichte</i> (Mayer 1896b)	<i>Zgodovina novega veka</i> (Mayer 1901)
14	In Ferdinands I. Erblanden wie in Böhmen und Ungarn verbreiteten sich die Lehren Luthers sehr rasch und nicht allein viele Adelige, sondern auch Bürger und Bauern nahmen sie an. Ferdinand suchte zwar durch Verbote [...] (str. 21).	Po Ferdinandovih dednih, takisto v Češki in Ogrski se je hitro razširila nova vera, in poluteranili se niso samo plemenitniki, ampak tudi meščani in kmeti. Po slovenskih deželah jo je propovedoval Primož Trubar (pod 6.), porojen na Račici na Dolenjskem. Da bi se luteranstvo bolj vkoreninilo med narodom, je spisal Trubar mnogo nabožnih knjig ter tako ustanovil slovensko književnost. Ferdinand je sicer prepovedoval [...] (str. 20).
15	Er verstand acht Sprachen und konnte sich deutsch, lateinisch, französisch und italienisch ausdrücken (str. 3).	Maksimilijan je umel osem jezikov; govoril pa je poleg nemškega, latinskega, francoskega, laškega jezika tudi slovenski jezik, zakaj na njegovem dvoru so živeli imenitni Slovenci, kakor Berlogar, ki mu je sestavil slovensko slovnico in slovenski slovar, škof Sladkonja, državnik Žiga Herbertstein in slavni junak Krištof Lamberger (str. 3).

Vidimo, da se je prevajalec odločil v učbenik vključiti tudi podatek o Primožu Trubarju kot najpomembnejšemu protestantu na Slovenskem, saj je ta informacija zelo pomembna za slovenske gimnazijce. Dodatek je spretno vstavljen med dve nemški povedi, tako da ne zmoti naracije. Zanimiv je tudi dodatek pri opisu cesarja Maksimilijana I. (primer 15), kjer prevajalec doda informacijo, ki je za

slovenskega bralca nedvomno zanimiva, poleg tega pa ciljni bralec spozna tudi nekatere pomembne zgodovinske osebnosti svoje kulture, ki jih brez ciljne usmerjenosti prevajalca ne bi. V prevodu najdemo še nekaj drugih dodatkov (tabela 25), vendar pa so ti dodatki krajši in sledijo vzorcu, ki ga ponazarjata primera 15 in 16. Prevajalec v prevodu doda konkretna primera in tako na podlagi zgledov iz ciljne kulture podrobneje opredeli zgodovinsko dejstvo iz izvirnika.

Tabela 25: Vsebinski dodatki v Kaspretovem prevodu učbenika *Zgodovina novega veka*.

	<i>Lehrbuch der Geschichte</i> (Mayer 1896b)	<i>Zgodovina novega veka</i> (Mayer 1901)
16	In den Landeshauptstädten erhoben sich damals ebenfalls neue Paläste (str. 68).	A tudi v deželnih glavnih mestih so se dvigale nove cerkve in palače, v Ljubljani mestna hiša in cerkev Sv. Petra (str. 61).
17	Er hob eine große Zahl Kloster auf, doch nur solche, welche sich nicht mit Seelsorge, Unterricht oder Krankenpflege beschäftigten (str. 82).	Razpustil je mnogo samostanov, posebno takih, ki se niso bavili niti z dušnim pastirstvom niti s poukom in bolniško strežbo, n. pr. v Stični, Kostanjevici in Ljubljani (str. 76).

Zanimiv je tudi spodnji, 18. primer, v katerem prevajalec doda podatek, da so v avstrijskih deželah prebivali tudi Slovenci, medtem ko tega izvornik ne pove (tabela 26).

Tabela 26: Vsebinski dodatki v Kaspretovem prevodu učbenika *Zgodovina novega veka*.

	<i>Lehrbuch der Geschichte</i> (Mayer 1896b)	<i>Zgodovina novega veka</i> (Mayer 1901)
18	Die österreichischen Länder bildeten den österreichischen, die Franche-Comté (Freigrafchaften Burgund) und die Niederlande den burgundischen Kreis (str. 3).	Iz nemško-slovenskih dežel je osnoval avstrijsko, iz Svobodne grofovine (Franche Comté) in Nizozemske pa burgundsko okrožje (str. 3).

V prevodih poznega 19. stoletja je pogosto opaziti ideološko pogojene premike. V učbeniku *Zgodovina novega veka* je s tega vidika zanimivo poglavje o Napoleonu, ki v Avstriji seveda ni bil priljubljen, saj je Habsburžanom odvzel krono Svetega nemško-rimskega cesarstva, Avstrijo večkrat vojaško porazil in zasedel del njenega ozemlja. Nasprotno imajo Slovenci Napoleona v tradicionalnem narodnem zgodovinskem diskurzu, ki se je izoblikoval v poznem 19. stoletju in

močno v kraljevini SHS, za osvoboditelja izpod nemškega jarma in dobrotnika, ki je slovenskim deželam v obdobju Ilirskih provinc prinesel mnogo koristi (Polajnar 2009). Zanimivo je bilo raziskati, kako se ta malenkostno bolj pozitivna ocena Napoleona že odraža v prevodu zgodovinskega učbenika devetdesetih let 19. stoletja (tabela 27).

Tabela 27: Ideologija v Kaspretovem prevodu učbenika *Zgodovina novega veka*.

	<i>Lehrbuch der Geschichte</i> (Mayer 1896b)	<i>Zgodovina novega veka</i> (Mayer 1901)
19	Auf dem italienischen Kriegsschauplatze kämpfte die österreichische Armee unglücklich. [...] (str. 92).	Nesrečno se je avstrijska vojska bojevala v Italiji s Francozi, katere je vodil slavni Bonaparte. [...] (str. 86).
20	Im J. 1794 diente er als General in Italien (str. 92).	Leta 1794. je služil že kot general v Italiji (str. 86).
21	92: Bald zeigte sich als Meister in der Organisation und Führung der Heere (str. 92).	Nihče mu ni bil kos v tem , kako je osnavljati in voditi vojsko. Zato ga je prištevati največjim vojskovodjam novega veka (str. 92).
22	Seine Rücksichtslosigkeit und Rachesucht kannten keine Schranken (str. 93).	/

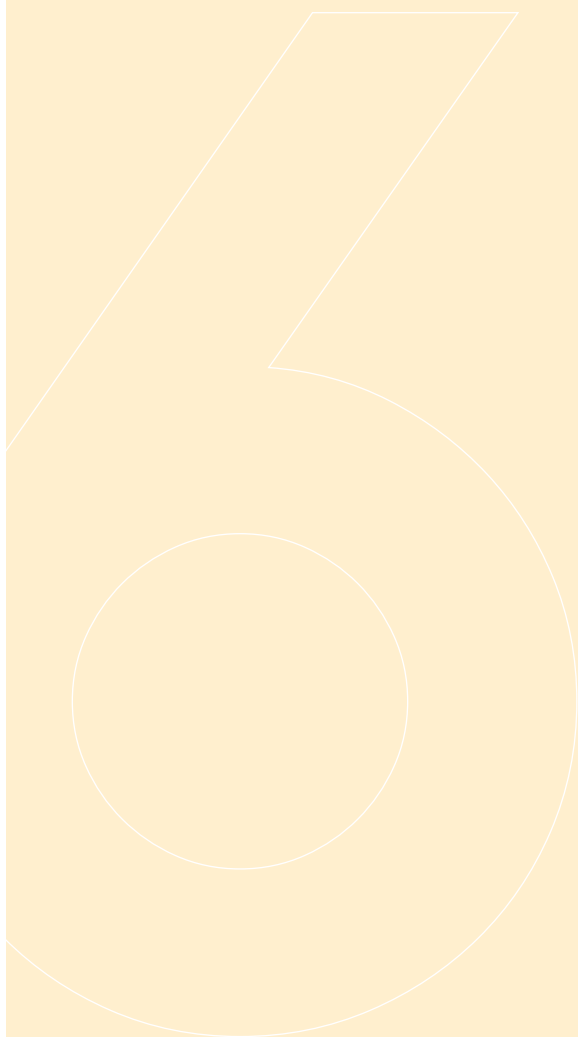
Tako v primeru 19 prevajalec doda informacijo, da je bil »slavni Napoleon« vzrok za nesrečo avstrijske vojske na italijanskih bojiščih. V primeru 20 s členkom *že* poudari, da je Napoleon izredno mlad dosegel generalski čin. Tudi v naslednjem primeru (21) prevajalec poveča moč izreka v izhodiščnem besedilu, kajti z idiomom *nihče mu ni bil kos* prevajalec zapiše, da je bil Napoleon najboljši vojskovodja, česar avtor izvirnika ne trdi; *er war Meister* kvečjemu pomeni, da je bil dober, ne pa najboljši. Poved, v kateri avtor izhodiščnega besedila opozarja na Napoleonovo maščevalnost in brezobzirnost, prevajalec preprosto izpusti (primer 22). Iz navedenih primerov je razvidno, da je v roke prevajalca (vedno) položena manipulativna moč. To, kar se mu je zdelo pomembno, in tisti pogled na preteklost naroda, ki se mu je zdel bistven, je še posebej poudaril in ga predstavil tako, kot se je njemu zdelo prav in primerno. Tako so prevajalci s svojimi dodatnimi pojasnili ali izpusti lahko usmerjati ideološka prepričanja ciljnega občinstva.

Sklenemo lahko, da v analiziranih Kaspretovih prevodih opazimo dosledno podmačevanje zemljepisnih lastnih imen; tako so naturalizirano obliko dobile skoraj vse zemljepisne in topografske enote v Avstro-Ogrski, kar bi lahko razložili s tem, da so prevajalci poskušali »širšo« domovino Avstrijo« približati ciljnemu bralcu ali pa, da so preprosto sledili tedanji »puristični« modi v slovenskem jezikoslovju, ki je narekovala, da se izognejo čim več tujkam, s čimer so sledili operativnim

normam v prevodu, če uporabimo Touryjevo dikcijo. A tovrstna strategija se ni obnesla, saj je prihajalo do potujitvenih učinkov in zgodilo se je, da na primer nihče ni razumel, za kateri kraj gre. V drugi polovici 19. stoletja je domačenje zemljepisnih lastnih imen začelo nadomeščati načelo prenosa, torej ohranjanja imen za tista zemljepisna imena, ki v slovenščini niso imela ustreznice. Pred težavnejšo nalogo so se prevajalci znašli pri prevodih strokovnih izrazov. Kot je namreč razvidno iz Cigaletove terminologije, so se za uveljavitev potegovali različni izrazi, na primer izpeljanke iz češčine, ruščine in hrvaščine, s katerimi so nekateri želeli nadomestiti kalke iz nemščine, ali pa je šlo za izpeljanke iz latinščine, ki so konkurirale slovenskim neuveljavljenim in neustaljenim novotvorjenkam. Upoštevati moramo tudi, da so tako Cigaletova *Znanstvena terminologija* (1880) kot tudi Cigaletov nemško-slovenski (1860) in Pleteršnikov slovensko-nemški slovar (1894/95) zelo deskriptivni, torej opisujejo raznolikost in načeloma navajajo vse možne različice prevodov ne predpisujejo pa ene same »prave« rešitve.

Pri analizi prevodov učbenikov za zgodovino in zemljepis smo se s prevodoslovne perspektive osredotočili predvsem na vprašanje, koliko so prevajalci upoštevali potrebe ciljnih uporabnikov. Zemljepisni in zgodovinski pouk sta morala namreč učencem zagotoviti znanje o bližnji okolici ter preteklosti, česar pa avtor, ki prihaja iz tuje kulture, pri sestavljanju izvirnega dela seveda ni mogel upoštevati. Ne glede na povedano se je Cigaletov prevod geografskega učbenika podredil sistemu norm, ki so veljale v izhodiščnem jeziku (Tourey 1995: 56–57), torej je bil izhodiščno usmerjen, kar smemo pripisati prevajalcu, ki je, navajen prevajati pravna besedila, dosledno sledil izvirniku. Po drugi strani pa smo pri Kaspretu ugotovili, da je ciljno besedilo prilagajal tako, da je to upoštevalo ciljnega bralca in ponudilo tiste informacije, ki so se mu zdele pomembne za ciljnega uporabnika. Analiza je pokazala, da je bil Kaspret dejansko ciljno usmerjen, saj lahko opazimo vsebinske dodatke in izpuste podatkov iz izhodiščnega besedila. Prav razširitve in dodatki v prevodu pa nas opozarjajo še na en pomemben vidik, in sicer se moramo vprašati, kateri narativ je želel prevajalec posredovati ciljnemu uporabniku. Prav učbeniki, še posebej zgodovinski in geografski, so namreč ponujali široko paleto možnosti za ideološko usmerjanje – kar si pri strogo strokovnih fizikalnih ali kemijskih učbenikih težje predstavljamo. Prevajalci sami so torej imeli do določene mere moč, da so odločali, katere vsebine, katere osebnosti, katere dogodke bodo postavili v središče in kateri se bodo znašli na obrobju. V prevodih je to opazno v primerih, ko prevajalec dodatno spregovori o karantanski zgodovini, o starih Slovanih, o Trubarju in Vodniku, v besedilo pa je vključen tudi Napoleon, ki so ga v slovenskem prevodu portretirali za odtenek bolj pozitivno kot v nemškem izvirniku. Tako so poleg zgodovinarjev tudi prevajalci vzpostavili kanon predstav o preteklosti, med katerimi so nekatere še vedno žive, močno prisotne, da ne rečemo že kar mitske.

6 Sklepne misli

V monografiji smo predstavili doslej zapostavljeno in malo raziskano področje prevajanja nemških učbenikov v slovenščino v drugi polovici 19. stoletja. Osrednji cilj raziskave je bil predstaviti izjemni pomen, ki ga je imelo prevajanje prvih strokovnih učbenikov iz nemščine v slovenščino v času, ko se je oblikovala skupna slovenska identiteta in je slovenski jezik tudi z oblikovanjem strokovne terminologije stopal v ospredje kot odločilna kategorija v slovenskem narodno-emancipacijskem diskurzu.

Kot izhaja iz uvodnih štirih poglavij, je obdobje od marčne revolucije 1848 do preloma 19. in 20. stoletja bistveno zaznamovalo slovensko kulturno zgodovino. Pridobitve revolucije so se odrazile tudi na področju izobraževanja. Šola ni bila več »zasebna« domena Cerkve, saj je področje šolstva prešlo v posvetne roke, učbeniki pa odtlej niso le vzgajali moralno in versko »neoporečnih« podložnikov, temveč je postal njihov temeljni namen, da izobražujejo državljane in širijo njihovo znanje.

Prav v tem času torej splet zgodovinskih okoliščin na Slovenskem preplete tri pomembne procese, in sicer narodno-identifikacijskega, kulturno-jezikovnega in izobraževalnega. Zdi se, da je prav poenotenje in centralno vodene področje šolstva še najbolj pripomoglo k razvoju enotnega standardnega jezika in s tem tudi k izoblikovanju skupne slovenske identitete. Centralizirano šolstvo je namreč omogočalo in pospeševalo oblikovanje enotnega »narodnega« jezika in kodificiranega slovenskega slovstva. Tako se je med dijaki počasi utrjevala tudi misel, da niso (samo) Kranjci, Štajerci, Korošci in Primorci, temveč Slovenci, in tako se je širila tudi zavest skupne narodne pripadnosti, ki je segala preko deželnih meja. Slovenski učbeniki, ki so prihajali v šolske klopi, so postali osrednji vir informacij in zato neločljivi spremljevalci celih generacij otrok in mladostnikov, a tudi vseh drugih vedoželjnih ljudi, ki so jih prijeli v roke. Splošna šolska obveznost, ki so jo sicer vpeljali že v sedemdesetih letih 18. stoletja, je šele v drugi polovici 19. stoletja postala dejanska realnost ter je tako vedno bolj stopala v zavest slovenskega človeka. Ljudje so se začeli zavedati, da izobrazba predstavlja simbolni kapital, vstopnico v boljšo prihodnost in napredovanje na družbeni lestvici. Prav aprobirani učbeniki so dosegli množice in tako vplivali na oblikovanje narodne zavesti ter drugih, sodobnejših konceptov razumevanja družbe in sveta nasploh.

Dejstvo je, da je bila *lingua franca* na področju višjega šolstva v Cisalpaniji nemščina, slovanski jeziki pa so si prizadevali, da bi se kolikor toliko enakovredno kosali z njo. Za slovenščino so na tem področju zaslužni številni intelektualci, politiki, pisatelji in šolniki, ki so se v večjezični in večkulturni družbi, kakršna je bila utemeljena v habsburški monarhiji, velikokrat znašli tudi v vlogi prevajalcev. Na osnovi pregledanih virov in življenjepisov se je pokazalo, da poklicne kategorije, ki so danes nedvoumne in razmejene, v 19. stoletju še niso bile jasno ločene in da so se takratni intelektualci v pravem univerzalnem duhu ukvarjali s številnimi področji: dokaj tipično je bilo torej, da je povprečni slovenski šolnik, učitelj,

pisatelj, intelektualec, kulturnik, uradnik, duhovnik ali politik v 19. stoletju med drugim *tudi* prevajal.

V raziskavi smo pozornost posvetili nekaterim takšnim osebnostim s področja šolstva oz. njihovemu prevajalskemu ustvarjanju. Sicer jih poznamo in jih beležijo enciklopedična dela, a v slovenskem kulturnem spominu niso močno zasidrani in so zaradi tega v veliki meri ostali »nevidni«. Mednje sodijo Ivan Tušek, Fran Erjavec, Luka Lavtar, Matej Cigale, Anton Tomšič, Josip Celestina, Anton Kaspret, Mihael Peternel, Anton Lesar, Franc Močnik in Anton Janežič. Prav njim, torej prevajalcem/učiteljem/uradnikom/jezikoslovcem na področju šolstva in prevajanja učbenikov, gre velika zasluga za kulturni in jezikovni razvoj enotnega slovenskega jezika in njegove strokovne terminologije.

V tem kontekstu se pokaže tudi tipična recepcija prevajalcev in prevajalskega dela na Slovenskem. Mnogo večji pomen in vlogo kot prevajalskemu pripisujemo avtorskemu delu. Radi opozarjamo na prispevke pisateljev in pesnikov k slovenski kulturi oz. slovenskem jeziku, a bistveno manj pozornosti posvečamo prevajalskemu delu. Pomislimo na primer na to, kako veliko vemo o Stritarjevih književnih delih, a to, da je več kot dvajset let delal kot prevajalec *Državnega zakonika*, nas je do zdaj bistveno manj zanimalo. Nadalje se zdi tudi, da se v našem kulturnem spominu lažje ustalijo in imajo večji pomen tisti, katerih imena najdemo na knjižnih platnicah. Osebnosti pa, ki so iz ozadja (so)oblikovale slovensko kulturno zgodovino, kot so jo na primer Cigale, Močnik ali Peternel, lažje spregledamo. Zato je še toliko bolj pomembno, da pri raziskavah, kot je naša, vedno upoštevamo in raziščemo zgodovinska ozadja, se opremo na arhivske vire in zakonske predpise in se ne zanašamo le na objavljena dela, ki morda ne razkrivajo cele zgodbe. In nazadnje velja še, da lažje pozabimo na tiste, ki so pretežno delovali zunaj meja današnjega slovenskega (včasih tudi samo kranjskega) prostora. Takšna primera sta Janežič in Cigale ali pa številni drugi vsestranski intelektualci, ki so v drugi polovici 19. stoletja študirali na Dunaju in v Gradcu ali delali v Celovcu in v Trstu.

Pomembni akterji tedanjega kulturnega in literarnega življenja, nosilci »narodne prebuje« so stavili na izvirno slovensko produkcijo in se na vso moč otepali prevodov, ki so jih pogosto ožigosali kot »tuje blago« in »neizogibno zlo«. O položaju prevajalcev, statusu prevodov in odnosu do prevajalskega dela na Slovenskem v obravnavanem obdobju najlepšo in najbolj izostreno sliko podajajo številne misli, kritike, ocene, komentarji ali pa spremne besede, v katerih so se avtorji izrekli o prevodni dejavnosti. S takšnimi metabesedili, obravnavanimi v četrtem poglavju, smo nazorno ponazorili, kako različna in ambivalentna so bila mnenja slovenske izobraženske elite druge polovice 19. stoletja o prevodih. Ta se gibljejo vse od popolnega zavračanja preko zmerne strpnosti do sprejemanja prevodne dejavnosti. Naša raziskava pa kaže, da so predvsem z odkritim zavračanjem prevodov, ki so

jim pripisovali nepomemben sekundarni status, tako prevajalcem kot prevodom naredili krivico – pa ne le oni, temveč tudi tradicionalno slovensko jezikoslovje in zgodovinskeje. Ravno prevodi so namreč vzpostavljali novo bazo znanja in védenja, v slovenski jezik so vnašali nove poetične oblike ter jezikovne inovacije. S prevodi so se širila obzorja, še več, s prevodi je bilo bistveno lažje sodelovati v narodno-emanipacijski tekmi in dokazovati, da je slovenski jezik enakovreden drugim, da je speven in poetičen. Predvsem pa so prevodi vplivali na razvoj strokovne terminologije na vseh področjih znanosti, še posebej na pravnem in naravoslovnem.

Z analizo učbenikov s treh strokovnih področij, naravoslovja, matematike ter zgodovine in geografije, smo želeli na osnovi posameznih študij primerov pokazati, kako so na nastanek prevodov učbenikov vplivale družbene, politične in kulturne okoliščine ter vsi (so)udeleženi akterji v procesu nastajanja in potrjevanja učbenikov, kakšno vlogo so igrali prevodi pri nastajanju novega slovenskega izrazja in strokovne terminologije, kakšne strategije in prevodne postopke so uporabili posamezni prevajalci pri svojem delu in zakaj ter kakšen je bil vpliv ciljnega bralstva, ki ga ja imel prevajalec pred očmi, na prevod sam.

Zanimal pa nas je tudi širši prevodoslovno družbeni kontekst, torej zakulisne, na primer biografske informacije, ki bi lahko oz. so vplivale na prevajalca in na prevod, odločitve dunajskega Ministrstva za bogočastje in uk in/ali lokalnih šolskih oblasti o določenem prevodu. Slednje je bilo v središču našega zanimanja tudi zato, ker lahko prevod zgolj z razumevanjem socialno-političnega in systemskega ozadja ter akterjev na prevodnem trgu, ocenimo v pravi luči. To je skladno s spoznanji zgodovine prevajanja in z načeli socioloških pristopov v prevodoslovju, ki učijo, da za analizo prevodov ni dovolj, da zgolj primerjamo in analiziramo izvirnike in prevode, temveč, je treba vedno upoštevati še politične, družbene in zgodovinske okoliščine, v katerih so izvirniki in prevodi nastali. Na podlagi primarne in sekundarne literature, predvsem pa na osnovi doslej neobjavljenih arhivskih virov smo tako poskušali rekonstruirati in prikazati kulturnozgodovinske, a tudi jezikovne in prevodoslovne okoliščine na področju prevajanja strokovnih knjig na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja.

Uvodoma smo avtorji postavili tri hipoteze, ki smo jih preverili in potrdili na osnovi študij posameznih primerov. Sklepov o *kulturi prevajanja* na področju šolstva v drugi polovici 19. stoletja pa je več in jih navajamo v nadaljevanju.

1. Prevajanje se je na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja odvijalo med različnimi interesi, ideološkimi pogledi in pozicijami moči in so ga zaznamovale določene sociokulturne in ekonomske strukture ter razmerja moči med njimi. Kot smo predvideli, smo na osnovi primarnih arhivskih virov dokazali, da tradicionalna črno-bela in nacionalno-negativna

razlaga, ki pravi, da do propada habsburške monarhije Slovenci nismo imeli v rokah nikakršnih instrumentov, ki bi vplivali na razvoj šolstva, ter da »je bil naš narod izpostavljen tujim vplivom«, ni sprejemljiva. Vsi učbeniki so morali, preden so našli pot v šolo in so jih tam smeli uporabljati, uspešno prestati strokovni pretres, torej recenzentski in potrditveni postopek. V postopku potrjevanja učbenikov je bila odločitev o zavrnitvi ali aprobaciji določenega učbenika, predloženega v strokovno presojo, sicer res pravica Dunaja, toda teh odločitev na Dunaju niso sprejemali samovoljno, temveč so vedno sledili priporočilom (slovenskih) strokovnjakov oz. recenzentov (kot v današnjem recenzentskem postopku), zanimalo pa jih je tudi mnenje deželnih oblasti oz. deželnih šolskih svetov o posamezni šolski knjigi. Ministrstvo je namreč s pomočjo deželnih oblasti za mnenje o posameznem slovenskem učbeniku, celo o uvajanju slovenske terminologije, vedno povprašalo lokalne (šolske) oblasti, te pa so se obrnile na šolske ustanove na lokalni ravni, torej na posamezne šole, ravnatelje, profesorje in učitelje. Res je torej, da je aprobacijo določeni šolski knjigi dodelilo dunajsko ministrstvo, toda pri svoji odločitvi je vedno upoštevalo mnenja slovenskih recenzentov, ki so odločilno vplivali na odločitev Ministrstva za bogočastje in uk.

2. Prav tako smo na podlagi dela z arhivskimi viri ugotovili, da so pobude za aprobacijo učbenikov prihajale iz različnih smeri. Peternelova slovenska terminologija s področja geometrije je v petdesetih letih nastala in se oblikovala prav na pobudo dunajskega ministrstva, to isto ministrstvo pa je konec šestdesetih let redkobesedno zavrnilo aprobacijo Erjavčevega *Živalstva*, za katero se je zavzemal učitelj na ljubljanski gimnaziji Valentin Konšek. V primeru Cigaletovega prevoda Schubertovega geografskega opisa avstrijskega cesarstva so deželne oblasti na Dunaj sporočile, da ne vidijo nobenega razloga, da bi se Cigaletov prevod posodobilo, natisnilo in potrdilo. So pa tudi primeri, v katerih je Ministrstvo za bogočastje in uk določen prevod naročilo pri točno določenem šolniku, navadno pri tistih, s katerimi je že sodelovalo in bilo z njihovim delom zadovoljno (Hitzinger, Praprotnik, Bleiweis), v drugih primerih pa vprašalo deželno vlado, koga bi lahko priporočila kot primerne prevajalca, oz. se je za to zahtevno delo javil šolnik sam. Ugotovimo lahko, da so pobude za slovenske učbenike včasih prihajale od spodaj navzgor, torej od deželnih oblasti in posameznih slovenskih učiteljev, velikokrat pa so pobude prihajale tudi iz druge smeri, torej so učbeniki nastali prav na iniciativo Ministrstva za bogočastje in uk na Dunaju.
3. Tudi hipoteza, da so se intelektualci, torej tudi šolniki na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja zaradi diglosične situacije gibali med dvema jezikoma, ki so ju aktivno uporabljali pri pouku, se je potrdila. Iz

arhivskih virov lahko razberemo, da so na višji stopnji učitelji strokovnih predmetov sicer poučevali v nemščini, torej tako, kot je pisalo »na papirju«, a so vseeno pogosto segali po deželnem jeziku, saj so le tako lahko zagotovili, da so jih učenci in dijaki razumeli in da so dojeli zapletene naravoslovne koncepte. O tem zgovorno pričajo navedbe dveh učiteljev, Mihaela Peternela in Valentina Konška, v arhivskih virih. Pri tem se, kot smo pokazali v raziskavi, vedno srečata dve vzporedni realnosti: prva je teoretična raven zakonov in predpisov, druga pa je vsakdanje življenje in izvajanje pouka v razredu ter improvizacija, ki je pri tem potrebna.

4. Tako kot Rim ni bil zgrajen v enem dnevu, se tudi slovenska strokovna terminologija ni oblikovala čez noč. Arhivski viri kažejo, da so že v petdesetih letih začeli nastajati nekakšni terminološki sezname – Mihael Peternel, na primer, je sestavljal geometrijsko in botanično terminologijo in Matej Cigale terminologijo za fiziko. Slovenski izrazi so bili zabeleženi v oklepajih v tekočem besedilu ali priloženi kot glosar nemškemu učbenikom, kar lahko štejemo za vmesni korak na poti k prvim popolnoma slovenskim monografskim učbenikom, ki so nastajali od šestdesetih let 19. stoletja dalje. Dejstvo je, da je bilo treba prehoditi dolgo pot, preden se je postopoma začel rojevati strokovni jezik. Sprva je na tem področju vladala zmeda, saj so druga ob drugi obstajale različne različice, jezikoslovci in prevajalci učbenikov pa so si izmišljali nove, slovenske izraze, izmed katerih so nekateri, na primer zloženke, temeljili na načelu nemških besedotvornih postopkov, drugi so izhajali iz čeških, južnoslovanskih ali celo starocerkvenoslovanskih poimenovanj, ki so jih prevajalci poskušali posloveniti. O pomembnosti terminološkega dela prevajalcev učbenikov priča tudi dejstvo, da je pomemben del gesel v prvem slovenskem terminološkem priročniku (Cigale 1880) prevzet prav iz prevodov obravnavanih učbenikov. Čeprav je bilo precej terminov oblikovanih na podlagi neustreznih besedotvornih postopkov in se v modernem slovenskem jeziku niso ohranili, pa v naši raziskavi prevajalci učbenikov iz nemščine v slovenščino stopajo na prizorišče slovenske kulturne zgodovine kot inovatorji, kovali so nove izraze, med katerimi so se številni ohranili vse do danes in gledano z današnje perspektive našli pot v knjižno slovenščino in v njen strokovni jezik.
5. Iz naše raziskave izhaja tudi, da so življenjske in poklicne razmere šolnikov vplivale na njihovo prevajalsko delo oz. jih spodbujale k prevajanju. Strokovne učbenike so pogosto prevajali ali pisali prav tisti strokovnjaki, ki niso bili matematiki, fiziki, zgodovinarji itn. le po izobrazbi, temveč so imeli tudi poklicne izkušnje na področju šolstva in so bili v neposrednem stiku z učenci, dijaki ali gimnazijci ter so zaradi tega dobro

poznali njihove potrebe. Tako se je na primer profesor na realki Peternel zavzemal za razvoj obrtniške terminologije, medtem ko se je Tomšič, dolgoletni učitelj v ljudski šoli, angažiral za boljše ljudskošolske učbenike, gimnazijski profesor Tušek pa je s svojimi gimnazijskimi učbeniki podpiral razvoj gimnazij. Ker so poznali želje svoje ciljne publike, so lahko upoštevali njene specifične potrebe. V prevodih Mateja Cigaleta, ki ni imel stika z dijaki, se po drugi strani odražajo prevodne strategije in rešitve, značilne za pravniški pristop, ki ga je Cigale kot prevajalec zakonov poznal. Tu se pokaže, da so življenjske okoliščine, v katerih so živeli prevajalci, bistveno zaznamovale in vplivale tudi na njihove prevode.

6. V raziskavi se je tudi pokazalo, da je včasih težko ugotoviti, ali gre za prevod ali za avtorsko delo, na primer pri učbenikih Luke Lavtarja, kar je značilno za kulturo prevajanja v drugi polovici 19. stoletja. Na splošno lahko rečemo, da je vprašanje, v kolikšni meri sta prevajanje in prevajalec »vidna« oz. »nevidna«, povezano z višjim ali nižjim statusom prevedenega dela. Če so učbeniki na nižji, ljudskošolski stopnji načeloma statusno bolj nizko, pa to ne velja za gimnazijske učbenike, ki sodijo med prve slovenske strokovne monografske publikacije. Tudi v tem kontekstu se je pokazalo, da so imeli prevodi strokovnih učbenikov izjemno visok status, saj so v njih dosledno navajali tako avtorje izvirnikov kot prevajalce. Kritiki so v ocenah prevodov strokovnih učbenikov velikokrat pohvalili tudi uspele prevode in pogosto dodali, da je prevod tako dober kot izvirnik ter da je v slovenskem jeziku prav tako mogoče pisati strokovna besedila kot v nemškem. Tudi to veliko pove o kulturi prevajanja na Slovenskem v obravnavanem obdobju. Dejstvo je, da so bili prevodi še posebej nezaželeni v tistih žanrih, kjer je že bila na voljo izvirna produkcija besedil, te pa na področju strokovnih monografskih učbenikov ni bilo; torej so bila prevodna dela s področja različnih strok in znanstvene terminologije, ki je v slovenskem jeziku še ni bilo, skrajno zaželena. Kljub ambivalentnim stališčem do prevajanja so bili celo najhujši nasprotniki prevodov v določenih primerih, kot pri učbenikih s posameznih strokovnih področij, zelo pragmatični in so v prevodih videli koristi. Ugotavljamo torej, da so imeli prevodi strokovnih, predvsem naravoslovnih učbenikov statusno izjemno visok in osrednji položaj v literarnem polisistemu druge polovice 19. stoletja na Slovenskem, kar je razvidno tudi iz tega, da se je Slovenska matica zavzemala za njihovo izdajanje.
7. Poleg tega lahko po študiju arhivskega gradiva in analizi prevedenih učbenikov potrdimo tezo, da so se avtorji/prevajalci/prirejevalci dobro zavedali, komu so besedila namenjena, ter so svoje prevajalske strategije prilagodili ciljnim bralcem. Tako so na primer matematični učbeniki za

ljudske šole, ki jih je prevajal Tomšič, zasledovali druge cilje kot gimnazijski, ki jih je prevajal Celestina. Prvi so želeli posredovati splošno znanje in s praktičnimi nalogami učence usposobiti za samostojno delovanje v vsakdanjem življenju. Pisani so bili v preprostem in razumljivem jeziku. Drugi pa so sledili drugačnim ciljem, saj so morali gimnazijce seznaniti z znanstvenim jezikom in s strokovno terminologijo, ki so jo morali razumeti in znati uporabljati tako v slovenskem kot tudi v nemškem (in latinskem) jeziku, in jih tako pripraviti na študij na univerzi z izključno nemškim jezikom. Poleg tega se je pokazalo tudi, da so ljudskošolski matematični učbeniki prej priredbe kot prevodi izhodiščnih besedil, v prevodih gimnazijskih učbenikov pa je v večji meri ohranjena ekvivalentnost z izhodiščnimi učbeniki. To pa pomeni obenem tudi, da načelo ekvivalentnosti bolj velja za besedila s statusno višjim položajem, medtem ko so statusno nizka besedila mnogo bolj ciljno usmerjena in se prilagajajo ciljnemu bralcu z uporabo poenostavitvenih in prilagoditvenih prevodnih strategij. Na splošno pa kljub izjemam, kot na primer v Cigaletovih prevodih, velja, da je bilo prevajalsko delo sicer usmerjeno k ciljnemu bralstvu, iz česar so izhajale operativne norme, ki so dovoljevale potrebne prilagoditve izhodiščnih besedil, kar se je pokazalo predvsem pri prevodih učbenikov za zgodovino in zemljepis Antona Kaspreta. Ugotovili smo, da so prevajalci tudi na višji stopnji radi lokalizirali vsebine, torej namesto nemških primerov navajali slovenske, na makroravni dodajali cela poglavja, vezana na preteklost ozemelj, kjer je živelo slovensko prebivalstvo, na mikroravni pa v besedilih pojasnjevali in dodajali (ali izpuščali) podatke, specifične in pomembne (oz. nepomembne) za ciljnega uporabnika. Na mikrostrukturni ravni gre večinoma za posege v obliki poenostavitev in prilagoditev skladijskih struktur, dodajanja sopomenk in domačenja lastnih imen. Prilagoditve lahko razložimo tudi v luči teorije skoposa, saj so se prevajalci odločali za prevodne rešitve upoštevajoč namen učbenikov in potreb ciljnih uporabnikov. Seveda velja na nekatere prilagoditve pogledati tudi iz kulturnopolitičnega zornega kota. V 19. stoletju se je pogosto slišalo argument, da sta slovenski jezik in kultura manjvredna, zato je bila že sama izdaja učbenikov s strokovno vsebino v slovenščini, kot že omejeno, emancipacijsko dejanje in dokaz, da je slovenščina jezik z razvito terminologijo, ki lahko opravlja tudi sporazumevalno vlogo v znanstvenem diskurzu. Dodajanje pomembnih informacij za slovenske uporabnike je emancipacijsko vlogo prevodov še bolj poudarilo, saj so ti dodatki uporabnike besedil (predvsem tistih iz zgodovine in geografije) izobrazevali o njihovi domovini in tako krepili njihovo narodno zavest.

8. Ne glede na težnje po emancipaciji, tako jezikovni kot narodni, in kljub odporu do nemške kulturne prevlade so se slovenski intelektualci v drugi

polovici 19. stoletja pa tudi v začetku 20. stoletja še vedno zgledovali po nemških učbenikih, nemščina pa je ostajala pomembna, če ne kar temeljna referenčna točka. V analiziranih prevodih učbenikov vpliv nemškega jezika na izražanje prevajalcev v ciljnim slovenskem jeziku opazimo predvsem na besedilotvorni ravni, še zlasti pri Cigaletu, ki je kot pravnik stremel k izhodiščni usmerjenosti prevoda, pri tvorjenju zloženek pa se je opiral na nemške besedotvorne postopke.

Sklenemo lahko, da so v raziskavi predstavljeni učbeniki med prvimi aprobiranimi učbeniki s področja naravoslovja, matematike ter zgodovine in zemljepisa v slovenskem jeziku in med prvimi strokovnimi deli sploh. Na svojem področju so ustvarjali in uveljavljali terminologijo v slovenščini in oblikovali smernice za avtorske in prevodne učbenike, ki so nastali kasneje. Prevodi terminologije s teh področij tako kot prevodi učbenikov so zato vsebinsko in še bolj jezikovno določali in usmerjali vsa nadaljnja dela na svojem strokovnem področju, zaradi česar jih lahko na podlagi konceptov polisistemske teorije Even-Zoharja uvrstimo v središče literarnega polisistema slovenskega prostora v segmentu strokovnih in znanstvenih del.

Avtorji se zavedamo, da še zdaleč nismo odgovorili na vsa odprta vprašanja in da je naša knjiga le prvi korak v tej smeri. Prave odgovore lahko da le interdisciplinarni pristop in, kot se je izkazalo tudi pri tej monografiji, bilateralno sodelovanje slovenskih in avstrijskih prevodoslovcev, zgodovinarjev in jezikoslovcev. Upamo, da bo naša monografija izhodišče in spodbuda za nadaljnje interdisciplinarne raziskave.

7 Zusammenfassung

Ziel der vorliegenden Monographie ist es, auf die enorme Bedeutung hinzuweisen, die dem Übersetzen der ersten fachspezifischen Schulbücher aus dem Deutschen ins Slowenische in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zuzuschreiben ist.

Erst in dieser entscheidenden Phase der slowenischen Kulturgeschichte beginnt sich eine einheitliche nationale slowenische Gruppenidentität herauszubilden und sich die slowenische Sprache zu einer einheitlichen, standardisierten, kodifizierten ‚Nationalsprache‘ mit ausgebauter Terminologie für alle Fachbereiche zu entwickeln. Gerade auch in dieser Zeit – in Folge der Revolution 1848 und der daraus resultierenden Bildungsreformen – setzt auch die staatlich regulierte Produktion moderner – nicht mehr ausschließlich religiöser – Schulbücher in der Habsburger Monarchie ein. Die Entwicklung dieser drei Prozesse verlief nicht nur zeitlich parallel, vielmehr legten die Schulbücher die Basis für die Herausbildung einer einheitlichen Sprache und einer gemeinsamen slowenischen Gruppenidentität. Denn erst durch ein einheitlich und zentral geführtes Schulwesen, das nicht mehr die Vermittlung religiöser, sittlich-moralischer Lehren, sondern die Erziehung der Jugend zu mündigen, gebildeten Staatsbürgern in den Fokus stellte, sowie durch die allgemeine Schulpflicht, die Alphabetisierung der breiten Bevölkerung und der Vermittlung zentraler Identitäts- und Wissenskonzepte durch das Medium Schulbuch konnten viele Generationen junger Slowenen in diesem modernen Sinne geprägt und gebildet werden. Das Schulbuch war hierbei, in einer Zeit, als es noch keine so reiche Informations- und Medienlandschaft wie heute gab, *die* zentrale Informationsquelle ganzer Generationen.

Die Sprache der höheren Bildung und des gesamten höheren Wissenstransfers sowie *Lingua franca* der Monarchie und ihrer gebildeten Slawen war unbestritten das Deutsche, die slawischen Sprachen befanden sich im Vergleich dazu – in unterschiedlichem Ausmaß – im Prozess einer intensiven kulturellen und sprachlichen Aufholjagd. Das Slowenische durchlief binnen weniger Jahrzehnte aufgrund intensiver Bemühungen von Schulmännern, Intellektuellen, Politikern, Schriftstellern – *und* Übersetzern – eine enorme Entwicklung. Denn diese großen Fortschritte in der Herausbildung einer einheitlichen slowenischen Schriftsprache – und gleichzeitig damit der darauf aufbauenden – nationalen slowenischen Gruppenidentität in der entscheidenden zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wären ohne Übersetzung gar nicht möglich gewesen.

Gerade das Schulbuchwesen war auf Übersetzungen, primär aus dem Deutschen, angewiesen. Dieser Umstand wurde und wird vielfach unter den Teppich gekehrt und der Beitrag von Übersetzungen zur Entwicklung einer einheitlichen ‚Nationalsprache‘, die alle Funktionsanwendungen selbst abdecken kann, im national-emanzipatorischen Diskurs ausgeblendet. Es galt ja nationalen Besitzstand aufzubauen und nach innen und außen als symbolisches Kapital auszuweisen, um im hegemonial strukturierten gesellschaftspolitischen Umfeld ein

gleichwertiger Mitspieler zur übermächtig empfundenen deutschen Sprache und Kultur zu werden. Deshalb fokussierten die so genannten ‚nationalen Erwecker‘ – und teilweise auch noch die heutigen traditionalistischen slowenischen Sprach- und Geschichtswissenschaften – auf die originär slowenische Textproduktion, auf ‚Originalität und Reinheit‘, auf ‚das heilige Original‘, was den Übersetzungen von vornherein einen sekundären Status zuwies. Übersetzungen wurden vielfach nur als ‚fremdes Gut‘ und ‚notwendiges Übel‘ angesehen und die kreative sprachmittlerische Leistung von Übersetzern wenig gewürdigt. Mit dieser dichotomen und vom nationalen Denken geprägten Sicht auf Übersetzungen wird ihnen Unrecht getan, denn gerade durch Übersetzungen werden auch neue Wissensinhalte, neue poetische Formen oder sonstige sprachliche Innovationen eingeführt und wurde im slowenischen Falle erst eine Fachterminologie für alle Wissenschaftsbereiche (v.a. die juristische und naturwissenschaftliche) geschaffen. Dabei findet Translation nicht im macht- und ideologiefreien Raum statt, sondern ist stets in bestimmten soziokulturellen und ökonomischen Strukturen und Machtverhältnissen verortet – und das gilt auch im hohen Maße für Schulbuchtexte. Alle Schulbücher mussten vor ihrem Gebrauch in den Schulen ein Genehmigungs- und Begutachtungsverfahren durchlaufen und vom *Ministerium für Cultus und Unterricht* approbiert werden. Deshalb wurden auch die implizit vorherrschenden Translationsnormen sowie die gesetzlichen Vorschriften, der internalisierte Habitus und die augenscheinliche Anbindung der Akteure an die Institution Schule und alle sonstigen Begleitumstände der Übersetzungspolitik in der Habsburger Monarchie bei diesem Thema mitberücksichtigt.

Die vorliegende Monographie versucht dieses komplexe Geflecht an Faktoren rund um die Übersetzung und die Entstehung der ersten slowenischen Schulbücher für die Fächer Naturgeschichte, Mathematik sowie Geschichte und Geographie zu beleuchten. Nachdem im zweiten Kapitel die kulturpolitischen Rahmenbedingungen der Slowenen innerhalb der Habsburger Monarchie in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts kurz umrissen wurden, widmet sich das dritte Kapitel bereits spezifisch dem Schulwesen der Habsburger Monarchie und der slowenischen Schulbuchproduktion bis 1918. Dabei werden die frühen Anfänge des staatlichen Schulwesens ab der Zeit Maria Theresias kurz beschrieben; der Fokus aber liegt auf den wichtigen Schulreformen nach der Revolution 1848 und ihren Auswirkungen, der staatlich reglementierten Schulbuchproduktion nach 1848, dem *k.k. Schulbücherverlag* in Wien und den raschen qualitativen und quantitativen Fortschritten der slowenischen Schulbuchproduktion.

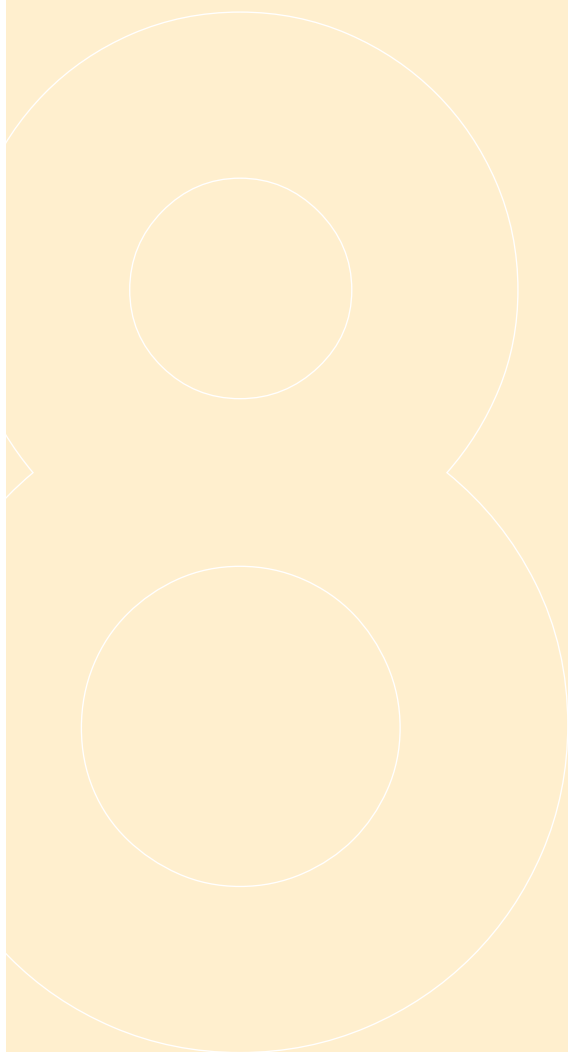
In Kapitel vier wird daraufhin die bislang umrissene historische Ausgangssituation mit dem von Erich Prunč formulierten Konzept der Translationskultur und den von Michaela Wolf formulierten Überlegungen zum polykulturellen Kommunikationsraum Habsburger Monarchie verknüpft. Dabei wird die im slowenischen Kulturraum vorherrschende Übersetzungskultur skizziert und die damals

drängendsten Einsatzbereiche für Übersetzungen identifiziert, wie beispielsweise die Frage der Schaffung einer slowenischen Wissenschaftsterminologie. Durch so genannte *metatranslational statements* von slowenischen Kulturschaffenden, Intellektuellen und Schulmännern dieser Zeit wird außerdem versucht nachzuzeichnen, welche ambivalenten Bewertungen Übersetzungen und Übersetzer in der slowenischen Öffentlichkeit in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erfuhren und welche teils sehr widersprüchlichen Einstellungen dazu vorherrschten.

Nach einem kleinen Streifzug durch (primär deskriptivistische) translationswissenschaftliche Theorien, die sich für die folgende Analyse als nützlich erwiesen haben (*Rewriting* nach André Lefevere, die Polysystemtheorie von Itamar Even-Zohar, Normen nach Gideon Toury sowie Überlegungen aus der Translationssoziologie und -geschichte), widmet sich das Hauptkapitel 5 nun endlich der Übersetzungsanalyse ausgewählter monographischer Schulbücher und ihres Entstehungskontextes. Unterteilt ist es in die drei Themenbereiche Naturwissenschaften, Mathematik und Geschichte & Geographie, für welche ab den 1860er Jahren die ersten monographischen slowenischen Lehrwerke geschaffen wurden. Durch eine Textanalyse wird in diesem Kapitel versucht, die vorherrschenden Übersetzungsnormen, die translatorischen Herausforderungen und die jeweiligen übersetzerischen Entscheidungen zwischen den Polen der Zielkultur- und der Ausgangstextkonzentriertheit, nachzuzeichnen. Dabei geschieht diese Übersetzungsanalyse aber nicht losgekoppelt von den translationssoziologischen Faktoren und den äußeren Rahmenbedingungen: Es wird ebenso auf die lebensgeschichtlichen Hintergründe und den Bildungshintergrund der Übersetzer, Autoren und *Rewriter* als auch auf den Entstehungskontext und die intendierten Zielgruppen der Übersetzungen eingegangen. Dies geschieht zum einen durch biographische Informationen aus der Sekundärliteratur und veröffentlichten Primärquellen, primär aber auch durch die Heranziehung und Interpretation bislang unveröffentlichter Archivquellen, die viel über die sprachlichen Realitäten in den Schulen, den Entstehungskontext, die Förderer und die Hindernisse der ersten slowenischen Fachübersetzungen für den Schulbereich erzählen.

Diese umfassende Kontextualisierung soll einen neuen, frischen Blick auf die komplexe Materie der ersten slowenischen fachlich-monographischen Schulbücher werfen und dabei deutlich machen, dass dichotome Darstellungen, die traditionellen schwarz-weißen Geschichtsbildern folgen, die komplexe Interessenslage der diversen Akteure – vom *Ministerium für Cultus und Unterricht*, über die diversen Landesschulbehörden, einzelne Schulen und Lehrer – verkürzt bzw. verfälscht darstellen. Für die Bearbeitung solcher und ähnlicher Fragestellungen braucht es künftig noch mehr interdisziplinäre und bilaterale Forschung zwischen slowenischer und österreichischer Translations-, Geschichts- und Sprachwissenschaft. Das vorliegende Werk soll einen ersten Impetus darstellen – und weitere zukünftige interdisziplinäre Forschung in diese Richtung stimulieren.

8 Summary

The objective of the present monograph is to point out the enormous importance of the first translations of specialized textbooks from German into Slovenian in the second half of the 19th century.

It is only in this decisive period of Slovenian cultural history that a uniform Slovenian national group identity begins to evolve, and the Slovenian language starts to develop into a standardized, codified 'national language' with an elaborate terminology for all subject areas. Especially during this time—as a consequence of the revolution of 1848 and the resulting educational reforms—the state-regulated production of modern schoolbooks (which are no longer of an exclusively religious character) also begins in the Habsburg Monarchy. Not only were these three processes taking place at the same time, but the schoolbooks actually provided the basis for the development of a uniform language and a common Slovenian group identity. Many generations of young Slovenians were shaped and educated in the modern sense through centrally managed school system (which no longer focused on teaching religious, ethical and moral doctrines, but instead on raising the youth to be responsible, educated citizens), as well as through compulsory schooling, improving literacy among the general population and communicating central concepts of identity and knowledge by means of schoolbooks. At a time when the rich information and media landscape of today did not exist, schoolbooks were actually *the* central source of information for whole generations.

German was unquestionably the language of higher education and of the knowledge transfer in general, as well as the *lingua franca* of the monarchy and of its educated Slavic citizens, whereas the Slavic languages were—to varying degrees—in the process of an intensive cultural and linguistic race to catch up with German. Slovenian developed substantially in only a few decades due to intensive efforts by schoolteachers, intellectuals, politicians, writers *and* translators; in the decisive second half of the 19th century, these great advances in the formation of a uniform Slovenian language and the simultaneous progress in shaping the Slovenian national group identity, which was based on language, would not have been possible without translators.

Especially as far as schoolbooks were concerned, there was a need to resort to translations—primarily from German. This fact has often been (and still is) swept under the carpet, and the contribution of translations to the development of a standardized 'national language', capable of fulfilling all required functions, has been downplayed in the discourse of national emancipation. After all, it was necessary to establish national assets and display them as symbolic capital internally and externally, in order to become equal to the German language and culture, which was perceived as superior in the hegemonic socio-political environment. That is why the so-called 'national awakers'—and to some extent even the

traditionalist Slovenian linguists and historical scholars of today—focused on original Slovenian text production, on ‘originality and purity’, the ‘holy original’, which from the very start relegated translations to a secondary status. Translations have often only been perceived as ‘foreign goods’ and a ‘necessary evil’, and little appreciation has been shown for the linguistic creativity of translators in their role as mediators. This dichotomous and nationalist view of translations is unfair, since it is by means of translations that new knowledge, new poetic forms or other linguistic innovations are introduced; in the case of Slovenian, only in this way was specialist terminology established for all scientific disciplines, especially law and the natural sciences.

Translation does not take place outside of the sphere of power and ideology, but is always set in certain socio-cultural and economic structures and power relations—this is also very much true for schoolbook texts. Before they could be used in schools, all schoolbooks had to undergo an approval and assessment procedure and had to be approved by the Ministry of Religion and Education. Therefore, the implicitly prevailing translation norms, the legal regulations, the internalized habitus, the self-evident connection of the participants to the school institutions, and all other accompanying circumstances of the translation policy in the Habsburg Monarchy have been considered.

The present monograph attempts to shine a light on this complex network of factors related to the translation and the development of the first Slovenian schoolbooks for the subjects of natural history, mathematics, history and geography. The second chapter briefly outlines the conditions regarding cultural policy related to Slovenians in the Habsburg monarchy during the second half of the 19th century, while the third chapter already specifically addresses the school system of the Habsburg Monarchy and the Slovenian schoolbook production up to 1918. The very beginnings of the state school system during Maria Theresa’s reign are briefly described, but the focus is on the important school reforms after the revolution in 1848 and its effects, the state-regulated schoolbook production after 1848, the publisher *k.k. Schulbücherverlag* in Vienna, and the rapid qualitative and quantitative progress of the Slovenian schoolbook production.

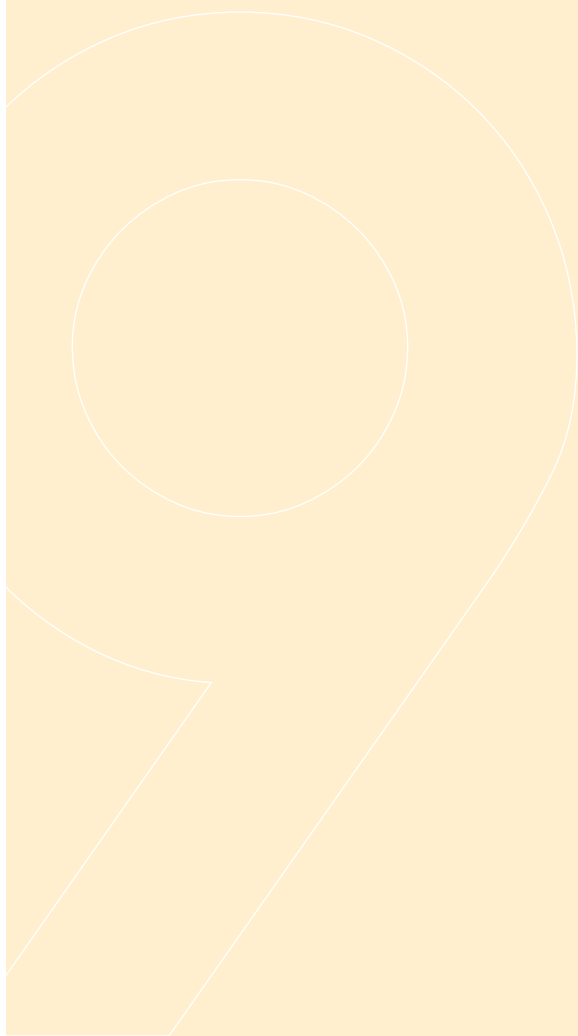
In chapter four, the historical situation outlined so far is brought into connection with the concept of translation culture formulated by Erich Prunč and with Michaela Wolf’s reflections on the polycultural communication space of the Habsburg Monarchy. The prevalent translation culture in the Slovenian cultural space is described and the fields in which translation was needed the most are identified, for instance with regard to the issue of creating Slovenian scientific terminology. By means of so-called *metatranslational statements* by Slovenian cultural workers, intellectuals and schoolteachers of that time it is attempted to reconstruct the ambivalent evaluations of translations and translators in the Slovenian public in the

second half of the 19th century, as well as the prevailing—and in part extremely contradictory—attitudes towards translation.

After a brief survey of (primarily descriptive) translation theories which have proved useful for the present analysis (André Lefevere's *rewriting*, Itamar Even-Zohar's polysystem theory, Gideon Toury's norms, studies from the fields of sociology and history of translation), the main chapter 5 is devoted to the analysis of selected translated monographic schoolbooks and the context of their development. The chapter is divided into three subject areas, i.e. natural sciences, mathematics, and history and geography, for which the first Slovenian monographic textbooks were created from the 1860s onwards. By means of a textual analysis, this chapter attempts to reconstruct the prevailing translation norms, the challenges translators were faced with and the translation decisions between the poles of being oriented towards either the source or the target language. However, this translation analysis is not disconnected from the sociological factors in translation and the external general conditions: the biographical and educational background of the translators, authors and rewriters is addressed along with the context in which the translations were made and their target groups. This is achieved in part with the help of biographical information from secondary literature and from published primary sources, but primarily by consulting and interpreting previously unpublished archival sources, which reveal much about the linguistic reality in schools, the context in which the translations were created, the patrons and the obstacles that the first Slovenian specialized translations for the educational sector had to face.

This comprehensive contextualisation is intended to give a new, fresh look at the complex subject matter of the first Slovenian specialized textbooks and thus show that dichotomous representations in line with the traditional black and white conception of history only provide a simplified or distorted presentation of the complex interests of the different key players: from the Ministry of Religion and Education and the various state school authorities, to individual schools and teachers. Even more interdisciplinary and bilateral research between Slovenian and Austrian translation, history and linguistics scholarship will be needed in order to address these and similar issues in the future. The present monograph is intended to be only a first impetus—and to encourage future interdisciplinary research in this direction.

9 Viri in literatura

9.1 Arhivski viri

- Arhiv Republike Slovenije, AS 31, Namestništvo v Ljubljani 1850–1860, fasc. 31/13, 14.
- Arhiv Republike Slovenije, AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, 1865–1905, fasc. 31/14.
- ÖNB (Österreichische Nationalbibliothek), Handschriftensammlung: Kaspret, Anton, Autogr. 135/82-1–3 (vsa pisma naslovljena na Frana Miklošiča).

9.2 Objavljeni viri

- Exner, Franz Seraphin von, 1848: *Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich*, Wien.
- Franz Joseph I., 1867: 142. Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Wien. 394–398.
- Franz Joseph I., 1869: Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden [Reichsvolksschulgesetz]. *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, zv. 62. Wien. 277–288.
- Maria Theresia, 1770: *Hofdekret vom 13. Oktober 1770. Theresianisches Gesetzbuch, Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Josephs des II, theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*. Wien: Joh. Georg Mößle k.k. priv. Buchhändler.
- Maria Theresia, 1774: *Schulordnung für die deutschen Normal- Haupt- und Trivialschulen. Patent vom 6ten Dezember 1774. Theresianisches Gesetzbuch, Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Josephs des II, theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*. Wien: Joh. Georg Mößle k.k. priv. Buchhändler.
- Ministerium für Cultus und Unterricht, 1849: *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*, Wien.
- Ministerium für Cultus und Unterricht, 1876–1918: *Verordnungsblatt für das Ministerium für Cultus und Unterricht*. Österreichische Nationalbibliothek (ur.): Alex. *Historische Rechts- und Gesetzestexte*. Wien: ÖNB: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=vcu&size=45> (dostop 11.11.2016).

9.3 Časopisni viri

- Berbuč, Ivan, 1883: Fizika za nižje gimnazije, realke in učiteljišča. *Ljubljanski zvon* 3/1 (1. januar 1883). 131–135.
- Bežek, Viktor, 1891: Ruska biblioteka in naši prevodi slovanskih izvirnikov. *Dom in svet* 4/8. 187–188.
- Borštner, V., 1883: Fizika za nižje razrede srednjih šol. *Kres* 13/7 (1. julij 1883). 382–384.
- Funtek, Anton, 1894: Ivan Tomšič. *Ljubljanski zvon* 14/5 (1. junij 1894). 309.
- K.B., 1899: Zgodovina srednjega veka. *Ljubljanski zvon* 18/1. 56–58.
- N.N., 1864: Jugoslavensko slovstvo. *Kmetijske in rokodelske novice* 22/19 (11. maj 1864). 153.
- N.N., 1884: Zgodovina starega veka. *Ljubljanski zvon* 14/11. 698.
- Levec, Fran, 1882: Aritmetika za nižje gimnazije. *Ljubljanski zvon* 2/8 (1. september 1882). 507.
- Mačkov, A. T., 1865: Književni oglasnik. Valenštajnov ostrog. Spisal Miroslav Šiler, poslovenil Fr. Cegnar. *Čitalnica. Podučni listi za slovenski narod* 1. 92–96.
- Pajk, Janko, 1870: Listek. Beseda o Matici. *Slovenski narod* 3/41 (7. april 1870). nepag.
- Senekovič, Andrej, 1883: Geometrija za nižje gimnazije. *Ljubljanski zvon* 3/1 (1. januar 1883). 70–73.
- Šolar, Janez, 1855: O spisovanji dobrih slovenskih knjig. *Kmetijske in rokodelske novice* 13/19 (7. marec 1855). 75.
- Tušek, Ivan, 1862: Najbolj potrebne stvari iz botanične terminologije. *Slovenski glasnik* 5/5 (1. maj 1862). 160–171.
- Zakrajšek, France, 1866: *Slovansko slovstvo. Kmetijske in rokodelske novice* 24, št. 11 (17. marec 1866). 87.
- Žigon, Avgust, 1931: Erjavec Levstiku. *Dom in svet* 44/10 (27. november 1931). 479–505.

9.4 Primarna literatura

- Alešovec, Jakob, 1911: *Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
- Cigale, Matej, 1880: *Znanstvena terminologija s posebnim ozirom na srednja učilišča. Deutsch-slovenische wissenschaftliche Terminologie*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Čebular, Jakob, 1882: *Fizika za nižje gimnazije, realke in učiteljišče*. I und II Teil. Gorizia: Samozaložba.
- Decker, Avgust, 1876: *Fizika in kemija za višje razrede ljudskih šol in za meščanske šole*. Prev. Ivan Lapajne. Dunaj: Karola Gerolda sin.

- Erjavec, Fran, 1867: Predgovor v Fellöcker, Sigmund: *Rudninoslovje ali mineralogija za niže gimnazije in realke*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Erjavec, Fran, 1883: *Prirodopis rudinstva ali mineralogija*. V porabo nižjim razredom gimnazije in realke. Ljubljana: Kleinmayr&Bamberg.
- Fellöcker, Sigmund, 1867: *Rudninoslovje ali mineralogija za niže gimnazije in realke*. Prev. Fran Erjavec. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Heuffler, Ludwig, 1859: *Kurze Reichs- und Länderkunde des Kaiserthums Österreich*. Wien: Im k.k. Schulbücher-Verlag.
- Heuffler, Ludwig 1861: *Kratek popis Cesarstva Avstrijanskega sploh in njegovih dežel posebej*. Prev. Matej Cigale. Na Dunaju: V c. kr. zalogi šolskih bukev.
- Janežič, Anton, 1850: *Vollständiges Taschen-Wörterbuch der slovenischen und deutschen Sprache. Popólni ročni slovár slovénskega in němskega jezika. Deutsch-slovenischer Theil*. Klagenfurt: J. Sigmund.
- Katalog des k.k. Schulbücher-Verlages in Wien, 1864. Ausgegeben in Mai 1864. Wien: Karl Goritschek.
- Katalog des k.k. Schulbücher-Verlages in Wien, 1870. Ausgegeben in Juni 1870. Wien: Karl Goritschek.
- Lavtar, Luka, 1879: *Občna aritmetika za učiteljišča*. Maribor: Samozaložba.
- Lavtar, Luka, 1881: *Geometrija za učiteljišča*. V Ljubljani: Matica Slovenska.
- Levec, Fran, 1889: *Životopis Frana Erjavca*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Levec, Fran, 1965: *Staničevi spisi*. Bernik, France (ur.): *Eseji, študije in potopisi*. Ljubljana: Slovenska matica. 293–298.
- Levstik, Fran, 1956: *Zbrano delo*. Šesta knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Levstik, Fran, 1984: *Martin Krpan z Vrha; Popotovanje od Litije do Čateža*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Linhart, Anton Tomaž, 1788: *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen südlichen Slaven Oesterreichs. Erster Band. Von den ersten Spuren einer Bevölkerung im Lande bis zur ersten Anpflanzung der krainischen Slaven*. Ljubljana: Wilhelm Heinrich Korn.
- Linhart, Anton Tomaž, 1791: *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs. Zweiter Band. Von der ersten Anpflanzung der krainischen Slaven bis auf ihre Interjochung durch die Franken*. Ljubljana: Wilhelm Heinrich Korn.
- Mayer, Franz Martin, 1891: *Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der Mittelschulen. Erster Theil. Das Altertum*. Wien: Verlag von F. Tempsky.
- Mayer, Franz Martin, 1894: *Zgodovina starega veka za nižje razrede srednjih šol*. V Ljubljani: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- Mayer, Franz Martin, 1896a: *Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der Mittelschulen. Zweiter Theil. Mittelalter*. Wien: Verlag von F. Tempsky.
- Mayer, Franz Martin, 1896b: *Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der Mittelschulen. Dritter Theil. Die Neuzeit*. Wien: Verlag von F. Tempsky.

- Mayer, Franz Martin, 1897: *Zgodovina srednjega veka za nižje razrede srednjih šol*. V Ljubljani: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- Mayer, Franz Martin, 1901: *Zgodovina novega veka za nižje razrede srednjih šol*. Prev. Anton Kaspret. V Ljubljani: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- Močnik, Franc, 1871: *Viertes Rechenbuch für Volksschulen: das Rechnen mit Dezimalbrüchen, mehrnamigen Zahlen und gemeinen Brüchen, Maße, Gewichte und Münzen*. Wien: Im k.k. Schulbücher Verlage.
- Močnik, Franc, 1873: *Četerta računica za slovenske ljudske šole*. Na Dunaji: C. kr. zaloga šolskih bukev.
- Močnik, Franc, 1876: *Geometrische Anschauungslehre für Unter-Gymnasien. II. Abtheilung*. Wien: Carl Gerold's Sohn.
- Močnik, Franc, 1878: *Fünftes Rechenbuch für ein-, zwei- und dreiclassige Volksschulen: Rechnungsaufgaben für die letzteren Schuljahre*. Wien: Im k.k. Schulbücher-Verlag.
- Močnik, Franc, 1879a: *Geometrische Anschauungslehre für Unter-Gymnasien. I. Abtheilung*. Wien: Carl Gerold's Sohn.
- Močnik, Franc, 1879b: *Lehrbuch der Arithmetik für Unter-Gymnasien. Erste Abtheilung*. Wien: Carl Gerold's Sohn.
- Močnik, Franc, 1879c: *Tretja računica za slovenske ljudske šole. Računanje se številkami do 1000 in do tisočin*. Na Dunaju: C. kr. zaloga šolskih knjig.
- Močnik, Franc, 1880: *Drittes Rechenbuch für Volksschulen: Das Rechnen im Zahlenraume bis 1000 und bis zu den Tausendtel*. Wien: Im kaiserlich-königlichen Schulbücher-Verlage.
- Močnik, Franc, 1882: *Aritmetika za nižje gimnazije. Prvi del*. Prev. Josip Celestina. V Ljubljani: Ig. v. Kleinmayr & F. Bamberg.
- Močnik, Franc, 1884: *Geometrija za nižje gimnazije. Drugi del*. Prev. Josip Celestina. V Ljubljani: Ig. v. Kleinmayr & F. Bamberg.
- Močnik, Franc, 1891: *Geometrija za nižje gimnazije. Prvi del*. Prev. Josip Celestina. V Ljubljani: Ig. v. Kleinmayr & F. Bamberg.
- Močnik, Franc, 1894: *Rechenbuch für österreichische allgemeine Volksschulen. Ausgabe in 3 Theilen*. Wien: Im k.k. Schulbücher-Verlag.
- Močnik, Franc, 1895: *Računica za občne ljudske šole: izdaja v treh delih. Druga stopnja*. Dunaj: V c. kr. zalogi šol. knjig.
- Močnik, Franc, 1896: *Računica za občne ljudske šole: izdaja v treh delih. Tretja stopnja*. Dunaj: V c. kr. zalogi šol. knjig.
- Močnik, Franc, 2004 [1878]: *Peta računica za slovenske ljudske šole: računske naloge za poslednja šolska leta za jedno-, dvo- in trirazredne ljudske šole. Ponatis iz leta 1878*. Ljubljana: Jutro, Cerkno: Občina.
- Pokorny, Alois, 1868: *Illustrierte Naturgeschichte des Pflanzenreiches. Für die unteren Klassen der Mittelschulen*. Prag: Friedrich Tempsky.
- Pokorny, Alois, 1870: *Illustrierte Naturgeschichte des Thierreiches. Für die unteren Klassen der Mittelschulen*. Prag: Friedrich Tempsky.

- Pokorny, Alois, 1872a: *Prirodopis rastlinstva s podobami. Za spodnje razrede srednjih šol*. Prev. Ivan Tušek. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Pokorny, Alois, 1872b: *Prirodopis živalstva s podobami. Za spodnje razrede srednjih šol*. Prev. Fran Erjavec. Ljubljana: Matica Slovenska; Praga: H. Mercy.
- Radics, Peter von, 1865: *Der verirrte Soldat oder: Des Glück's Proberstein. Ein deutsches Drama des XVII. Jahrhunderts aus einer Handschrift der k.k. Studienbibliothek in Laibach*. Agram: Commisions-Verlag der Franz Suppan'schen Buchhandlung.
- Roßmäßler, Emil Adolf, 1867: *Štirje letni časi*. Po E. A. Roßmäßlerju predelal Ivan Tušek. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Senekovič, Andrej, 1883: *Fizika za nižje razrede srednjih šol*. Ljubljana: Kleinmayr&Bamberg.
- Senekovič, Andrej, 1892: *Osnovni nauki iz fizike in kemije za meščanske šole*. Ljubljana: Kleinmayr&Bamberg.
- Sernec, Josip, 2003: *Spomini* (s spremno študijo Janeza Cvirna). Celje: Osrednja knjižnica.
- Stritar, Josip, 1953: *Zbrano delo*. Druga knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Stritar, Josip, 1955: *Zbrano delo*. Šesta knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Stritar, Josip, 1956: *Zbrano delo*. Sedma knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Šuklje, Fran, 1988: *Iz mojih spominov*, 1. del. Ljubljana: Slovenska matica.
- Trdina, Janez, 1952: *Zbrano delo*. Četrta knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Tušek, Ivan, 1872: Predgovor v Pokorny, Alois: *Prirodopis rastlinstva s podobami. Za spodnje razrede srednjih šol*. Ljubljana: Matica slovenska.

9.5 Sekundarna literatura

- Almasy, Karin, 2014: *Wie aus Marburgern »Slowenen« und »Deutsche« wurden: Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*. Bad Radkersburg/Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark/Pavelhaus.
- Almasy, Karin, 2016: »... za Boga in véro, za cesarja in domovino!« Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918). *Zgodovinski časopis* 3/4. 490–508.
- Almasy, Karin, 2016 [v tisku]: *Fallen Into Oblivion: On »forgotten« Slovenes from the 19th century school book production in the Slovene Collective memory*. Instytut Slawistyki (ur.): *Memory in Southern and Western Slavic cultures*. Warschau: Uniwersytet Warszawski.

- Almasy, Karin, v rokopisu [predvidoma 2017]: »...za Boga in véro, za cesarja in domovino!« *Translationskultur und ideologische Steuerung in slowenischen Schullesebüchern (1848–1918)*. Dissertation. Universität Graz.
- Anderson, Benedict, 2006: *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London/New York: Verso.
- Arko, Anton, 2014: Franc Močnik, učitelj in pisec matematičnih učbenikov. Magajne, Milojka (ur.): *Z vrlino in delom: dr. Franc Močnik (1814–1892): katalog občasne razstave ob 200-letnici rojstva matematika dr. Franca Močnika*. Idrija: Mestni muzej. 21–26.
- Bassnett, Susan in André Lefevere, 1992: General Editors Preface. Lefevere, André (ur.): *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London, New York: Routledge. VII–VIII.
- Bezjak, Katja, 2005: *Analiza slovenskega prevoda Schoedlerjeve botanike*. Diplomsko delo. Graz: Karl-Franzens Universität.
- Bourdieu, Pierre, 1986: The Forms of Capital. Szeman, Imre in Timothy Kaposy (ur.): *Cultural Theory: An Anthology*. Oxford/Malden, MA: Wiley-Blackwell. 83–95.
- Bourdieu, Pierre, 1998: *Praktische Vernunft. Zur Theorie des Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre, 2015: *Die verborgenen Mechanismen der Macht*. Hamburg: VSA.
- Bufon, Zmagoslav, 1964: Biologija. Bernik, France (ur.): *Slovenska matica 1864–1964*. Ljubljana: Slovenska matica. 334–379.
- Bufon, Zmagoslav, 2013: Tušek, Ivan (1835–1877). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi738872/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 15. 10. 2016).
- Burger, Hannelore, 1995: Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Burger, Hannelore, 1997: Die Vertreibung der Mehrsprachigkeit am Beispiel Österreichs 1867–1918. Hentschel, Gerd (ur.): *Über Muttersprachen und Vaterländer*. Frankfurt am Main, Wien: Peter Lang Verlag der Wissenschaften. 35–50.
- Ciomaga, Adrian, 2015: *Übersetzungsanalyse der Schödlerschen Geognosie in der slowenischen Übersetzung*. Diplomarbeit, Graz: ITAT.
- Cindrič, Alojz, 2009: *Študenti s Kranjske na Dunajski univerzi 1848–1918*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Cindrič, Alojz, 2013: *Študentke s Kranjske na dunajski univerzi 1897–1918*. Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenski odnosi z Dunajem skozi čas*. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Inštitut za kulturno zgodovino, ZRC SAZU, Inštitut za narodnostna vprašanja.

- Ciperle, Jože, 1979: *Gimnazije na slovenskem v letu 1848 ter njihov razvoj do leta 1918*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Ciperle, Jože in Andrej Vovko, 1987: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Cvirn, Janez, 1994: Meščanstvo na Slovenskem in proces nacionalne diferenciacije. Gabrič, Aleš (ur.): *Zbornik*. 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 67–73.
- Cvirn, Janez, 1997: *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja.
- Cvirn, Janez, 2001: Ustavna doba in Slovenci. Cvirn, Janez et al. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija. 13–22.
- Cvirn, Janez, 2001: Šolstvo v Iliriji. Cvirn, Janez et al. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija. 73–74.
- Cvirn, Janez, 2002: Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark: Zwischen Kooperation und Konfrontation. Heppner, Harald (ur.): *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum*. München: R. Oldenburg. 111–125.
- Cvirn, Janez, 2006: *Aufbiks! Nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. v 20. stoletje*. Celje: Visual Production.
- Čermelj, Lavo, 1964: Fizika, astronomija, meteorologija, matematika. Bernik, France (ur.): *Slovenska matica 1864–1964*. Ljubljana: Slovenska matica. 283–306.
- Domej, Theodor, 2002: Sprachpolitik und Schule in Kärnten 1774–1848. Krahwinkler, Harald (ur.): *Staat, Land, Nation, Region: Gesellschaftliches Bewusstsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918, Unbegrenzte Geschichte. Zgodovina brez meja*, 9. zv. Klagenfurt: Mohorjeva Hermagoras. 103–166.
- Dular, Anja, 2009: Knjige Anastasiusa Grüna – Antona Auersperga v Narodnem muzeju Slovenije. Miladinović Zalaznik, Mira in Stane Granda (ur.): *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün*. Ljubljana: Nova revija. 13–30.
- Even-Zohar, Itamar, 1990: Polysystem Studies. *Poetics Today* 11/1. 1–268.
- Engelbrecht, Helmut, 1984: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. III. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- Engelbrecht, Helmut, 1986: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie, IV*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- Engelbrecht, Helmut, 1995: *Erziehung und Unterricht im Bild. Zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens*. Wien: ÖBV Pädagogischer Verlag.
- Fadrus, Viktor, 1949: Österreichs Schulbücher im Wandel zweier Jahrhunderte. Loebenstein, Egon (ur.): *100 Jahre Unterrichtsministerium 1848–1948*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- Friedeburg, Ludwig von, 1989: *Bildungsreform in Deutschland. Geschichte und gesellschaftlicher Widerspruch*. Suhrkamp: Frankfurt am Main.

- Frommelt, Klaus, 1963: *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859*. Graz, Köln: Böhlau.
- Gestrin, Ferdo in Vasilij Melik, 1966: *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: DZS.
- Gabrič, Aleš, 2003: Šolski sistem, slovenščina in pismenost na Slovenskem. Krakar Vogel, Boža (ur.): *Slovenski jezik, literatura in kultura v izobraževanju. 39. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: zbornik predavanj*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 161–175.
- Goebel, Hans, 1997: Die altösterreichische Sprachenvielfalt und -politik als Modellfall von heute und morgen. Rinaldi, Umberto, Rosita Rindler-Schjerve in Michael Metzeltin (ur.): *Lingua e politica. La politica linguistica della duplice monarchia e la sua attualità*. Wien: Istituto italiano di cultura. 103–121.
- Govekar Okoliš, Monika, 2004: Pomen slovenskih šolskih knjig in učbenikov pri oblikovanju nacionalne identitete Slovencev v drugi polovici 19. stoletja. *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 13/2. 226–241.
- Grafenauer, Ivan, 2013: Janežič, Anton (1828–1869). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi248348/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 11. 9. 2016).
- Granda, Stane, 1994: Sloveniens Blatt – časopis iz leta 1848. *Zgodovinski časopis* 48/2. 231–252.
- Granda, Stane, 2001: Ni vse dobro, kar je francosko. 8. 10. 1809. Cvirn, Janez et al. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860*. Ljubljana: Nova revija. 65–66.
- Grimm, Gerald, 2007: Spendou, Joseph. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, zv. 13. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 15: <http://www.biographien.ac.at/oebl?frames=yes> (dostop 13. 8. 2016).
- Gspan, Nada, 1975: Močnik, Franz von (1814–1892), Mathematiker und Lehrer. *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, zv. 6. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 334: <http://www.biographien.ac.at/oebl?frames=yes> (dostop 12. 8. 2016).
- Hebenstreit, Gernot in Michaela Wolf, 2001: Eine Rechtsterminologie für die »in Österreich kultivierten slavischen Dialekte«. Die k.k. Terminologiekommision von 1849. Hebenstreit, Gernot (ur.): *Grenzen erfahren – sichtbar machen – überschreiten. Festschrift für Erich Prunč zum 60. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Heindl, Waltraud, 1991: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. Wien: Böhlau.
- Hermans, Theo, 2009: *Translation in Systems. Descriptive and System-oriented Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing.

- Hladnik, Miran, 1985: Svobodno po nemškem poslovenjeno. Popularni prevedeni žanri 19. stoletja. Drago Bajt et al. (ur.): *Prešeren v prevodih*. Zbornik društva slovenskih književnih prevajalcev 8/9, Ljubljana, DSKP. 191–199. Dostopno tudi na: <http://lit.ijs.si/prevedeni.html> (12. 10. 2016).
- Hobsbawm, Erich John Ernest, 1995: *Nationen unnd Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt: Campus-Verlag.
- Hojan, Tanja, 1972: Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici uradnih šolskih knjig. Slovenski šolski muzej (ur.): *Razstava ob dvestoletnici slovenske šolske knjige*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej. 17–51.
- Hokenson Walsh, Jan in Marcella Munson, 2007: *The Bilingual Text. History of Self-Translation*, Manchester UK: St. Jerome Publishing.
- Hösler, Joachim, 2006: *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution. 1768 bis 1848*. München: R. Oldenbourg.
- Hroch, Miroslav, 2005: *Das Europa der Nationen: die moderne Nationsbildung im Vergleich. Synthesen. Probleme europäischer Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Janko, Anton, 1999: Der Einfluss des Deutschen bei der Entstehung der slowenischen Schriftsprache. Berndt Brendemoen, Elizabeth Lanza in Else Ryen (ur.): *Language Encounters Across Time and Space*. Oslo: Novus. 309–319.
- Jemec Tomazin, Mateja, 2010. *Slovenska pravna terminologija: od začetkov v 19. stoletju do danes*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Jezernik, Božidar et al. (ur.), 2013: *Nacionalizacija preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Južnič, Stanislav in Rožle Bratec Mrvar 2007: *Blaž Kocen in začetki pouka geografskih vsebin ter geografije med Slovenci: katalog razstave*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Kidrič, France, 2013: Malavašič, Franc (1818–1863). Vide Orgin, Petra (ur.): *Slovenska bibliografija*. Ljubljana: SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi344153/> (dostop 12.8.2016).
- Kmecl, Matjaž, 1975: *Od pridige do kriminalke*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kmecl, Matjaž, 1981: *Fran Levstik*. Zbirka Znameniti Slovenci. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Koblar, France, 2013: Tomšič, Ivan (1838–1894). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi710964/#slovenski-biografski-leksikon> (17. 11. 2016).
- Kocijančič Pokorn, Nike, 2003: *Misliti prevod. Izbrana besedila iz teorije prevajanja od Cicerona do Derridaja*. Ljubljana: Študentska založba.
- Kosi, Jernej, 2013: *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici devetnajstega stoletja*. Ljubljana: Sophia.

- Kolarič, Rudolf, 2013: Cigale, Matej (1819–1889). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi158709/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 2.10.2016).
- Kovačič, Fran, 1926: *Slovenska Štajerska in Prekmurje. Zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Kramberger, Petra, 2006: »Na straneh ilustriranih časnikov se pred nami razprostira svet«: nemška ilustrirana publicistika na Spodnjem Štajerskem v 19. in 20. stoletju. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 54/3. 397–412.
- Kupsch-Losereit, Sigrid, 1995: Übersetzen als transkultureller Verstehens- und Kommunikationsvorgang: andere Kulturen, andere Äußerungen. Salnikow, Nikolai (ur.): *Sprachtransfer – Kulturtransfer, Text, Kontext und Translation*. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang. 1–16.
- Ledinek, Nina, Mojca Žagar Karer in Marjeta Humar (ur.), 2010: *Terminologija in sodobna terminografija*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Lefevere, André, 1992: *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary fame*. London, New York: Routledge.
- Lukman, Franc Ksaver, 2013: Lesar, Anton (1824–1873). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi324144/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 28.10.2016).
- Lovšin, Andrej, 2010: *Prevajanje učbenikov iz nemščine v slovenščino v drugi polovici 19. stoletja*. Diplomsko naloga, Univerza v Ljubljani Filozofska fakulteta. Ljubljana: [A. Lovšin].
- Mal, Josip, 2013: Kaspret, Anton (1850–1920). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi267133/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 2. 11. 2016).
- Melik, Vasilij, 1965: *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Melik, Vasilij, 1981: Družba na Slovenskem v predmarčni dobi. Boris Paternu (ur.): *Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 513–523.
- Melik, Vasilij, 1995: Anton Alexander Graf Auersperg und die Slowenen. Janko, Anton in Anton Schwob (ur.): *Anastasius Grün und politische Dichtung in der Zeit des Vormärz*. München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Melik, Vasilij, 1997: Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941). Dušan Nečak (ur.): *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete. 41–52.
- Mikoletzky, Hans Leo, 1972: *200 Jahre Österreichischer Bundesverlag*. Wien: ÖBV.
- Miladinović Zalaznik, Mira, 2002: *Deutsch-slowenische Wechselbeziehungen*. Ljubljana: Oddelek za germanistiko, nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete.

- Miladinović Zalaznik, Mira, 2008: *Deutsch-slowenische Wechselbeziehungen II: Leopold Kordesch und seine Zeit*. Ljubljana: Oddelek za germanistiko, nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete.
- Miladinović Zalaznik, Mira in Stane Granda, 2010: Anton Aleksander Auersperg – Anstazij Grün. Ljubljana: Nova revija.
- Munday, Jeremy, 2002: *Introducing Translation Studies. Theories and Applications*. London, New York: Routledge.
- Musil, Josef, 1949: Zur Geschichte des österreichischen Unterrichtsministeriums 1848–1948. Loebenstein, Egon (ur.): *100 Jahre Unterrichtsministerium 1848–1948*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- N.N., 1872: *Denkschrift zur hundertjährigen Gründungs-Feier des Wiener k.k. Schulbücher-Verlags am 13. Juni 1872*. Wien: Karl Gorischek.
- Nord, Christiane, 2007: *Translating as a Purposeful Activity. Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Novak, Monika, 2014: *Mohorjeva družba in njena prevajalska dejavnost skozi čas*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Nučič, Črtomir, 1964: Kemija. Bernik, France (ur.): *Slovenska matica 1864–1964*. Ljubljana: Slovenska matica. 307–333.
- Ogrin, Matija, 2016: Slomšek, Anton Martin. Sturm-Schnabl, Katja in Bojan-Ilija Schnabl (ur.): *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/ Koroška, Von den Anfängen bis 1942*. 3. zv. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1233–1238.
- Okoliš, Stane, 2001: Politična šolska ustava. Cvirn, Janez et al. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija. 46–47.
- Okoliš, Stane, 2009: *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Orožen, Martina, 1979: Jezik učnih knjig v 19. stoletju. Pogorelec, Breda in Ljubica Černivec (ur.): *XV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti. 121–153.
- Orožen, Martina, 2003: Oblikovanje slovenskega strokovnega izrazja. Orožen, Martina (ur.): *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. Maribor: Slavistično društvo. 259–278.
- Ostaneč, France, 1964: Šolske knjige. Bernik, France (ur.): *Slovenska matica 1864–1964*. Ljubljana: Slovenska matica. 399–428.
- Ostaneč, France, 1972: Ob 200-letnici slovenskih šolskih knjig. *Razstava ob dvestoletnici slovenske šolske knjige*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej. 5–16.
- Osterhammel, Jürgen, 2009: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck.
- Ozvald, Karel, 2013: Bežek, Viktor (1860–1920/1919). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi141754/> (dostop 12. 7. 2016).

- Petioky, Viktor, 1998: Zur nichtliterarischen Übersetzungstätigkeit in der Donaumonarchie. Huber, Dieter in Erika Worbs (ur.): *Ars transferendi: Sprache, Übersetzung, Interkulturalität: Festschrift für Nikolai Salnikow zum 65. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 351–372.
- Pignar Tomanič, Andreja, 2013: Versuch eines Habitus-Konzeptes aus zeitlicher Distanz: die Übersetzer der Dramen im Sammelband Slovenska Talija (1867–1896) und ihr Habitus. Kučič, Vlasta (ur.): *Translation in Theorie und Praxis, Deutsch als Fremdsprache in der Diskussion*, Bd. 8. Frankfurt, New York: Peter Lang Edition. 239–246.
- Pirjevec, Avgust (ur.), 1931: *Levstikova pisma*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Pirjevec, Avgust, 2013: Konšek, Valentin (1816–1899). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi286705/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 28. 11. 2016).
- Pym, Anthony, 1998: *Method in Translation History*. Manchester: St. Jerome.
- Pym, Anthony, 2009: Humanizing Translation History. *Hermes – Journal of Language and Communication Studies* 42. 23–48.
- Polajnar, Janez, 2009: Francozi in mit narodne osvoboditve: kaj so Francozi prinesli Sloveniji in zakaj so jih Slovenci slavili? *Mladina*, št. 22 (5. junij 2009). 48–50.
- Polec, Janko, 2013: Dolinar, Tomaž (1760–1839). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi176639/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 24. 9. 2016).
- Povšič, Jože, 1966: *Bibliografija Franca Močnika. Bibliographie von Franc Močnik*. Ljubljana: SAZU.
- Pregelj, Ivan in France Tomšič, 1938: *Slovstvena zgodovina Slovencev, Hrvatov in Srbov v vprašanjih in odgovorih*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- Prijatelj, Ivan, 1925: Levstikov politični list »Naprej«. *Razprave II*. Ljubljana: Znanstveno društvo za humanistične vede. 121–220.
- Prijatelj, Ivan, 1956: *Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, 2. knjiga. Ljubljana: DZS.
- Prunč, Erich, 1997: Translationskultur (Versuch einer konstruktiven Kritik des translatorischen Handelns). *Textcontext: TcZ: Translation, Theorie, Didaktik, Praxis* 11/1. 99–127.
- Prunč, Erich, 2005: Hypothesen zum Gattungsprofil deutsch-slowenischer Übersetzungen im Zeitraum 1848–1918. Kocijančič Pokorn, Nike, Erich Prunč in Alessandra Riccardi (ur.): *Beyond equivalence / Jenseits der Äquivalenz / Oltre l'equivalenza / Onkraj ekvivalence*. Graz: ITAT. 19–37.
- Prunč, Erich, 2006: Diskurzi o prevajanju in njihov odraz v prevajalskih normah druge polovice 19. stoletja. Jesenšek, Marko in Zinka Zorko (ur.): *Jezična predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*. Maribor: Slaviščno društvo, Ljubljana: SAZU. 294–307.

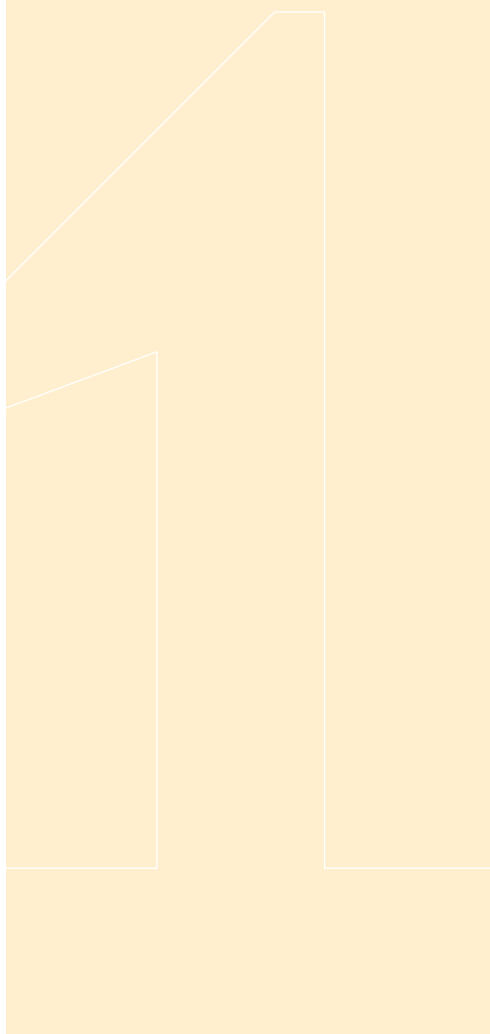
- Prunč, Erich, 2007: Interdisciplinarnost in raziskovalna povezanost. Teržan Kopecky, Karmen (ur.): *Slovenski prevodi nemških besedil v obdobju avstro-ogrske monarhije – znanstvene refleksije*. Maribor: Filozofska fakulteta. 53–71.
- Prunč, Erich, 2008: Zur Konstruktion von Translationskulturen. Schippel, Larissa (ur.): *Translationskultur – ein innovatives und produktives Konzept*. Berlin: Frank & Timme. 19–42.
- Prunč, Erich, 2008a: Vonj po undergroundu. Intervju z akademikom, prevodoslovcem, pesnikom, dramatikom in režiserjem prof. dr. Erichom Prunčem (sprasovala: Urška P. Černe). *Literatura* 20, št. 207/208. 88–118.
- Prunč, Erich, 2008b: Die Funktion der Übersetzung im Prozess der Nationswerdung. Görner, Franz Hg., *Stabilität in Südosteuropa: eine Herausforderung für die Informationsvermittlung*. Berlin: Staatsbibliothek. 114–124
- Prunč, Erich, 2012: Zur ideologischen Steuerung von Übersetzungsprozessen. Mednarodni simpozij ob 20. obletnici Avstrijske čitalnice Maribor (25.–27. 11. 2010). Breitenfellner, Helene in Mateja Škofljanec (ur.): *Avstrija_Slovenija: kulturni stiki. Österreich_Slowenien: kulturelle Begegnungen*. Maribor: Univerzitetna knjižnica Maribor. 85–107.
- Prunč, Erich, 2012a: *Entwicklungslinien der Translationswissenschaft. Von den Asymmetrien der Sprachen zu den Asymmetrien der Macht*. Berlin: Frank & Timme.
- Prunk, Janko, 2008: *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Založba Grad.
- Reiß, Katharina in Hans J. Vermeer, 1991: *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen: M. Niemeyer.
- Reiß, Katharina in Hans J. Vermeer, 2013: *Ausgewählte Vorträge zur Translation und anderen Themen = Selected papers on translation and other subjects*. Berlin: Frank&Timme.
- Rumpler, Helmut in Martin Seger, 2010: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IX/2: Soziale Strukturen. Die Gesellschaft der Habsburgermonarchie im Kartenbild. Verwaltungs-, Sozial-und Infrastrukturen. Nach dem Zensus von 1910*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Scharmitzer, Dietmar, 2010: *Anastasius Grün. Leben und Werk*. Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag.
- Schmidt, Vlado, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem III*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Schmidt, Vlado, Vasilij Melik in France Ostanek (ur.), 1988: *Osnovna šola na Slovenskem: 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej 1988.
- Springer, Ernst, 1949: *Das Mittelschulwesen*. Loebenstein, Egon (ur.): *100 Jahre Unterrichtsministerium 1848–1948*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- Stabej, Marko, 2001: *Abecedna vojna*. Cvirn, Janez et al. (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija. 160–162.
- Stanovnik, Katarina Petra, 2009: *Slovenski učbeniki Valentina Vodnika*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- Stanovnik, Majda, 2005: *Slovenski literarni prevod 1550–2000*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Stergar, Rok, 2004: *Slovenci in vojska 1867–1914. Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Stergar, Rok, 2016 [v tisku]: Der Zusammenbruch der französischen Herrschaft in den Illyrischen Provinzen und ihre Reintegration in das Kaisertum Österreich. *Am Rand der großen Politik*, 24.–26. 9. 2015. Innsbruck: Institut für Geschichtswissenschaften und Europäische Ethnologie.
- Škornik, Denis, 2006: *Funkcija prevoda pri izgradnji slovenskega jezika: projekt Slovenske matice – prevajanje naravoslovnih besedil. Diplomarbeit*. Graz: ITAT.
- Šlebinger, Janko, 1937: Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1797–1936. Božidar Borko (ur.): *Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani*. Ljubljana 1937. 1–175.
- Šlebinger, Janko, 2013a: Lapajne, Ivan (1849–1931). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi317664/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 15. 9. 2016).
- Šlebinger, Janko, 2013b: Peternel, Mihael (1808–1884). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi419511/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 28. 10. 2016).
- Šlebinger, Janko, 2013c: Močnik, Franc, vitez (1814–1892). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi372369/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 28. 10. 2016).
- Šlebinger, Janko, 2013d: Celestina, Josip (1845–1912). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi157121/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 28. 8. 2016).
- Šlebinger, Janko, 2013e: Lavtar, Luka (1846–1915). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi319775/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 12. 11. 2016).
- Šlebinger, Janko, 2013f: Končnik, Peter (1844–1919). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi286560/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop 12. 11. 2016).
- Štih, Peter, 2006: Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. *Zbornik 33. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije*. Kranj, Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 25–47.

- Štih, Peter, Simoniti, Vasko in Peter Vodopivec, 2016: *Slovenska zgodovina: od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- Šuštar, Branko, 2014: *Pogledi na Močnikove matematične učbenike v prevodih v številne jezike*. Magajne, Milojka (ur.): *Z vrlino in delom: dr. Franc Močnik (1814–1892): katalog občasne razstave ob 200-letnici rojstva matematika dr. Franca Močnika*. Idrija: Mestni muzej. 41–51.
- Toury, Gideon, 1995: *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Toury, Gideon, 2003 [1995]: Opisno prevodoslovje in onkraj njega. Kocijančič Pokorn, Nike (ur.): *Misliti prevod*. Ljubljana: Študentska založba. 182–186.
- Trstenjak, Anton, 1892: *Slovensko gledališče. Zgodovina gledaliških predstav in dramatične književnosti slovenske*. Ljubljana: Dramatično društvo.
- Uršič, Milena, 2013: *Spendou, Anton (1739–1813). Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi596865/> (dostop 11. 9. 2016).
- Venuti, Lawrence, 2002: *The Translator's Invisibility: a history of translation*. London, New York: Routledge.
- Vermeer, Hans J., 1989: Skopos and Commission in Translational Action. Chestermann, Andrew (ur.): *Readings in Translation Theory*. Helsinki: Oy Finn Lectura Ab. 173–200.
- Vermeer, Hans J., 2004: Gedanken zu Novalis. Ožbolt, Martina (ur.): *Prevajanje besedil iz obdobja romantike: 29. prevajalski zbornik = Translation of texts from the romantic period: proceedings of the Association of Slovene Literary Translators, volume 29*. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev = The Association of Slovene Literary Translators. 132–157.
- Vodopivec, Peter, 2001: Slovenci v 19. stoletju: miti in stvarnost. Granda, Stane in Barbara Šatej (ur.): *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Wolf, Michaela, 2003: Übersetzer/innen – verfangen im sozialen Netzwerk? Zu gesellschaftlichen Implikationen des Übersetzens. Krysztofiak-Kaszynska (ur.): *Probleme der literarischen Übersetzung*. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM. 105–122.
- Wolf, Michaela, 2005: Der habsburgische Translator als Beamter und Leiharbeiter. Das Redaktionsbureau des Reichsgesetzblattes von 1849–1918. Kocijančič Pokorn, Nike et al. (ur.): *Beyond equivalence*. Graz: Institut für Theoretische und Angewandte Translationswissenschaft; KF-Universität Graz. 39–56.
- Wolf, Michaela, 2010: Translationskultur versus Translationsfeld? Zu den »Spielregeln« translatorischer Funktionsweisen. Grbić, Nadja (ur.): *Translationskultur revisited*. Tübingen: Stauffenburg-Verlag. 21–32.
- Wolf, Michaela, 2012: *Die vielsprachige Seele Kakaniens. Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien: Böhlau.

- Zlatnar, Marija, Tanja Žigon in Tamara Mikolič Južnič, 2015: *Center in periferija. Razmerja moči v svetu prevajanja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Žerjav, Albert, 1970: Slovenščina kot učni jezik in predmet v osnovnih šolah, 1869 do 1969. Schmidt, Vlado, Vasilij Melik in France Ostanek (ur.): *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Žigon, Tanja, 2004: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865 – 1870)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Žigon, Tanja, 2004a: Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945), 1. Teil. *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 12. 199–240.
- Žigon, Tanja, 2015: Selbstübersetzungen aus dem Deutschen ins Slowenische im 19. Jahrhundert: Denkt der slowenische Satiriker Jakob Alešovec (1842–1901) im Deutschen anders als im Slowenischen? Hess-Lüttich, Ernest W. B. et al. (ur.): *Wendepunkte in der Kultur und Geschichte Mitteleuropas*. Frankfurt am Main [etc.]: P. Lang Edition. 147–158.

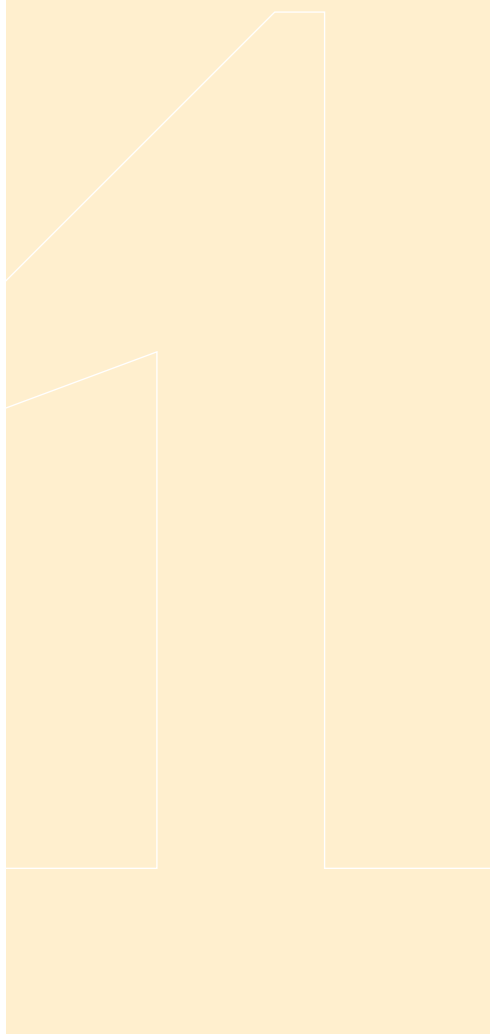
10 Kazalo slik

- Slika 1:** Minister Leo von Thun-Hohenstein; litografija Josefa Kriehuberja iz leta 1850 (vir: Wikimedia <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3747307>; dostop 12. oktober 2016).
- Slika 2:** Janez Bleiweis, publicist, urednik, veterinar in politik; risba Josefa Kriehuberja iz leta 1865, objavljena v *Slavische Blätter*, št. 1 (1865), po strani 96 (vir: Wikimedia [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Janez_Bleiweis_\(Fr._Kriehuber\).png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Janez_Bleiweis_(Fr._Kriehuber).png); dostop 13. november 2016).
- Slika 3:** Članek »Novice pa Dr. Janez Bleiweis«, ki govori o Bleiweisovih strokovnih knjigah (*Učiteljski tovariš*, let. 22, št. 7, 1. april 1882).
- Slika 4:** Prva stran 12. številke Uradnega lista Ministrstva za bogočastje in uk iz leta 1904.
- Slika 5:** Prva stran seznama slovenskih potrjenih učbenikov za srednje šole, torej tudi gimnazije, v 12. številki Uradnega lista Ministrstva za bogočastje in uk za leto 1904.
- Slika 6:** Portret Tomaža Dolinarja, objavljen v *Slovanu* leta 1905 (let. 3, št. 9, str. 284).
- Slika 7:** Članek Janeza Šolarja o pisanju slovenskih knjig in o prevodih (*Kmetijske in rokodelske novice*, št. 19, 7. marec 1855, str. 75).
- Slika 8:** France Cegnar (1826–1892), pesnik, prevajalec, urednik in kritik (vir: Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK; <http://www.dlib.si>).
- Slika 9:** Prva in del druge strani kritike Cegnarjevega prevoda Schillerjevega *Wallensteina* v graškem listu *Čitalnica*, ki je nosil podnaslov *Podučilni listi za slovenski narod* (1865), str. 92–93.
- Slika 10:** Jovan Vesel-Koseski (1798–1884), pesnik in prevajalec (vir: Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK; <http://www.dlib.si>).
- Slika 11:** Notranja naslovnica prevoda Schillerjeve *Devica Orleanske* (1848) izpod peresa Koseskega.
- Slika 12:** Kritika Janka Pajka o prevodu *Knjige prirode*, objavljena v podlistku *Slovenskega naroda*, št. 41 z dne 7. aprila 1870.
- Slika 13:** Naslovnica Janežičevega slovarja iz leta 1850.
- Slika 14:** Anton Janežič, literarni zgodovinar, slovníčar, slovaropisec in urednik leposlovnih glasil, soustanovitelj Mohorjeve družbe leta 1851 (vir: Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK; <http://www.dlib.si>).
- Slika 15:** Prva stran Tuškovega članka *Najbolj potrebne stvari iz botanične terminologije* v *Slovenskem glasniku* leta 1862, stran 160.
- Slika 16:** Notranja naslovnica Cigaletove *Znanstvene s posebnim ozirom na srednja učilišča* iz leta 1880.
- Slika 17:** Matej Cigale (1819–1889), slovenski pravnik in urednik slovenske izdaje *Državnega zakonika*, eden najvplivnejših slovenskih jezikoslovcev v 19. stoletju; portret, objavljen v reviji *Vrtec* leta 1889 (let. 19, št. 12).
- Slika 18:** Ocena Erjavčevega *Prirodopisa živalstva* v Bleiweisovih *Novicah* leta 1864 (št. 19, str. 153–154).

- Slika 19:** Uvodni članek z naslovom »O potrebi slovenskih šolskih knjig« v *Slovenskem narodu* št. 165 z dne 23. julija 1881.
- Slika 20:** Portret Frana Erjavca, objavljen v knjigi, ki jo je 1889 o Erjavcu uredil Fran Levec in jo naslovil *Životopis Frana Erjavca*.
- Slika 21:** Naslovna stran *Kataloga C. kr. založbe šolskih knjig* iz leta 1864.
- Slika 22:** Stran 44 iz *Kataloga C. kr. založbe šolskih knjig* (1864), kjer je navedena Peternelova *Geometrija z vključeno terminologijo v slovenskem jeziku* (*Geometrie mit eingeschalteter Terminologie in slovenischer Sprache*).
- Slika 23:** Naslovnica Cigaletovega prevoda učbenika *Kratek popis Cesarstva Avstrijskega sploh in njegovih dežel posebej* (1861).
- Sliki 24 in 25:** Dodani sliki v slovenskem prevodu v učbeniku *Zgodovina srednjega veka* na strani 65 (*Ustanavljanje koroških vojvod*) in na strani 67 (*Vojvodski stol na Gosposvetskem polju*).

11 Imensko kazalo

A

Alešovec, Jakob 59, 81
 Almasy, Karin 10, 14, 20, 27, 37–40,
 50, 58–59, 65, 67, 70, 81, 97, 120
 Anderson, Benedict 65
 Arko, Anton 104
 Auersperg, Anton Aleksander (ps.
 Grün Anastazij) 82–83

B

Bach, Alexander 17–18
 Badeni, Kasimir Felix 54
 Belcredi, Richard 21
 Berbuč, Ivan 75
 Bertrand, Henri Gatien 28
 Beust, Friedrich Ferdinand 21
 Bežek, Viktor 68–69
 Bezjak, Katja 76
 Bleiweis, Janez 17–20, 35–36, 57–58,
 61, 82–83, 97, 99, 136
 Bodenstedt, Friedrich Martin 65
 Bonitz, Heinrich 70
 Borštner, V. 85
 Bourdieu, Pierre 60, 80, 82
 Bratec Mrvar, Rožle 116
 Bufon, Zmagoslav 83, 87
 Burger, Hannelore 32, 38–39, 54

C

Caf, Oroslav 40
 Cegnar, France 63–64
 Celestina, Josip 73, 75, 105–106,
 109–115, 134, 139
 Cigale, Matej 17, 48, 71, 73, 75–77,
 87, 93, 103, 111–112, 115–125,
 131, 134, 136–140
 Cindrič, Alojz 57
 Ciomaga, Adrian 76
 Ciperle, Jože 27–28
 Costa, Etbin Henrik 19
 Cvirn, Janez 18, 22, 28, 32, 54

Č

Čebular, Jakob 85
 Čermelj, Lavo 74,76

D

Dolar, Anja 57
 Dolinar, Tomaž 56
 Domej, Theodor 38–39
 Dostojevski, Fjodor Mihajlovič 68
 Dular, Anja 57

E

Einspieler, Andrej 22
 Engelbrecht, Helmut 25–27, 29–31,
 33–37, 39, 42, 45–47
 Erjavec, Fran 73, 76, 82–83, 85–95,
 117, 122–123, 125, 134, 136
 Even-Zohar, Itamar 14, 79, 140
 Exner, Franz 30, 37, 41, 70

F

Fadrus, Viktor 46, 48
 Felbiger, Johann Ignaz 25
 Fellöcker, Sigmund 82, 85
 Franc Jožef I. (nem. Franz Joseph I.)
 30, 32, 37, 47
 Funtek, Anton 107

G

Gestrin, Ferdo 17–18, 21
 Gindely, Anton 116
 Goebel, Hans 54
 Goluchowski, Agenor Romuald 18
 Grafenauer, Ivan 71
 Granda, Stane 27, 82, 91
 Grimm, Gerald 27
 Grün, Anastazij (gl. Auersperg, Anton
 Aleksander) 82–83
 Gspan, Nada 104
 Gutsman, Ožbald 43, 71

H

Hannak, Emanuel 116
 Heindl, Waltraud 55
 Herbenstreit, Gernot 73
 Hermans, Theo 79
 Heufler, Ludwig 48, 118–122
 Hinterlechner, Karel 89
 Hitzinger, Peter 81–82, 136
 Hladnik, Miran 58, 81
 Hobsbawm, Erich John Ernest 65
 Hojan, Tanja 43–45, 115
 Hokenson Walsh, Jan 59
 Höslér, Joachim 40, 44
 Hroch, Miroslav 38, 42
 Hubad, Franc 67
 Humar, Marjeta 73

J

Janežič, Anton 9, 71–72, 134
 Janežič, Valentin 9
 Janko, Anton 94
 Japelj, Jurij 43
 Jemec Tomazin, Mateja 55, 77
 Jeran, Luka 19
 Jesenko, Janez 116, 120
 Jezernik, Božidar 29
 Jožef II. 26, 29, 45
 Jungmann, Josef 73
 Jurčič, Josip 22
 Južnič, Stanislav 116

K

Kaspret, Anton 116, 119–120, 124–
 126, 128–131, 134, 139
 Kidrič, France 58
 Kleemann, Johann 97
 Klun, Vinko Fereri 117
 Kmecl, Matjaž 17, 81
 Koblar, France 105
 Kocen, Blaž 115
 Kocijančič Pokorn, Nike 79–80
 Kolarič, Rudolf 103, 117

Konšek, Vladimir 87–88, 136–137
 Kosi, Jernej 14, 29
 Kovačič, Fran 40
 Kozler, Peter 17
 Kramberger, Petra 68
 Krammer, Lorenz 99–100
 Krelj, Sebastijan 43
 Kupsch-Losereit, Sigrid 59
 Küzmič, Mikloš 43

L

Ladinek, Nina 73
 Lapajne, Ivan 115
 Lavtar, Luka 75, 105–106, 110–111,
 114–115, 134, 138
 Lefevere, André 14, 80, 124, 145,
 149
 Lermontov, Mihail Jurjevič 65
 Lesar, Anton 98, 134
 Levec, Fran 65, 93, 109
 Levstik, Fran (1831–1887) 8–9, 17–
 21, 48, 57–58, 65, 73, 93, 101,
 105, 122, 124
 Linhart, Anton Tomaž 29
 Loserth, Johann 116
 Lovšin, Andrej 10
 Lukman, Franc Ksaver 98

M

Macher, Ivan 88–89
 Mačkov, A. T. 63
 Macun, Ivan (1821–1883) 120
 Makovič, Anton 43
 Maksimilijan I. 128
 Mal, Josip 120
 Malavašič, France 58, 61
 Marija Terezija 25, 29, 44–45
 Marmont, August-Frédéric 27
 Marn, Josef 117
 Mayer, Franz Martin 116, 120,
 124–130
 Melik, Vasilij 17–19, 21–22, 58, 83

Metelko, Franc Serafin 28, 71
 Metternich, Klemens 18
 Miklošič, Fran 32, 40, 47, 73, 77, 93,
 120
 Mikoletzky, Hans Leo 44–45
 Mikolič Južnič, Tamara 9
 Miladinović Zalaznik, Mira 38, 82
 Močnik, Franc 40, 45, 96, 101, 103–
 108, 110–115, 134
 Munson, Marcella 59
 Murko, Anton 71

N

Napoleon Bonaparte 27, 128–131
 Navratil, Ivan 17
 Nord, Christiane 80
 Novak, Monika 58
 Nuč, Aleksandra 73
 Nučič, Črtomir 76

O

Ogrinc, Viljem 73
 Okoliš, Stane 27
 Orožen, Fran 116, 120
 Orožen, Martina 71, 76, 76
 Oseban, Ana Jasmina 67
 Ostanek, France 14, 22, 43, 47, 58
 Osterhammel, Jürgen 30, 54

P

Pachernecker, Leonhard 43
 Pajk, Janko 69
 Paulin, Alfonz 88
 Peternel, Mihael 97–103, 111, 134,
 136–138
 Petioky, Viktor 54
 Pignar Tomanič, Andreja 22
 Pirjavec, Avgust 73, 87
 Pleteršnik, Maks 71, 123, 131
 Pohlin, Marko 43, 71
 Pokorny, Alois 85, 87–90, 92–95
 Polajnar, Janez 130

Polec, Janko 56
 Poljanec, Leopold 89
 Povšič, Jože 103–104, 107
 Praprotnik, Andrej 81, 104, 136
 Pregelj, Ivan 43
 Prijatelj, Ivan 19–21
 Primic, Janez Nepomuk 28
 Prunč, Erich 7, 13, 53, 60, 67, 73–
 74, 76, 79–80, 82, 84, 109, 115,
 144, 148
 Prunk, Janko 22–23
 Puškin, Aleksander Sergejevič 65
 Pym, Anthony 59–60, 82

R

Radics, Peter Pavel 62–63
 Reisner, Josip 89
 Reiß, Katharina 80
 Robida, Karel 99
 Roßmäßler, Emil Adolf 82
 Rumpler, Helmut 33–35, 58

S

Scharmitzer, Dietmar 82
 Schiller, Miroslav (nem. Schiller,
 Friedrich) 63–64, 66
 Schindl, Rudolf 116
 Schlegel, August 65
 Schmerling, Anton 18–21
 Schmidt, Christoph 81
 Schmidt, Vlado 26–30, 35, 38–45,
 58
 Schödler, Friederich 69, 86–87
 Schramm, Josef 106
 Schreiner, Henrik 67
 Schubert, Anton 117, 136
 Seger, Martin 33–35, 58
 Senekovič, Andrej 85, 89, 110–111,
 113
 Sernec, Josip 41–42
 Shakespeare, William 65
 Simoniti, Vasko 17, 19

Slomšek, Anton Martin 28, 39–40
 Spendou, Anton 27
 Spendou, Jožef 27
 Springer, Ernst 33, 46
 Stabej, Marko 44
 Stanovnik, Katarina Petra 44
 Stanovnik, Majda 65, 70
 Stefanović Karadžić, Vuk 73, 93
 Steinhäuser, Anton 116
 Stergar, Rok 27, 55
 Stritar, Josip 9, 48, 60, 61, 65, 70,
 101, 134

Š

Šafárik, Pavel Jožef (1795–1861) 47
 Škornik, Denis 76
 Šlebinger, Janko 17, 101, 103–106,
 120
 Šolar, Janez 61–62
 Štih, Peter 17, 19, 29
 Šuklje, Fran (1848–1939) 18
 Šulek, Bogoslav 93
 Šuštar, Branko 104

T

Taaffe, Eduard 22, 32
 Thun-Hohenstein, Leo von (1811–
 1888) 30–31, 39–40, 101, 103
 Tieck, Johann Ludwig 65
 Tolstoj, Lev Nikolajevič 68
 Toman, Lovro 19, 82
 Tomšič, Anton 22, 75
 Tomšič, France 43
 Tomšič, Ivan 104–109, 111–115,
 123–125, 134, 138–139
 Toury, Gideon 14, 79, 131
 Trdina, Janez 61, 65
 Trstenjak, Anton 22
 Trubar, Primož 43, 128, 131
 Turgenjev, Ivan Sergejevič 68
 Tušek, Ivan 73–76, 82, 85–89, 93–
 95, 108, 111, 134, 138

V

Valvasor, Janez Vajkard 126
 Venuti, Lawrence 107
 Vermeer, Hans J. 80
 Vertovec, Matija 73, 99
 Vesel-Koseski, Jovan 65–66
 Vilhar, Miroslav 20–21
 Vodnik, Valentin 28, 43, 58, 71, 128,
 131
 Vodopivec, Peter 17, 19
 Vovko, Andrej 27–28

W

Windischgrätz, Alfred I. 32
 Woldřicha, Jan Nepomuk 86
 Wolf, Anton Alojzij 71, 76, 82, 90,
 103
 Wolf, Michaela 13, 48, 53–56, 73, 97

Z

Zajec, Janez 73
 Zakrajšek, France 67
 Zarnik, Valentin 19
 Zippe, Franz Xaver 101, 103
 Zlatnar Moe, Marija 9, 59, 80

Ž

Žagar, Mojca 73
 Žigon, Avgust 122
 Žigon, Tanja 9–10, 17, 20, 25, 60

PREVODOSLOVJE
IN UPORABNO
JEZIKOSLOVJE

Univerza v Ljubljani
FILOZOFSKA
FAKULTETA

Tanja Žigon, Karin Almasy, Andrej Lovšin

VLOGA IN POMEN
PREVAJANJA
UČBENIKOV
V 19. STOLETJU:
KULTURNOZGODOVINSKI
IN JEZIKOVNI VIDIKI